

**Міністерство освіти і науки України
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка**

**ТРАНСФОРМОВАНИЙ СОЦІУМ:
ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ
ЗАХІДНИХ ЗЕМЕЛЬ УКРАЇНИ
У ПЕРШІ ПІСЛЯВОЄННІ РОКИ
(1944–1953)**

Колективна монографія

**IZDEVNIECĪBA
BALTIJA
PUBLISHING
2023**

УДК 94(477.8)"1944/1953"

Т 65

Рецензенти:

Білан Сергій Олексійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин і суспільних наук Національного університету біоресурсів і природокористування України;

Лазурко Лідія Миколаївна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Рекомендовано до друку вченою радою
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(протокол № 6 від 27 квітня 2023 р.)

Рекомендовано до друку вченою радою
Запорізького національного університету
(протокол № 10 від 27 квітня 2023 р.)

Т 65

Трансформований соціум: повсякденне життя населення західних земель України у перші післявоєнні роки (1944–1953): колективна монографія / відп. ред. В. Ільницький, М. Галів. Riga, Latvia: "Baltija Publishing", 2023. 350 с.

ISBN 978-9934-26-305-7

У запропонованій монографії представлено окремі аспекти повсякденного життя населення Західної України у перші повоєнні роки. Зокрема, висвітлено щоденне життя селянства, учителів, школярів, українських повстанців та підпільників, переселених і депортованих осіб тощо. Окремі студії присвячені історіографії проблеми.

Представлені у монографії дослідження можуть бути корисними науковцям, учителям, студентам, учням та усім, хто цікавиться питаннями історії України ХХ ст.

УДК 94(477.8)"1944/1953"

© В. Баран, С. Фіщук, В. Старжець, Л. Стрільчук, Я. Антонюк,
В. Ільницький, О. Каліщук, М. Галів, О. Сейонтик, Н. Ільницька,
В. Міщанин, Р. Попп, О. Медвідь, Ю. Стецик, В. Данильчук, П. Леньо,
Д. Веденєєв, 2023

ISBN 978-9934-26-305-7

**Ministry of Education and Science of Ukraine
Drohobych Ivan Franko State
Pedagogical University**

**TRANSFORMED SOCIETY:
EVERYDAY LIFE OF THE POPULATION
OF THE WESTERN LANDS OF UKRAINE
IN THE FIRST POST-WAR YEARS
(1944–1953)**

Collective Monograph

2023

UDC 94(477.8)"1944/1953"

T 65

Reviewers:

Bilan Serhiy Oleksiyovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of International Relations and Social Sciences, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine;

Lazurko Lidiya Mykolayivna – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

Recommended for publication by the Academic Council of the
Drohobych State Ivan Franko Pedagogical University
(Minutes № 6 of April 27, 2023)

Recommended for publication by the Academic Council
of Zaporizhzhya National University
(Minutes № 10 of April 27, 2023)

T 65

Transformed society: everyday life of the population of the western lands of Ukraine in the first post-war years (1944–1953): Collective Monograph / red. V. Ilnytskyi, M. Haliv. Riga, Latvia: “Baltija Publishing”, 2023. 350 p.

ISBN 978-9934-26-305-7

The proposed monograph presents some aspects of everyday life of the population of Western Ukraine in the first postwar years. In particular, the daily life of peasants, teachers, schoolchildren, Ukrainian insurgents and underground, displaced and deported persons, etc. Separate studies are devoted to the historiography of the problem.

The research can be useful for scientists, teachers, students, pupils, and all who are interested in the history of Ukraine of the twentieth century.

UDC 94(477.8)"1944/1953"

© *V. Baran, S. Fishchuk, V. Starzhets, L. Strilchuk, Y. Antoniuk,
V. Ilnytskyi, O. Kalishchuk, M. Haliv, O. Sviontyk, N. Ilnytska,
V. Mishchanyn, R. Popp, 2023*

ISBN 978-9934-26-305-7

ЗМІСТ

Школи з польською мовою навчання Львівської та Дрогобицької областей в 1944–1946 рр.: сучасна вітчизняна історіографія та нові архівні матеріали <i>(Василь Гулай, Любомир Хахула)</i>	9
Україна післявоєнна: проблеми радянського повсякдення <i>(Володимир Баран, Сергій Фіщук)</i>	24
Антирадянська діяльність студентської молоді у Західній Україні (1944–1953 рр.) <i>(Володимир Старжець)</i>	47
Оргнабір із західних областей УРСР у повоєнний час як складова денацифікації українства <i>(Володимир Сергійчук)</i>	68
Повсякдення репатріантів: від перевірконо-фільтраційних таборів до соціалізації в радянській дійсності у перше повоєнне десятиліття <i>(Людмила Стрільчук)</i>	83
Практикування народної медицини українськими повстанцями <i>(Ярослав Антонюк, Василь Ільницький)</i>	112
Кіно як елемент повсякдення волинян (1944–1953 рр.) (за матеріалами газети «Радянська Волинь») <i>(Оксана Каліщук)</i>	126
Повсякденне життя Дрогобиччини улітку 1946 р.: мовою одного документа <i>(Микола Галів, Олександра Свйонтик, Наталія Ільницька)</i>	148

Перша хвиля радянських виборчих кампаній у Закарпатській області 1946–1947 років у добових оперативних зведеннях НКВС-НКДБ (МВС-МДБ) <i>(Василь Міщанин)</i>	165
Звіт проводу ОУН за перше півріччя 1949 р. як джерело вивчення повсякдення населення Львівщини у перші повоєнні роки <i>(Руслана Попп)</i>	186
Документальне свідчення про методи пропагандистської роботи більшовицьких органів влади в Станиславівщині в першій половині 1949 р. <i>(Оксана Медвідь)</i>	245
Обшуки, арешти, допити як явища повсякденного неспокою в аскетичному житті ієромонаха Юрія (Івана) Янтуха (1910–1993): просопографічні аспекти <i>(Юрій Стецик)</i>	267
Повсякденне життя ув'язнених у виправно-трудовах таборах ГУЛАГУ після Другої світової війни <i>(Віталіна Данильчук)</i>	279
Анатомія культу Героя Радянського Союзу Олекси Борканюка <i>(Павло Леньо)</i>	299
Розбудова та провідні напрями діяльності зовнішньої розвідки органів державної безпеки в Українській РСР за умов розгортання міжблокового протистояння у світі (1944–1950-ті рр.) <i>(Дмитро Веденєєв)</i>	316
Перелік умовних скорочень	347

CONTENTS

Polish language schools of Lviv and Drohobych regions in 1944–1946: recent national historiography and new archival materials (<i>Vasyl Hulai, Liubomyr Khakhula</i>).....	9
Post-war Ukraine: soviet everyday problems (<i>Volodymyr Baran, Serhiy Fishchuk</i>).....	24
Anti-soviet activities of youth students in Western Ukraine (1944–1953) (<i>Volodymyr Starzhets</i>).....	47
Recruitment from the western regions of the Ukrainian SSR in the post-war period as a component of the de-Nazification of Ukrainians (<i>Volodymyr Serhiichuk</i>).....	68
The everyday life of repatrients: from check-filter camps to socialization in the soviet effect in the first post-war decade (<i>Lyudmyla Strilchuk</i>)	83
Practice of folk medicine by Ukrainian undergrounds (<i>Yaroslav Antoniuk, Vasyl Ilnytskyi</i>)	112
Cinema as an element of the everyday life of Volynhians (1944–1953) (according to the materials of the newspaper «Soviet Volyn» (<i>Oksana Kalishchuk</i>).....	126
.....	148
The first wave of soviet election campaigns in Transcarpathian oblast in 1946 – 1947 years in daily operational reports of NKVD people’s commissariat of state security (ministry of internal affairs-ministry of state security) (<i>Vasyl Mishchanyyn</i>)	165

Report of the OUN leadership for the first half of 1949 as a source of studying the everyday population of Lviv Oblast in the first post-war years <i>(Ruslana Popp)</i>	186
Documentary testimony about the methods of propaganda work of the Bolshevik authorities in Stanislaviv region in the first half of 1949 <i>(Oksana Medvid)</i>	245
Searches, arrests, interrogations as phenomena of everyday anxiety in the ascetic life of the hieromonk Yuri (Ivan) Yantukh (1910 – 1993): prosopographical aspects <i>(Yurii Stetsyk)</i>	267
Everyday life of prisoners of Gulag labor camps after the Second World War <i>(Vitalina Danylchuk)</i>	279
Anatomy of the Cult of the Hero of the Soviet Union Oleksa Borkanyuk <i>(Pavlo Leno)</i>	299
The development and leading directions of foreign intelligence activities of state security agencies in the Ukrainian SSR under the conditions of the development of inter-block confrontation in the world (1944 – 1950s) <i>(Dmytro Viedenieiev)</i>	316
The List of Abbreviations	347

ШКОЛИ З ПОЛЬСЬКОЮ МОВОЮ НАВЧАННЯ ЛЬВІВСЬКОЇ ТА ДРОГОБИЦЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ У 1944–1946 рр.: СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ ТА НОВІ АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Обрана тема дослідження важлива в теоретико-методологічному та прикладному історичному вимірах. Узагальнення попередньої історіографії та залучення нових архівних матеріалів дасть можливість запропонувати субрегіональну ретроспективу трансформації організаційної структури та освітнього середовища шкіл з польською мовою навчання Львівської та Дрогобицької областей у період утвердження сталінізму в західноукраїнському регіоні.

Комплексний джерелознавчий та історіографічний аналіз трансформації освітньої сфери західних областей України на завершальному етапі Другої світової війни та в перші повоєнні роки потребує ширшої джерельно-історіографічної розвідки.

Започатковані івано-франківським дослідником С. Свораком¹ сучасні дослідження освітньої сфери західноукраїнського регіону результативно продовжила й розширила дрогобицька історикня Р. Попп². Водночас варто вказати на те, що чималий пласт архівних матеріалів обласних, районних та міських відділів освіти, обласна й района періодика, спогади ще залишаються поза увагою дослідників, не даючи змоги в повному обсязі показати складність й суперечливість політико-ідеологічної й соціокультурної інкорпорації західноукраїнського регіону в радянську систему.

¹ Сворак С. Д. Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період. *Український історичний журнал*. 1997. № 2. С. 28–42; Сворак С. Д. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944–1964 рр.). Київ: Правда Ярославичів, 1998. 239 с. та ін.

² Попп Р. Шкільна освіта в Дрогобицькій області в повоєнні роки (1944–1953) *Проблеми гуманітарних наук*: Наукові записки ДДПУ імені Івана Франка. Серія: Історія. 2011. Вип. 28. С. 156–167; Попп Р. Повоєнне шкільництво у світлі звітних документів Українського націоналістичного підпілля. *Проблеми гуманітарних наук*: Наукові записки ДДПУ імені Івана Франка. Серія: Історія. 2020. Вип. 45. С. 168–185 та ін.

На основі проведеного аналізу та сучасної української історіографії видається доцільним проведення компаративних досліджень освітнього простору інших західних областей України в субрегіональному (Галичина, Волинь) розрізі на завершальному етапі Другої світової війни та в перші повоєнні роки.

Метою пропонованого дослідження є комплексний аналіз передумов, характеру та наслідків трансформації мережі шкіл з польською мовою навчання у тогочасних Львівській та Дрогобицькій областях УРСР крізь призму сучасної вітчизняної історіографії і нововиявлених джерел.

Відповідно до поставленої мети необхідно розв'язати такі дослідницькі *завдання*:

- вказати на комплекс етнополітичних передумов, що визначали характер перетворень в освітній галузі західних областей України на завершальному етапі Другої світової війни та в перші повоєнні роки;
- акцентувати увагу на кількісних і якісних змінах шкільної мережі Львівщини та Дрогобищини в контексті мови навчання та національності учнів і вчителів;
- запровадити до публічного наукового дискурсу нові джерельні матеріали, що дають змогу ширше, ніж у попередній радянській та сучасній українській історіографії, розкрити характер, напрями, інструменти й результати докорінних етнополітичних змін у шкільній освіті на прикладі Львівської і Дрогобицької областей 1944–1946 рр.

Розкриття докорінних змін у системі шкільної освіти теперішньої Львівщини (тогочасних Львівської та Дрогобицької областей Української РСР) після відновлення радянського окупаційного режиму на завершальному етапі Другої світової війни варто розпочати із характеристики етнонаціональної політики сталінського тоталітарного режиму.

Нова влада усіма наявними ресурсами, серед іншого, прагнула обмежити вплив поляків, які в окремих місцевостях західноукраїнського регіону займали відчутні позиції. Так, на той час поляки становили 25,5 % населення Львівської області та

понад 20,3 % – сусідньої Дрогобиччини¹. Зокрема, помітним було представництво поляків в окремих сферах господарства. На кінець 1944 р. вони склали 52 % усіх робітників та службовців Львівщини, в т. ч. у промисловості та зв'язку їхня частка сягала 65 %, торгівлі – 44 %, навчальних закладах – більше 38 %, охороні здоров'я – понад 54 %². У 1945 р. поляки становили близько 63 % усіх працівників нафтопромислів Дрогобиччини³. Досить значну частку вони становили серед працівників радянських органів: на початку 1945 р., наприклад, у Львівському міськвиконкомі та його відділах їх було більше 38 %⁴.

Як відомо, долю польського населення Західної України та українців Польщі було вирішено 9 вересня 1944 р., коли була підписана угода між урядом УРСР та Польським Комітетом Національного Визволення про взаємну евакуацію населення. Основною причиною цього акту було бажання обох сторін вилучити ті національні групи, які не «вписувалися» у бажану національну структуру населення двох держав, шляхом їх переселення на етнічну Батьківщину.

На кінець листопада 1944 р. з Львівської області підлягало т. в. евакуації майже 162,3 тис польських громадян⁵. Більшість поляків (майже 84,7 тис. осіб), які проживали в області, зосереджувалися в обласному центрі – Львові, багато їх було і в приміських районах. Так, у Винниківському районі нараховувалося 14,4 тис. осіб, Соکیلницькому – 11,2 тис., Городоцькому – 8,5 тис., Ново-Яричівському – 6,5 тис., Золочівському – майже 5 тис.⁶

¹ Гулай В.В. *Етносоціальні процеси в західних областях України (друга половина 40-х – 50-ті роки ХХ ст.)*: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 Історія України / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2002. С. 54.

² Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. П-3. Львівський обласний комітет Комуністичної партії України. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 37–38.

³ Там само. Ф. П-5001. Дрогобицький обласний комітет Комуністичної партії України. Оп. 6. Спр. 216. Арк. 24.

⁴ Там само. Ф. Р-6. Виконавчий комітет Львівської міської Ради депутатів трудящих. Оп. 2. Спр. 69. Арк. 94.

⁵ Там само. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 18–19.

⁶ *Депортації*. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади / упорядники: Ю. Ю. Сливка та ін.; відп. ред.

З метою активізації виїзду поляків та остаточної ліквідації польського підпілля у Західній Україні владні структури сталінізму вдалися до репресій. Уже в січні 1945 р. у Львові були проведені арешти. За архівними матеріалами, станом на 17 лютого 1945 р. за політичними мотивами на Львівщині було заарештовано 2 057 поляків, у тому числі за приналежність до підпільної Армії Крайової – 230 осіб¹.

Справжня мета цих акцій – залякування польського населення перед «неминучим» переселенням до Польщі не була таємницею для пересічних громадян. Так, експедитор Дрогобицького хлібозаводу поляк Павлишин з гіркотою зауважував: «Радянська влада проводить арешти поляків для того, щоб вони виїхали в Польщу. Арешти будуть й надалі продовжуватися, якщо поляки не будуть виїжджати»².

Розгортання репресій проти поляків стало причиною утвердження атмосфери страху, взаємних підозр, що, своєю чергою, допомагало радянським каральним органам ефективніше здійснювати своє основне завдання – контролювати громадську думку та не допускати антирадянську діяльність. У таких умовах все більше поляків зголошувалися на переселення. Наприклад, до 15 лютого 1945 р. в західних областях України зареєструвалися на виїзд 272,2 тис. осіб польського і єврейського населення, хоча виїхали менше 50 тис., у тому числі з території Львівської області – до 8,5 тис. осіб, а з сусідньої Дрогобицької – тільки 4,5 тис.³.

Уже за місяць, станом на 12 березня 1945 р., із 135 тис. осіб польської національності, що проживали на Львівщині, зареєструвалися на т. зв. евакуацію 37,7 тис. мешканців, а

Ю. Ю. Сливка. У трьох томах. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. Т. 1. 1939–1953. С. 332.

¹ ДАЛО. Ф. П-4. Львівський міський комітет Комуністичної партії України. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 65.

² Там само. Ф. П-5001. Оп. 6. Спр. 85. Арк. 22.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. Оп. 23. Спр. 1470. Арк. 32.

фактично виїхали майже 8,7 тис.¹. Цілком очевидно, що основну масу з-поміж них становили львів'яни, тобто у Львові проживали майже 64,2 % поляків області, тут було зосереджено понад 79,3 % тих, хто зареєструвалися на евакуацію та саме звідти виїхали до Польщі 86 % усіх поляків області.

Окремо зазначимо, що з-поміж вказаних 37715 осіб, які зголосилися до т. зв. евакуації, було 244 вчителі (трохи більше 0,6 % усіх осіб) та 4949 учнів (13,1 %)².

За перші шість місяців 1945 р. тільки з Дрогобицької області до Польщі виїхали понад 400 вчителів, а зі шкіл Львівської області вибули 7163 учнів³.

Зараз докладніше зупинимося на організаційній структурі шкільної освіти Львівської та Дрогобицької областей на завершальному етапі Другої світової війни у загальнодержавному контексті. Так, за час німецької окупації значна частина шкіл була цілком зруйнована або серйозно постраждала, відповідно за станом на 1 вересня 1944 р. у західних областях змогли розпочати роботу лише 4 460 шкіл, у т. ч. на Львівщині 869 та Дрогобиччині – 672⁴.

За уточненими даними, які наводить дрогобицька історикня І. Лучаківська, станом на 1944 р. у Львівській області працювало 916 шкіл, з них середніх – 64, неповно-середніх – 263, початкових – 589, кількість учнів – 143665⁵.

У Львові тоді функціонувало 59 шкіл, з них 26 середніх, 26 неповно-середніх та 7 початкових, кількість учнів – 19 528. З них дітей поляків – 15151, українців – 3688, росіян – 472 та

¹ ДАЛО. Ф. Р-221. Виконавчий комітет Львівської обласної Ради депутатів трудящих. Оп. 2. Спр. 25. Арк. 119.

² Там само. Арк. 122.

³ Сворак С.Д. Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період. *Український історичний журнал*. 1997. № 2. С. 37.

⁴ Старжець В. Заходи радянської влади щодо відновлення шкільної освіти в Західній Україні у післявоєнний період. *Проблеми гуманітарних наук*: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: Історія. 2022. Вип. 10. С. 169.

⁵ Лучаківська І. Етніонаціональні зміни у західних областях України у повоєнні роки (1945–1953 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. 2014. Вип. 2. Ч. 3. С. 76.

евреїв – 62. У Львові, станом на 20 листопада 1944 р. працювало 16 українських шкіл (з них початкових – 1, неповно-середніх – 6, середніх – 9), де навчалися 4439 учнів. Дві російські середні школи відвідували 395, а 40 польських (початкових – 1, неповно-середніх – 24, середніх – 15) – 15 945 учнів¹.

У сільських районах Львівської області було: українських шкіл – 790 (початкових – 490, неповно-середніх – 268, середніх – 32) і 115 245 учнів; польських – 53 (початкових – 29, неповно-середніх – 21, середніх – 3) – 3 987 учнів; мішаних – 16 (початкових – 12, неповно-середніх – 4) – 2 846 учнів².

Наступні зміни структури шкільної мережі Львівської області ілюструє *табл. 1*, складена на основі віднайдених авторами архівних документів.³

Таблиця 1. Динаміка зміни структури мережі шкіл Львівської області (1944–1946 рр.)

Тип шкіл	1944–1945 н. р.	1945–1946 н. р.
Початкові	589	564
Неповні середні	263	272
Середні	64	80
Разом	916	916

Докладна характеристика класної структури шкіл Львівщини подана в *табл. 2*.

Таблиця 2. Динаміка зміни структури класів мережі шкіл Львівської області (1944–1946 рр.)⁴

Тип класу	1944–1945 н. р.			1945–1946 н. р.		
	кіль- кість класів	кіль- кість учнів	наван- таження на клас	кіль- кість класів	кіль- кість учнів	наван- таження на клас
I–IV	4115	110966	36	4030	97720	30
V–VIII	918	278848	30	861	21639	25
VIII–X	162	4851	29	204	4524	22
Разом	5195	143663	27	5095	123883	29

¹ Там само.

² Там само.

³ ДАЛО. Ф. Р-163. Обласний відділ народної освіти Львівського облвиконкому. Оп. 4. Спр. 11. Арк. 7.

⁴ Там само. Арк. 7–8.

У контексті окремих областей маємо деталізовану статистику мережі шкіл за мовою навчання. Так, на 10 листопада 1944 р. вказувалося, що на Дрогобиччині відновили свою роботу 866 шкіл¹.

Таблиця 3. Структура шкіл Львівської області за мовою навчання (1944 р.)

Типи шкіл	Українська мова		Польська		Російська		Разом	
	шкіл	учнів	шкіл	учнів	шкіл	учнів	шкіл	учнів
Початкові	436	39999	31	2641	-	-	467	42640
Неповні середні	313	69028	43	12862	-	-	356	81890
Середні	30	11324	11	5180	2	485	43	16889
Всього	779	120351	85	20683	2	485	866	141419

Як впливає із наведеної статистики, школи із польською мовою викладання восени 1944 р. становили 9,8 % від їх загальної кількості у Дрогобицькій області. У них навчалися 14,6 % усіх учнів та при цьому основну масу (50,6 % шкіл та 62,2 % учнів) становили неповні середні школи та їхні учні.

Зокрема, на 1 вересня 1945 р. у Дрогобичі працювали: українська змішана школа № 5 (277 учнів), українська змішана школа з російськими класами № 8 (120), українська чоловіча школа № 1 (274), українська жіноча школа № 2 (289), російська жіноча школа № 3 (357), російська чоловіча школа № 4 (352), українська змішана школа № 6 (299)².

За уточненими даними, в школах № 6 та № 7 перед їхнім об'єднанням в українські у зв'язку із виїздом учнів та вчителів навчалися відповідно 193 та 198 учнів³.

У вказаних у *табл. 3* 866 школах працювали 3039 вчителів, з яких 809 осіб (26,6 %) становили прибулі зі сходу, однак загалом не вистачало ще 1575 педагогів⁴.

¹ Там само. Ф. П-5001. Оп. 2. Спр. 84. Арк. 1.

² Там само. Ф. Р-2973. Дрогобицький міський відділ народної освіти. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 31.

³ Там само. Арк. 28.

⁴ Там само. Ф. П-5001. Оп. 2. Спр. 84. Арк. 1.

На завершення 1944–1945 н. р у Дрогобицькій області працювало 784 школи, у яких навчалися 122802 учні, у т. ч. з українською мовою викладання – 776 (120943 учні), російською – 5 (1538), польською – 1 (158), змішані (українсько-російські) – 2 (163 учні)¹.

На початок 1945–1946 н. р. в містах Дрогобицької області працювало чотири школи (усі середні) з російською мовою викладання, де в 44 класах навчалися 1115 учнів².

Таблиця 4. Мовно-національна структура учнів шкіл Дрогобицької області на кінець 1944–1945 н. р.³

	Кількість учнів досліджуваної національності	Кількість учнів, для яких мова цієї національності є рідною	Кількість учнів, які навчаються рідною мовою
Українці	111293	111293	110961
Росіяни	1762	1762	1142
Поляки	9656	9656	158
Євреї	82	82	-
Інші національності	9	9	-

Аналізуючи тогочасну статистику, можна стверджувати про цілеспрямоване обмеження прав на здобуття освіти рідною мовою для представників другої за чисельністю національної спільноти краю – поляків, адже тільки трохи більше 1,6 % польських дітей мали змогу навчатися рідною мовою, нехай за т. зв. перехідними радянськими програмами. Серед українців цей показник становив 99,7 %, росіян – 64,8 %. Інші національності, з огляду на їх малочисельність, до уваги можемо не брати.

Шкільна мережа Львівської області за мовою навчання на кінець 1945–1946 н. р. відображена у *табл. 5*.

¹ Там само. Ф. Р-1869 Дрогобицький обласний відділ народної освіти. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 58.

² Там само. Арк. 8–8 зв.

³ Там само. Арк. 59.

Таблиця 5. Структури шкіл Дрогобицької області за мовою навчання (1945–1946 н. р.)¹

Школи за мовою навчання	Початкові	Неповносередні	Середні	Разом
Українських	550	244	62	856
Російських	2	7	7	16
Польських	12	21	11	44
Всього	564	272	80	916

Примітка до таблиці із офіційною статистикою: школи з польською мовою навчання перетворюються наступного навчального року на школи з українською і російською мовами навчання².

Різницю між запланованою (943) та фактичною (916) мережею пояснювали насамперед виїздом польського населення, що призвело до закриття 20 шкіл в 1945–1946 н.р. Загалом впродовж цього часу до Польщі виїхали 25573 учні³.

Дефіцит вчительських кадрів призвів до того, що у західно-українських областях спостерігався колосальний недокомплект фахівців: у Львівській обл. станом на 1944–1945 н. р. працювали 3 729 вчителів при потребі 5 658 (не вистачало 1 929)⁴.

Проте симптоматично в офіційній статистиці нерідко не вказувалася національність вчителів-поляків, яких включали в категорію інші. Так, на кінець 1944–1945 н. р. національна структура вчительських кадрів Львівщини (4142 особи) була такою: українці – 3721 (понад 89,8 %), росіяни – 296 (більше 7,1 %), євреї – 11 (майже 0,3 %), інші – 108 (понад 2,6 %)⁵.

На початок жовтня 1944 р. національна структура вчителства новоутвореної Дрогобицької області (5229 осіб) була вже такою: українці – 3295 (63 %), поляки – 1783 (34,1 %), євреї –

¹ Там само. Ф. Р-163. Оп. 4. Спр. 11. Арк. 8.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Старжець В. Заходи радянської влади щодо відновлення шкільної освіти в Західній Україні у післявоєнний період... С. 175.

⁵ ДАЛО. Ф. Р-163. Оп. 4. Спр. 10. Арк. 12.

638 (12,2 %), росіяни – 196 (3,7 %) ¹. При цьому кожен десятий вчитель прибув зі східних регіонів УРСР та СРСР.

Органи народної освіти тримали польські, як і українські школи, під постійним контролем протягом усього 1944–1945 н. р., але найбільші «прояви ворожих дій з боку українсько-німецьких і польських націоналістів» були виявлені на екзаменах. Так, у білетах з польської мови і літератури у деяких школах Львова були занижені вимоги та спрощені запитання. В іспитових білетах випущено всі питання, що стосувалися історії й діяльності ВКП(б), КП(б)У, боротьби українського і російського народів з польською шляхтою, польсько-радянських взаємин, а білети з російської літератури не відповідали програмним вимогам. Питання у них формулювалися на зразок: «Великий учений Мечников», «Куйбишев – палкий патріот», «Звільнення Сталінграда». Випускникам десятих класів з польської літератури було запропоновано три теми творів: 1) «Елементи романтизму в творчості А. Міцкевича»; 2) «Граф Генріх і Панкрацій з твору Красінського «Небозька комедія»; 3) «В боях проти гітлерівської Німеччини гартувалася дружба народів» ².

Зацікавлення дослідниці Р. Попп викликали факти негативно-го ставлення польських школярів до політики радянських властей. Зокрема, вона виділяє повідомлення радянських посадовців про негативне ставлення польських учнів школи № 63 м. Львів до участі в мітингу 7 листопада 1944 р., знищення іншими учнями-поляками плакатів з написами «Хай живе Сталін!» та «Хай живе Червона Армія!», поширення серед них прапорців з польськими орлами тощо ³.

На основі архівних документів Р. Попп подає промовисті дані: під час екзаменів наприкінці 1945 р. у львівській середній школі № 10 жоден з 60 випускників не написав твору на тему «В боях проти гітлерівської Німеччини гартувалась дружба народів», а в школі № 19 три твори, написані на цю тему, були

¹ Там само. Ф. П-5001. Оп. 1. Спр. 101. Арк. 33.

² Сворах С.Д. Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період... С. 36.

³ Попп Р. Шкільництво Львівщини у перші повоєнні роки. *Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки ДДПУ імені Івана Франка. Серія: Історія.* 1998. Вип. 1. С. 165.

розкритиковані за не відведення «належного місця ролі СРСР і Червоній Армії у війні та у відродженні Польщі»¹.

За словами С. Сворака, польська націоналістична інтелігенція прагнула всіма силами ізолювати себе і учнів польських шкіл від будь-якого радянського впливу. Вчителі, зокрема, твердили, що ні української, ні російської мови поляки не розуміють. Так, коли на методичному об'єднанні викладачів математики Львова доповідач почав говорити українською мовою, польські вчителі зажадали перейти на польську оскільки української вони не розуміють. У польських школах учителі продовжували користуватися підручниками німецького і польського видання, історичними картами XVII ст., що пройшло під гаслами Польщі «від можа до можа», а намальований, на стіні школи № 19 краєвид Львова прикрашав польський герб².

Католицькі священнослужителі продовжували викладати релігію в польських школах, а вчителі молодших класів разом з учнями організовано відвідували богослужіння в костьолох. Польські учні і вчителі протестували проти запровадження у їхніх школах українських стінгазет, викладання української або російської мови. Під тиском батьків учні у польських школах відмовлялися вступати до будь-яких дитячих організацій, включаючи Червоний Хрест, не кажучи вже про піонерську чи комсомольську організації. Під час святкування 27-ї річниці Жовтневої революції учні СШ м. Львів №№ 8, 10, 17 відмовилися нести портрети радянських вождів і червоні прапори, в чому їх підтримали й учні українських шкіл³.

Дотримуючись традицій, учні 8–9-х класів польської СШ № 16 у день поминання померлих (1 листопада 1944 р.) організовано відвідали братську могилу польських легіонерів, які захищали Львів у 1920 р., а на похорон митрополита А. Шептицького 5 листопада того ж року вийшли 70 % учнів усіх шкіл і практично вся інтелігенція Львова⁴.

¹ Там само.

² Сворака С.Д. Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період... С. 36.

³ Там само.

⁴ Там само.

При цьому, відсутність достатньої кількості вчителів та шкіл стали основними причинами того, що частина дітей шкільного віку не мали можливості вчитися. Так, на весну 1945 р. через відсутність вчителів не працювало 19 шкіл Дрогобицької області¹. Низьким залишався загальний рівень знань учнів, особливо в сільській місцевості. Наприклад, за підсумками роботи шкіл Дрогобиччини в 1944–1945 н. р. на другий рік навчання було залишено понад 18,8 тис. дітей².

Одночасно варто вказати на те, що 1944–1945 н. р. в Дрогобицькій області 7000 дітей залишилися поза школою. На 1 квітня 1946 р. навчанням планувалося охопити 130 539 дітей, а школу відвідували 120 463 учні, тобто не навчалися 10 076 дітей³.

Наприклад, упродовж 1944–1945 н. р. в м. Дрогобичі, як і загалом у регіоні спостерігалася значна плінність учнів, коли на облік було взято 2688 дітей шкільного віку, до яких долучився 541, а вибув – 1241, у т. ч. у зв'язку із виїздом до Польщі – 594 та мобілізовані до шкіл фабрично-заводського навчання, інші фахові заклади – 541, що на кінець навчального року дало підставу звітувати про навчання у восьми міських школах 2028 учнів⁴.

У липні 1945 р. уряди УРСР та Польщі підписали протокол про продовження евакуації населення до 1 листопада 1945 р. Згодом цей термін був продовжений.

Через переселення до Польщі польського населення області школи з польською мовою навчання закривалися або пере-профільювалися в українські, де польська мова вивчалася як окремий предмет У період т. зв. репатріації польського населення області у 1945–1946 н. р. у Дрогобичі була закрита школа, виїхали майже 600 учнів. З цієї причини на початку 1947–1948 н. р. не

¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. Р-2. Управління справами Ради Народних Комісарів. Оп. 7. Спр. 2790. Арк. 36–39.

² ДАЛО. Ф. П-5001. Оп. 2. Спр. 83. Арк. 6.

³ Попп Р. Шкільна освіта в Дрогобицькій області в повоєнні роки (1944–1953) *Проблеми гуманітарних наук*: Наукові записки ДДПУ імені Івана Франка. 2011. Серія: Історія. Вип. 28. С. 157.

⁴ ДАЛО. Ф. Р- 2973. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 24.

розпочали роботу три школи у Турківському районі Дрогобицької області¹.

На початку 1945–1946 н. р. на Львівщині ще працювало 48 шкіл з польською мовою навчання, з яких 21 – початкова, 17 – семирічних і 10 – середніх².

Окремо варто подати відповідну загальнореспубліканську статистику. Так, у 1945–1946 н. р. в УРСР функціонувало 2044 російські, 134 молдавські, 38 польських, 14 узбецьких, 2 туркменські, по одній вірменській, чеській і єврейській, а також 132 двомовні (українсько-російські, українсько-польські, молдавсько-українські та російсько-польські) школи³.

Унаслідок денационалізаторської політики у 1946–1947 н. р. в УРСР працювало лише 294 школи з неукраїнською і неросійською мовою навчання, з них: початкових 209 (71 %), семирічних – 75 (25,6 %), середніх – 10 (3,4 %). Отже, 71 % національних неросійських шкіл були початковими, тобто учні, закінчивши чотири класи, далі навчатися рідною мовою не мали змоги і продовжували навчання у російській, а в кращому випадку – в українській школі, що ставало однією з причин неперестигності і безперспективності шкіл неросійських національних меншин⁴.

Переселення поляків з території західних областей України в основному було завершено до 1 вересня 1946 р. Загалом по регіону було обліковано майже 873,5 тис. осіб, які підлягали переселенню. Подали заяви на виїзд до Польщі 859,9 тис. осіб, а виїхали майже 790 тис.⁵. У розрізі переселення з окремих областей, то воно виглядало так: з Львівської області переселено 218,7 тис. осіб та Дрогобицької – відповідно 115,3 тис.

¹ Попп Р. Шкільна освіта в Дрогобицькій області в повоєнні роки (1944–1953)... С. 155.

² Красножон Н. Русифікація національних меншин України (1944–1953). *Етнічна історія народів Європи*. 2000. Вип. 5. С. 124.

³ Гавриленко Т.Л. Початкова освіта в УРСР у повоєнні роки: організація та зміст. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія: Педагогічні науки. 2012. Вип. 104. Т. 1. С. 69.

⁴ Красножон Н. Русифікація національних меншин України (1944–1953)... С. 124.

⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2610. Арк. 191.

Як слушно вказував чверть століття тому український історик С. Сворака, насильне переселення українців і поляків у повоєнні роки, що здійснювалося під гаслами зміцнення дружби між українським і польським народами, стало однією з найдраматичніших сторінок взаємовідносин двох сусідніх народів. Інтереси значної частини громадян Польщі й України були знехтувані, а руйнацію українства в Польщі, кульмінацією якої стала сумнозвісна операція «Вісла», та польськості в Україні можна сміливо розцінювати як етноцид, здійснений правлячими режимами обох країн. Із завершенням переселення поляків із західноукраїнських земель до Польщі було «вирішено» і проблему польського шкільництва¹.

Проте частина поляків залишилися у західних областях УРСР, зосередившись в основному в містах, передовсім Львові, де наприкінці 1946 р. на 266,5 тис. мешканців припадало майже 10 тис. поляків². На початку 1950 р. в місті проживали 378,5 тис. осіб., у тому числі українців – 144,6 тис., росіян – 90,4 тис., поляків – майже 30 тис., євреїв – 18,6 тис.³.

До кінця 40-х рр. минулого століття на Львівщині залишилося лише шість польських шкіл, а кількість учнів у них з кожним роком зменшувалась значними темпами: у 1949–1950 н. р. у них здобували освіту 3293 учні, а на початок 1953–1954 н. р. – 2203⁴.

Як узагальнює С. Сворака, на 1950 р. в усіх західних областях практично не залишилося шкіл з польською мовою викладання. Цим самим органи радянської влади суттєво звузили на свою користь «фронт боротьби» за зміцнення нової системи освіти. Тепер вони отримали можливість зосередити свої зусилля на ідейно-політичній санації краю, включаючи й освіту⁵.

¹ Сворака С. Д. Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період... С. 37.

² ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 555. Арк. 135.

³ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади / упорядники: Ю. Ю. Сливка та ін.; відп. ред. Ю. Ю. Сливка. У трьох томах. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. Т. 2. 1946–1947. С. 309.

⁴ Красножон Н. Русифікація національних меншин України (1944–1953). С. 124.

⁵ Сворака С. Д. Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період... С. 37.

Таким чином, на основі проведеного аналізу зміни мережі шкіл з польською мовою навчання у Львівській та Дрогобицькій областях впродовж середини – другої половини 40-х рр. ХХ ст. через впровадження нових джерел та новітні історіографічні інтерпретації, запропоновані відповідні висновки, узагальнення і пропозиції щодо подальшої роботи:

по-перше, попри те, що окреслена тема може видаватися розкритою попередньою історіографією, на наше переконання, освітня політика сталінського тоталітарного режиму на прикладі двох окремих (Львівської та Дрогобицької) західних областей УРСР на завершальному етапі Другої світової війни та в перші повоєнні роки потребує подальшого розвитку через впровадження нових джерел, сучасне відображення відомого фактологічного матеріалу, зокрема, статистики;

по-друге, запропоновані узагальнення дають змогу по-новому показати місце та роль етнополітичної і мовної проблематики в ідеології й пропагандистській політиці сталінізму як чільного інструменту тотальної уніфікації усіх сфер суспільного життя західноукраїнського регіону в окреслений період;

по-третє, перспективним напрямом дослідження може стати вивчення субрегіональних та локальних контекстів радянської освітньої політики населення краю через синтез перспективних дослідницьких методик.

Василь Гулай, Любомир Хахула

УКРАЇНА ПІСЛЯВОЄННА: ПРОБЛЕМИ РАДЯНСЬКОГО ПОВСЯКДЕННЯ

Після беззастережної капітуляції Німеччини в радянському суспільстві прокинулася надія на зміни, зажеврїла віра у краще майбутнє. Однак повоєнні будні, щоденні труднощі і проблеми швидко розвіювали вчорашні ілюзії. В політичному, економічному, соціальному розвитку СРСР виявлялися глибокі суперечності, обтяжені наслідками спустошливої війни. Ставало очевидно, що правляча верхівка країни не допускала навіть думки про можливість лібералізації, серйозних змін, «затягуючи гайки» і зміцнюючи тоталітарні порядки.

Завдані війною руйнування значно загострили соціальні проблеми. Сотні тисяч людей жили в землянках, бараках і підвальних приміщеннях. Не вистачало харчів, одягу, інших предметів першої необхідності. Продовжував діяти механізм «мобілізації коштів населення», запроваджений урядом на початку війни. Він передбачав збільшення сільськогосподарського податку, прибуткового податку з населення, підвищення цін на горілку, тютюн, деякі інші товари, введення нового податку на холостяків і малосімейних тощо. Заохочувалися внески громадян у фонд оборони і проводилися підписки на державні позики, які не мали декларованого добровільного характеру і дозволяли збирати в бюджет держави величезні кошти.

Відмітною ознакою того періоду стала посилена міграція населення, пов'язана з демобілізацією і репатріацією радянських громадян. Уже влітку 1945 р. розпочалося масове звільнення військовослужбовців, що торкнулося воїнів 13 старших вікових груп. Восени того ж року президія Верховної ради СРСР постановила провести демобілізацію 10 наступних старших вікових груп особового складу армії. Навесні 1946 р. прийнято закон про демобілізацію третьої черги, а згодом – інших старших вікових груп. У 1948 р. демобілізацію в основному було завершено: всього з армії звільнено 8,5 млн осіб. Тепер контингент збройних сил складався насамперед з військовослужбовців 1926 і 1927 років народження¹.

¹ *Правда*. 1945. 24 червня, 7, 26 вересня; 1948. 16 березня; История СССР с

Водночас відбувалась репатріація радянських громадян, зокрема колишніх полонених, в'язнів концтаборів і насильно вивезених на роботу до Німеччини. За даними уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації П. Голикова, на 1 березня 1946 р. було репатрійовано понад 5,3 млн осіб, з них 3 млн звільнено частинами Червоної армії, а 2,3 млн – військами союзників. З-поміж репатрійованих радянських громадян налічувалось: колишніх військовослужбовців – 1,8 млн осіб, цивільного населення – 3,5 млн (з них чоловіків – майже 1,3 млн осіб, жінок – 1,5 млн, дітей – 0,7 млн). Серед цивільного населення більшість становили українці, росіяни і білоруси. Для перевезення репатріантів було використано насамперед залізничний транспорт (176,4 тис. вагонів), а також 5 тис. автомашин, 166 пароплавів і літаки (1,8 тис. рейсів)¹.

Репатріанти вважалися політично неблагонадійними і проходили ретельну перевірку в спеціальних фільтраційних пунктах і таборах. Її здійснювали органи НКВС–МВС, НКДБ–МДБ, а також військова контррозвідка «СМЕРШ». На кожного репатріанта було заведено так звану фільтраційну справу, що містила, поміж іншим, реєстраційну картку з відбитком вказівного пальця його правої руки. Усіх прибулих поділяли на кілька категорій: «репатріанти з числа цивільного населення, що перебувало в окупації», «репатріанти з числа військовополонених», а також «колабораціоністи». До останньої категорії відносили колишніх поліцаїв, старост, солдатів національних легіонів вермахту та ін. Як правило, «фільтрація» осіб, звинувачених у колабораціонізмі, затягувалась на декілька років.

За офіційними даними, з 5,3 млн осіб, які повернулися в СРСР, 3,2 млн одержали дозвіл їхати в рідні місця чи інші райони країни, де вони вдруге проходили перевірку – в обласних приймально-розподільних пунктах. Абсолютну більшість цих репатріантів в організованому порядку відправили на роботу в сільське господарство (1,4 млн осіб) і промисловість (447 тис.).

древнейших времен до наших дней. Серия вторая. Т. XI. Москва: Изд-во «Наука», 1980. С. 54, 56.

¹ Российский государственный архив новейшей истории (далі – РГАНИ). Ф. 89. Оп. 40. Д. 5. Л. 2–9.

Близько 1,1 млн осіб, колишніх військовополонених і цивільних призовного віку, направили в армію, перш за все у штрафні частини; понад 608 тис. осіб – у робітничі батальйони, сформовані для потреб промисловості; 339 тис. – «у розпорядження НКВС (спецконтингент)». Майже 90 тис. осіб перебували на пересильних пунктах (у таборах) і використовувались на різноманітних роботах при радянських військових частинах та установах за кордоном.

Після закінчення війни наростали прояви невдоволення серед евакуйованих і мобілізованих громадян. На підприємствах, вивезених у східні райони СРСР, і серед трудящих, мобілізованих на заводи, будови, шахти тощо, стрімко зростало дезертирство. До органів державної влади, високих партійних інстанцій було спрямовано численні звернення і клопотання, в яких звучало прохання повернути евакуйованих і мобілізованих додому. Так, в одному з таких звернень зазначалося: «Ми, шахтарі Донбасу, евакуйовані в 1941–1942 рр., самовіддано працювали під час війни. Зараз війна закінчилася, відпустіть нас до наших дітей». А робітники Свердловського заводу «Електросталь», евакуйовані з Харкова, писали: «Весь час, більше трьох років, жили і живемо, як солдати на війні, тобто нічого немає, крім валізи і речового мішка. Природно, усі наші прагнення після війни – повернутися до сімей»¹.

Люди відмовлялися жити й працювати в нестерпних умовах, які склалися під час війни. Міністр вугільної промисловості західних регіонів СРСР О. Засядько доповідав у ЦК ВКП(б), що багато керівників відверто нехтували питаннями організації побуту робітників та інженерно-технічних працівників. «За роки війни ці керівники звикли працювати з такими контингентами, як військовополонені, репатрійовані, інтерновані, оточенці, в'язні, мобілізовані, і, не зважаючи на величезні зміни, що відбулися в складі робітників у зв'язку з різким скороченням різних спецконтингентів, відміною мобілізацій, продовжують ставитися до робітників так, як вони ставилися до людей, які

¹ Государственный архив Российской Федерации. Ф. 7523. Оп. 65. Д. 579. Л. 65.

працювали під конвоєм»¹. Зазначимо, що в перші післявоєнні роки залишалося чинним жорстке законодавство, запроваджене на початку війни (наприклад, далі діяв указ президії Верховної ради СРСР від 26 грудня 1941 р., який передбачав суворе покарання за самовільне залишення підприємств – 5–8 років ув'язнення).

У заключний період війни і перші післявоєнні роки гостро стояла проблема розмінування населених пунктів, а також колгоспних полів, лісових масивів, доріг та ін. Уся територія України була густо нашпигована мінами, снарядами, бомбами, які становили серйозну небезпеку для населення. У ході вигнання німецьких військ з України розмінуванню підлягали передовсім місця проходження частин Червоної армії. Зрозуміло, що команди військових саперів не мали ні часу, ні достатніх сил, щоб відразу розчистити всі потенційно небезпечні місця. Тому в різних областях УРСР нерідко траплялися випадки підриву на мінах людей, в першу чергу військовослужбовців, колгоспників, дітей. Цю проблему вдалося швидше розв'язати у великих містах, проте у віддалених районах, у малих селах вона залишалася актуальною значно довше².

Після війни спостерігалось певне зростання кримінальної злочинності. За даними органів міліції, з 1 січня 1944 р. до 1 жовтня 1945 р. в УРСР було порушено майже 87 тис. кримінальних справ, за якими притягнуто 122 тис. осіб. За цей період заарештовано 66,9 тис. осіб, засуджено – 46,3 тис.³ Про стан злочинності і відповідні настрої громадськості можна судити з цікавого свідчення сучасника – листа В. Рибальченка до редакції журналу «Спутник агітатора». Автор листа мешкав у м. Щорсі Чернігівської області, називав себе «агітатором серед робітників» і написав про побачене і пережите: «Злодійство і бандитизм набрали після війни загрозливих розмірів. Крадуть і грабують на залізничних станціях, на ринках, в дорозі і в будин-

¹ Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ). Ф. 17. Оп. 122. Д. 220. Л. 211.

² Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 16. Оп. 36. Спр. 5. Арк. 59, 60.

³ Там само. Ф. 13. Спр. 451. Арк. 29.

ках, з убивством і без нього. На вулиці, де я живу, за два роки не залишилося жодного будинку, якого б не обікрали...».

У листі В. Рибальченка також мовилося: «Алкоголізм і на його ґрунті хуліганство процвітають. Ні в газетах, ні в кіно жодного лозунгу про шкідливість пияцтва, жодного заклику до культури у спілкуванні людей. Під культурою у нас в газетах розуміють цифрові дані про кількість театрів, кіно, клубів, примірників газет. Це дуже добре, але потрібно вживати енергійних заходів для відновлення культури живої людини. Пияцтво, грубість, люмпен-пролетарство, злочинство і бандитизм – усе сплелось в гордіїв вузол». На думку автора листа, слід було б проводити профілактичну роботу серед населення і значно посилити відповідальність тих, хто порушував порядок і закон. В. Рибальченко вважав діяльність судів, міліції та інших силових структур надто гуманною і категорично пропонував: «Треба вжити найрішучіші заходи проти злодіїв і бандитів. Затриманих злодіїв не відпускати: в табори і до стінки!»¹.

У лютому 1947 р. завідувач Відділу партійної інформації Управління з перевірки партійних органів ЦК ВКП(б) І. Поздняк направив секретарю ЦК ВКП(б) М. Патоличеву доповідну записку «Про факти збільшення злочинності й хуліганства». У ній мовилося про те, що за останній час зросло число проявів бандитизму, квартирних крадіжок, вуличного пограбування і хуліганства. Така тенденція спостерігалася не лише в містах і робітничих селищах, але й в сільській місцевості. В більшості випадків злочини вчиняли кримінальні елементи, колишні засуджені й молодь. За словами І. Поздняка, нерідко громадський порядок порушували також військовослужбовці. «Особливо широке розповсюдження злочинності відзначається в Українській, Білоруській, Литовській, Латвійській, Казахській РСР»².

За роки війни Україна понесла величезні матеріальні втрати, що відчутно позначилося на становищі населення. За офіційними даними, прямі матеріальні збитки СРСР (у цінах 1941 р.) становили 679 млрд крб, з них на Українську РСР припадало найбільше – 285 млрд крб, тобто 42 % від загальних збитків

¹ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 125. Д. 310. Л. 58–60.

² Там само. Оп. 122. Д. 289. Л. 1. 2.

СРСР. Матеріальні втрати, понесені іншими союзними республіками, що зазнали окупації, були значними, але помітно меншими порівняно з Україною: РРСФР – 249 млрд крб, Білоруською РСР – 75 млрд, Латвійською РСР – 20 млрд, Литовською РСР – 17 млрд, Естонською РСР – 16 млрд, Молдавською РСР – 11 млрд, Карело-Фінською РСР – 6 млрд крб¹. Зрозуміло, це відчутно позначалося на повсякденному житті мільйонів людей.

У серпні 1946 р. на восьмій сесії Верховної ради УРСР було ухвалено «Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства Української РСР на 1946–1950 рр.» Він розроблявся на основі контрольних показників, визначених для України союзним планом четвертої п'ятирічки. У законі ставилося завдання відновити довоєнний рівень промисловості й сільського господарства, а в окремих галузях – перевищити його. При цьому традиційно наголос робився на важкій індустрії, яка розглядалася як база соціалістичної економіки і на відбудову якої спрямовувалися найбільші кошти. Такий підхід закріпив суттєві диспропорції в розвитку господарства УРСР, що поглибилися в період Другої світової війни, насамперед між промисловістю і сільським господарством, а також промисловістю групи «А» (виробництво засобів виробництва) і групи «Б» (виробництво предметів споживання).

Особливу увагу влада приділяла так званим соціалістичним перетворенням на західних землях України. Відновився процес радянзації в Західній Волині, Східній Галичині, приєднаних до СРСР у 1939 р., в Північній Буковині й частині Бессарабії, що увійшли до складу УРСР у 1940 р. Розпочато радянзацію Закарпаття, прилученого до СРСР після підписання радянсько-чехословацького договору в 1945 р. Головним засобом здійснення цих «соціалістичних перетворень», утвердження сталінської тоталітарної системи були масовий терор, масштабні репресії, що ламали усталений спосіб життя населення, руйнували існуючі політичні, економічні, соціальні відносини і всіляко намагали-

¹ *Правда*. 1945. 13 вересня; Сборник сообщений Чрезвычайной государственной комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1946. С. 430.

ся знищити столітні традиції, духовну культуру, національну ідентичність, навіть повсякденний побут місцевого люду.

Українці чинили відчайдушний опір новому, радянському окупантові, діючи в лавах ОУН і УПА, саботуючи акції більшовицької влади, не бажаючи вступати до колгоспів, протидіючи політиці русифікації, наступу на релігію і церкву й брутальному насаджуванню безбожництва, войовничого атеїзму. У 1946–1947 рр. сталінський режим влаштував черговий голодомор в Україні, що забрав життя близько мільйона людей. Тисячі й тисячі голодуючих, яких чиновники зневажливо називали «мішечниками», сунули з охоплених посухою областей у західні землі України, шукаючи там порятунку, бодай кусня хліба. Так, навесні 1946 р. секретар Ровенського обкому КП(б)У Ільченко доповідав секретарю ЦК ВКП(б) Г. Маленкову, що лише на трьох залізничних станціях – у Рівному, Здолбунові й Дубно – щодня збиралося близько тисячі осіб. Упродовж десяти днів органи міліції Ковельської залізниці затримали 2 тис. «мішечників».

Один із учасників тих драматичних подій писав: «Численні юрби чоловіків, жінок, підлітків і дітей збиралися на залізничних станціях, штурмували пасажирські і вантажні поїзди. На підніжках, покрівлях вагонів, у тамбурах і на буферах, вдень і вночі, в дощ і негоду, гнані голодом, обдерті, брудні і закіптюжені, вони прямували на захід. Як немовля простягало рученята до матеріної пазухи, а спраглий хотів доторкнутися губами до джерела, так колгоспна Україна тягнулася до своїх краян, західноукраїнських братів, шукаючи порятунку від голодної смерті». Післявоєнний голод охопив більшу частину України, де на селі беззастережно панувала колгоспна система, що дозволяла владі вилучати максимальну кількість зерна та іншої сільськогосподарської продукції. При цьому голод частково зачепив навіть західні області УРСР, насамперед Чернівецьку і Станіславську¹.

У перші післявоєнні роки в зруйнованій Україні не вистачало всього – харчів, одягу, взуття тощо. Продовжувала діяти карткова система розподілу продовольчих і промислових товарів, населен-

¹ Баран В. К. Історія України 1945–1953 рр. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України 2005. С. 65–69; РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 123. Д. 608. Л. 172.

ня перебувало на централізованому нормованому постачанні. Така система була запроваджена ще в 1941–1942 рр., зокрема на хліб – повсюдно влітку 1941 р., а на важливі промислові товари – протягом 1942 р. Державне постачання хліба за картками поширювалось на робітників і службовців промислових підприємств і будов, організацій та установ (разом із членами сімей), на дитячі будинки і лікарні, будинки інвалідів. Централізовано постачалися хлібом представники сільської інтелігенції – вчителі, лікарі, працівники районних підприємств і установ та ін. Однак карткова система не поширювалась на рядових колгоспників.

Хліб за картками також одержувало населення, евакуйоване з окупованих територій. Норми постачання хлібом та іншими продуктами були диференційовані, насамперед за галузями господарства. Так, на кінець війни співвідношення між найменшими і найбільшими нормами постачання робітників становило: хліба – 1:2,4, м'яса, риби, круп – 1:2,5, цукру і кондитерських виробів – 1:1,25 тощо. В 1944 р. введено комерційну торгівлю товарами без карток, але за значно вищими цінами (скажімо, пайкова, тобто карткова, ціна 1 кг житнього хліба в різних районах СРСР становила від 0,75 до 1,15 крб, а комерційна – від 8 до 10 крб). Наприкінці 1945 р. на централізованому державному постачанні хлібом у країні перебувало 80 млн громадян.

У промові перед виборцями Сталінського виборчого округу м. Москви, виголошеній в лютому 1946 р., Й. Сталін запевнив: «найближчим часом буде скасована карткова система...». Ця заява вождя викликала серед присутніх зрозумілу реакцію – «бурхливі, тривалі оплески», додаючи людям надію на краще майбутнє, на поліпшення умов життя. Тоді ж Й. Сталін заявив, що «особлива увага буде звернута на розширення виробництва предметів широкого вжитку, на піднесення життєвого рівня трудящих шляхом послідовного зниження цін на всі товари і на широке будівництво всякого роду науково-дослідних інститутів, які можуть дати можливість науці розгорнути свої сили»¹.

¹ Сталін Й. В. Промова на передвиборних зборах виборців Сталінської виборчої округи м. Москви. 9 лютого 1946 р. Київ: Українське державне видавництво, 1946. С. 21.

Однак вже на початку четвертої п'ятирічки в економіці СРСР виявилися значні труднощі, намітилось відставання від визначених показників. У серпні 1946 р., в зв'язку з гострими проблемами у сільському господарстві, прийнято рішення перенести відміну карткової системи на наступний рік. Ще через кілька тижнів Рада міністрів СРСР почала так зване зближення комерційних і пайкових цін, дещо знизивши перші (на 10–15 %) і помітно підвищивши другі (в 2,5–3 рази). Так, комерційна ціна житнього хліба зменшилася з 10 до 8 крб, м'яса – зі 120 до 80 крб, масла – з 300 до 200 крб, натомість пайкова ціна житнього хліба збільшилася з 0,85–1,1 до 3,4 крб, м'яса – з 11,2–12 до 30 крб, масла – з 22,5–23 до 60 крб. Політичне керівництво країни переконувало трудящих у тому, що «без серйозних жертв неможливо ліквідувати тяжкий спадок війни». Немає сумніву, що цей крок влади негативно позначився на становищі більшості громадян, які перебували на централізованому постачанні за пайковими цінами¹.

За кілька місяців до проведення згаданого «зближення цін» в деяких містах почалися розмови про можливе зниження цін на комерційні і підвищення цін на пайкові товари. У доповідній записці завідувача Відділу партійної інформації Управління з перевірки партійних органів ЦК ВКП(б) І. Поздняка секретарю ЦК ВКП(б) М. Суслову зазначалося, що через подібні «чутки» подекуди почалася споживча паніка: «в магазинах утворилися великі черги і за останні дні в ощадкасах відбувся деякий відплив вкладів». За повідомленням партійних органів, у зв'язку з підвищенням цін на товари за картками одна з робітниць сказала: «нове підвищення цін на планові товари створить великі труднощі в житті людей, які живуть лише на пайок і не користуються ринком»².

Загальний рівень життя населення залишався вкрай низьким. Центральне статистичне управління СРСР доповідало Л. Берії, що у червні 1946 р. частка робітників і службовців, які отримали

¹ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 3. Д. 1061. Л. 16; Попов В. П. Экономическая политика советского государства. 1946–1953 гг. Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2000. С. 96.

² РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 122. Д. 289. Л. 17.

заробітну плату до 100 крб (мова йшла про фактично отриману платню, а не про ставку чи оклад), становила 5,6 %, від 101 до 150 крб – 9,2 %, від 151 до 200 крб – 10,7 %, від 201 до 250 крб – 8,8 %, від 251 до 300 крб – 8,7 %, від 301 до 400 крб – 15,4 %. Інакше кажучи, третина робітників і службовців отримувала фактичну зарплату до 250 крб, більша половина – до 400 крб. У цей час вартість місячного продовольчого пайка робітника досягала 116 крб, інженерно-технічного працівника – 136 крб, а гірника, який отримував продовольство за підвищеною нормою, – 206 крб. Крім того, доволі високими були ціни на промислові товари: у 1947 р. валянки коштували в містах 195 крб, у селах – 216 крб, туфлі жіночі – відповідно 260 і 288 крб, костюм чоловічий напівшерстяний – 430 і 450 крб, плаття жіноче шерстяне – 510 і 560 крб. На низку товарів визначено однакову ціну для міст і сіл: радіоприймач «Рекорд» (п'ятиламповий) коштував 600 крб, патефон моделі ПТ-8 – 900 крб, наручний годинник «Звезда» – 900 крб¹.

У зв'язку з суттєвим підвищенням пайкових цін партійні і радянські органи вжили деякі застережні заходи, зокрема ввели «хлібну надбавку» до зарплати низькооплачуваних категорій населення. Ті робітники і службовці, заробітна плата яких не перевищувала 300 крб на місяць, отримали надбавку в розмірі 110 крб в місяць. При зарплаті до 500 крб надбавка сягала 100 крб, до 900 крб – 80 крб в місяць. Надбавка студентам становила 80 крб, а непрацюючим пенсіонерам – 60 крб на місяць. Однак подібні заходи не могли рівнозначно компенсувати втрати, понесені громадянами від підвищення цін. Не дивно, що люди виявляли зростаюче невдоволення: «Як жити далі? Жертви і жертви. Зрозумійте, якщо зараз на сім'ю з трьох осіб потрібно 600–700 карбованців, щоб вибрати продукти, то це ще не все. Мила уряд не дає, жирів немає, видають замітники, гасу нема. Всі зносилися до краю. Заробітку ледве вистачає на пайок, де брати гроші на квартиру, одяг, мило?»².

¹ Попов В. П. Экономическая политика советского государства. 1946–1953 гг. С. 59; РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 162. Д. 38. Л. 177, 178.

² *Правда*. 1946. 16 вересня; РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 121. Д. 524. Л. 10.

Нехтуючи інтересами трудящих, режим забезпечував значно кращі матеріальні й соціальні стандарти життя правлячій верхівці, працівникам бюрократичного апарату. Так, визначені на початку Другої світової війни оклади найвищих державних урядників становили: голови і секретаря президії Верховної ради СРСР – відповідно 2500 і 2000 крб, голови і заступників голови РНК СРСР – 2500 крб. Ставки заробітної плати становили: першого секретаря ЦК ВЛКСМ – 2000 крб, інших секретарів ЦК комсомолу – 1700 крб; голів Верховних судів союзних і автономних республік – 1500–850 крб (поділялися на чотири групи); голів райвиконкомів сільських районів – 1300–1000 крб (поділялися на три групи) і т. д. Керівні кадри користувалися закритими їдальнями, розподільниками, місцями відпочинку; за рахунок резервних фондів союзного і республіканського урядів будувалися дачі для найвищих чиновників тощо¹.

У кінці вересня 1946 р. Рада міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли чергову спільну постанову, що стосувалася економного витрачання хліба. Цей документ викликав ще більше занепокоєння людей, адже передбачав значне скорочення кількості громадян, які перебували на централізованому нормованому постачанні. Нові обмеження торкнулися насамперед сільського населення, в тому числі працівників радгоспів, підсобних господарств, машинно-тракторних станцій, меншою мірою – городян. Усього з пайкового постачання хлібом на селі зняли 23 млн осіб, а в містах – 3,5 млн (перш за все дорослих утриманців). Влада розпорядилася суттєво скоротити продаж хліба в комерційних магазинах, при випіканні хліба збільшити домішки вівса, ячменю, кукурудзи, що знизило якість продукції. Того ж місяця міністерствам і відомствам, керівникам підприємств та установ категорично заборонено підвищувати заробітну плату своїм працівникам².

Відповідно до рішення політичного керівництва країни, Міністерство державного контролю СРСР ввело жорсткий попередній контроль за відпуском хлібопродуктів у всесоюзних об'єднаннях «Центрзаготзерно», «Південьзаготзерно» і «Східза-

¹ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 3. Д. 1017. Л. 5, 45, 142; Д. 1020. Л. 95, 96; Д. 1025. Л. 28, 29.

² Там само. Д. 1062. Л. 11, 21–23, 41.

готзерно». Такий самий контроль запроваджено у всіх республіканських, крайових та обласних конторах «Заготзерно», а також на великих базах реалізації, пунктах заготівлі, елеваторах тощо. Міністр державного контролю СРСР Л. Мехліс вимагав від контролерів ретельно проводити ревізії і перевірки, виявляти рішучість і стійкість. За його словами, вжиті заходи повинні були попереджувати «незаконне витрачання державних ресурсів хліба», справляти «дисциплінуючий вплив» на працівників різних відомств і служб, а врешті – сприяти збереженню та економії хлібопродуктів¹.

На початку 1947 р., напередодні виборів до Верховних рад союзних і автономних республік, відбулися численні зустрічі виборців з представниками партійних і радянських органів, з агітаторами та пропагандистами. На них громадяни поставили чимало гострих питань, які свідчили про найбільш актуальні та болючі проблеми суспільства. З довідок ЦК ВКП(б) видно, що окремі питання стосувалися суспільно-політичного життя країни, функціонування радянської політичної системи. Люди запитували представників влади, навіщо заносити у виборчий бюлетень прізвище одного кандидата в депутати, «адже останній так чи інакше пройде, для чого ж голосувати?» Виборці питали про те, чи можна висувати кандидатами в депутати осіб, «яких ми самі захочемо виставити?» Звучало й таке запитання: «Чому в радянській владі двовладдя, тобто обрані депутати залишаються залежними від Центрального Комітету партії?».

На цих зборах і зустрічах прозвучало багато запитань, які стосувалися соціально-економічного розвитку СРСР, матеріального становища населення. Такі питання помітно переважали в загальному потоці запитань, що адресувалися представникам місцевих і центральних органів влади. Людей особливо непокоїло, що в магазинах бракувало товарів першої необхідності, «немає солі, сірників, мила і гасу»; що в комерційних магазинах було більше продуктів, «а видача їх за картками затримується»; що держава продавала хліб за кордон, «а самі голодуємо»; що в сільських магазинах «підвищили ціни на 200–300 %», «заборонена вільна торгівля хлібом, борошном на ринках», «мало видають талонів на

¹ Там само. Оп. 122. Д. 324. Л. 54, 55, 66, 67.

промтовари» тощо. Декого цікавили інші питання: «чи будуть забезпечувати хлібом утриманців у сільських районах?», «чи будуть знижені ціни на продукти харчування?» та ін.¹

З партійних документів того часу можна скласти певне уявлення про настрої, які панували серед населення країни. В одній з доповідних записок, що була влітку 1947 р. адресована секретарю ЦК ВКП(б) М. Суслову, говорилося: «Багато робітників підприємств... скаржаться, що керівники підприємств, торговельних організацій, партійних і радянських органів не виявляють належної турботи про робітників. Заробітна плата робітникам систематично затримується, робітники не забезпечуються матеріалами, багато часу простоюють і мало заробляють. На багатьох будовах та окремих підприємствах гуртожитки не обладнані, робітники з сім'ями живуть в сараях, які не пристосовані для житла...». У записці вказувалось, що «в їдальнях черги, брудно, обіди погані і дорогі, в магазинах дуже мало товарів першої необхідності – солі, сірників, мила».

Частина робітників скаржилася, що «планові ціни на хліб і продукти дуже високі, а отже, бракує грошей, щоб викупити ці продукти». Деякі робітники і службовці висловлювали невдоволення тим, що «Уряд витрачає багато народних коштів на Сталінські премії для артистів і письменників». Дехто нарікав на те, що подвійні ціни (пайкові й комерційні) «сприяють розвитку спекуляції» тощо. У підсумку робітники нерідко приходили до висновку, що влада турбувалася про робітників менше, ніж про полонених німців: «в'язнів краще годують, ніж нас». Серед висловлювань, які трактувалися як ворожі, було й таке: «Тепер молодь нічого не бачить хорошого, крім роботи і голоду: ні поїсти, ні вдягнутися. Живуть добре лише ті, хто працюють в магазинах, а також верхівка уряду»².

У грудні 1947 р. в СРСР була проведена грошова реформа. Вона готувалася в умовах суворої секретності і під особистим контролем Й. Сталіна. Але, попри всі перестороги, закрита інформація стала «просочуватись» і подекуди спричинила неабияку торговельну лихоманку. Тодішній міністр фінансів СРСР

¹ Там само. Д. 289. Л. 9–11.

² Там само. Л. 58–60.

А. Зверев згадував, що напередодні обміну місцевим керівникам направляли пакети з документами про реформу, на яких стояв гриф «Відкрити тільки після одержання особливої вказівки». Проте «у деяких місцевих співробітників цікавість переважила службовий обов'язок» – пакети було відкрито раніше¹. Поширювались різноманітні плітки, скажімо, що один новий карбованець буде обмінюватись на два старі, що гроші взагалі скасують і т. п. На початку грудня люди кинулися до магазинів і почали скуповувати усе підряд, після чого деякі заклади торгівлі поспішно закривалися «на ремонт» чи «на переоблік».

14 грудня 1947 р. вийшла постанова Ради міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) «Про проведення грошової реформи і відміну карток на продовольчі та промислові товари». В ній мовилося про те, що в період війни різко зросли витрати держави на утримання армії, розгортання військової промисловості. Унаслідок цього в обіг було випущено велику кількість грошей, хоча виробництво товарів для продажу населенню, навпаки, значно зменшилося. За час війни німецькі та інші окупанти випустили чимало фальшивих карбованців, що також «збільшило надлишок грошей в країні і засмітило наш грошовий обіг». За таких умов відбулося істотне підвищення ринкових цін, чим скористалися «спекулятивні елементи» – «для нагромадження грошей у великих розмірах з метою наживи за рахунок населення».

Обмін грошей здійснювався в ощадкасах, поштових відділеннях, на великих підприємствах і т. п. Старі грошові знаки обмінювалися на нові у співвідношенні 10:1, розмінна монета обміну не підлягала. Обмін проводився протягом одного тижня – з 16 до 22 грудня, а в 205 особливо віддалених районах – упродовж двох тижнів. Значних втрат від реформи зазнали вкладники ощадних кас, оскільки переоцінці не підлягали лише найменші вклади – до 3 тис. крб. Певні збитки населення понесло також через так звану конверсію облігацій державних позик: облігації минулих позик обмінювалися на облігації нової позики у співвідношенні 3:1 (за винятком облігацій позики 1938 р., які обмінювалися у співвідношенні 5:1). Грошова реформа мала

¹ Зверев А. Г. Записки министра. Москва: Политиздат, 1973. С. 235.

відчутно конфіскаційний характер, в душі радянської традиції перерозподілу власності, що офіційно обґрунтовувалося необхідністю обмеження «спекулятивних грошових нагромаджень»¹.

У ході цієї реформи грошова система СРСР принципово не змінилася, включаючи в себе три види грошових знаків: банківські білети, казначейські білети і розмінну монету. Банківські білети зразка 1947 р., які замінили колишні червонці, були випущені купюрами в 10, 25, 50 і 100 карбованців, нові казначейські білети – купюрами в 1, 3 і 5 карбованців. Розмінна монета залишилася колишня: 1, 2, 3, 5, 10, 15 і 20 копійок. Нові гроші були виготовлені протягом 1946–1947 рр. на папері високої якості, з портретним локальним знаком на банківських білетах в 50 і 100 карбованців. Через 46 тис. виплатних пунктів, які діяли на всій території СРСР, громадяни країни обміняли 28 млрд крб старих грошей, тобто отримали 2,8 млрд крб нових грошей. В Українській РСР населення обміняло 7,2 млрд крб старих грошей, або 19,2 % від загальної суми по країні².

Під час проведення обміну грошей мали місце різні порушення і зловживання, особливо з боку працівників банків, ощадних кас та окремих керівників місцевого рівня. Міліція викрила чимало випадків приховування в магазинах залишків товарів, за які працівники торгівлі сплачували грошовими знаками старого зразка. Виявлено факти незаконного переведення в Державний банк на рахунки колгоспів особистих коштів колгоспників, яке здійснювалося головами та іншими працівниками колгоспів. За період з 15 грудня 1947 р. до 7 січня 1948 р. органи суду і прокуратури СРСР порушили у зв'язку з цим 54 кримінальні справи, притягнувши до відповідальності 114 осіб. Слідство встановило, що в ощадні каси, відділення Держбанку і на рахунки багатьох організацій було незаконно внесено 846,6 тис. крб, згодом одержано вкладів грошовими знаками нового зразка 78,2 тис. крб, в магазинах приховано від переобліку товарів на суму 81,5 тис. крб тощо.

¹ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: Сборник документов за 50 лет: В 5 т. Т. 3. Москва: Политиздат, 1968. С. 460–467.

² РГАСПИ. Ф. 82. Оп. 2. Д. 789. Л. 106–125; Плотников К. Н., Ровинский Н. Н. Система и организация финансов и кредита в СССР. Москва: Высш. парт. школа, 1950. С. 170, 171.

В одному з партійних документів, датованих січнем 1948 р., за підсумками здійснених перевірок говорилося: «деякі працівники після опублікування постанови почали незаконно вносити гроші старого зразка, які особисто їм належали, на ощадні книжки на своє ім'я та ім'я своїх родичів, чим фактично намагалися організувати крадіжку державних коштів». Деякі службові особи, причетні до таких правопорушень, були засуджені народними судами на тривалі терміни позбавлення волі. Так, на 7 років ув'язнення засуджено завідувача магазину, який «приховав при переобліку 15 грудня товарів на суму 31.000 крб...» На 17 років ув'язнення засуджено працівників однієї з ощадних кас, які здійснювали «незаконні операції із вкладами» та ін.¹

Одночасно з проведенням грошової реформи, тобто з 16 грудня 1947 р., відмінено карткову систему постачання. Ліквідовано пайкові і комерційні ціни і запроваджено єдині державні роздрібні ціни на продовольчі й промислові товари. Ця акція мала не тільки соціально-економічне, але й політико-ідеологічне значення. Сталінський режим заявляв, що СРСР першим з колишніх воюючих країн відмовився від карток, випередивши Англію, Францію, Італію. Щоправда, новий рівень єдиних державних роздрібних цін на продовольчі та промислові товари перевищував довоєнний утрое. Крім того, через нестачу фондів і з метою боротьби зі спекуляцією введено «норми відпуску товарів в одні руки»: хліба – не більше 2 кг, крупи – 1 кг, м'яса – 1 кг, молока – 1 л, взуття – 1 пара, сірників – 2 коробки і т. д., що, однак, не позбавило торгівлю постійних черг і хронічних дефіцитів.

Єдині державні роздрібні ціни дещо відрізнялися від пайкових цін, визначених попереднього року під час так званого зближення цін. Для прикладу, хліб, борошно, крупа, макарони тепер коштували на 10–12 % дешевше порівняно з колишніми пайковими цінами, а яйця, молоко, фрукти – навпаки, на 15–25 % дорожче. На низку важливих продуктів харчування влада залишила пайкові ціни 1946 р., зокрема на м'ясо, рибу, овочі, картоплю, сіль, цукор і кондитерські вироби. Натомість ціни на

¹ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 122. Д. 324. Л. 6–10.

одяг, взуття, тканини, трикотажні вироби зросли на 10–25 % порівняно з пайковими, що не давало можливості суттєво підвищити рівень споживання населення. За роки четвертої п'ятирічки виробництво продовольчої продукції підвищилось, проте не досягло планових показників. Тому держава розширила імпорт багатьох продовольчих товарів, насамперед м'яса, цукру, рослинного масла та ін.¹

Вилучення в процесі реформи значної кількості грошей і таким чином скорочення загальної купівельної спроможності створювало можливість та необхідність зниження цін на товари. У 1948 р. державні роздрібні ціни стали на 17 % нижчі за рівень цін, який існував напередодні реформи. Відбулося зниження цін на колгоспних ринках, поступово зростав товарообіг. У 1948–1949 рр. державні роздрібні ціни знизилися порівняно з четвертим кварталом 1947 р. на 29 %, що супроводжувалось дальшим збільшенням товарообігу. В 1948–1952 рр. Рада міністрів СРСР щороку приймала постанови про зниження державних роздрібних цін на окремі товари, що викликало схвальну реакцію різних верств населення. На кінець четвертої п'ятирічки роздрібний товарообіг державної і кооперативної торгівлі в СРСР дещо перевищив довоєнний рівень, а в Україні досягнув 97 % від рівня 1940 р.

Варто відзначити ще одну обставину. Грошова реформа і відміна карткової системи сприяли деякому розширенню сфери функціонування грошей. Але розуміння принципів організації економіки і перспектив розвитку господарства за соціалізму залишалось незмінним. Політичне керівництво не відмовлялося від елементів натуралізації економічних відносин, про що свідчила, наприклад, система поставок сільськогосподарських продуктів. Продовжувалась «мобілізація коштів населення» за допомогою державних позик: у травні 1946 р. розміщено Першу позику відбудови і розвитку народного господарства на суму 21,8 млрд крб, 1947 р. – Другу позику на 22,5 млрд крб, 1948 р. – Третю позику на 22,6 млрд крб, 1949 р. – Четверту позику на 23,8 млрд крб, 1950 р. – П'яту позику на 27 млрд крб, усі на 20 років.

¹ История СССР с древнейших времен до наших дней. Серия вторая. Т. XI. С. 212.

Упродовж довоєнних п'ятирічок надходження за позиками у державний бюджет СРСР становили близько 50 млрд крб, в період війни – понад 76 млрд крб (відповідно 5 і 10 % прибутків бюджету). Підписка на державну позику здійснювалася на підприємствах, в установах, колгоспах та інших організаціях. Влада постійно підкреслювала добровільний принцип проведення акції, хоча насправді партійні і радянські органи чинили значний адміністративний тиск на громадян. Робітники, службовці й кооперовані кустарі виплачували грошові внески за підпискою зі своєї заробітної плати. Вони могли зробити виплати відразу чи упродовж 10 місяців з дня випуску позики. Селяни здійснювали оплату за підпискою готівкою – також відразу або в розстрочку (перший внесок робився у десятиденний строк). Підписка проводилася під незмінним гаслом: «Три-чотиритижневий заробіток – у борг державі» і тривала, як правило, п'ять-шість днів.

Облігації позики видавалися громадянам після повної оплати підписки, одночасно зі сплатою останнього внеску. Облігації випускалися вартістю в 500, 200, 100, 50 і 25 крб, причому облігації в 50 і 25 крб були розмінними (видавалися в тих випадках, коли загальну суму підписки не можна було скласти з облігацій більшої вартості). Традиційно керівники підприємств та установ добивалися від робітників і службовців підписки на позику в розмірі їхньої місячної зарплати. Керівництво колгоспів мало завдання домагатися від селян якнайшвидшої оплати підписки, що знайшло відображення в одному з партійних закликів того часу: «Славною традицією стало у нас, що багато колгоспників, підписуючись на позику, відразу повністю оплачують свою підписку. Чудову ініціативу селян з дострокової оплати підписки потрібно широко розповсюджувати».

У містах підписку на позику здійснювали комісії сприяння державному кредиту та ощадній справі, в селах – сільські ради через своїх уповноважених, затверджених виконкомом районних рад депутатів трудящих. Підписка оформлялася на спеціальних підписних аркушах, які голови комісій сприяння передавали в бухгалтерії відповідних підприємств та організацій, а уповноважені сільських рад – податковому агенту. У свою чергу, бухгалтерії і податкові агенти одержували з

ощадних кас облігації позики, які після цього потрапляли до громадян. Крім того, щороку облігації позики брали участь у двох тиражах розіграшів: так, на облігацію в 100 крб встановлювалися виграші в 50 тис., 25 тис., 10 тис., 5 тис., 1 тис., 500 і 200 крб. Звичайно, вигравати вдавалося лише небагатьом, однак це мало хоча б якимось зацікавити людей. Держава зобов'язувалась погасити свій борг, тобто викупити у населення облігації, які не виграла в розіграшах, протягом 20 років¹.

У зв'язку із закінченням війни було ліквідовано воєнний податок, що справило позитивний вплив на рівень життя населення. В радянському бюджеті податки з населення відігравали відносно невелику роль: напередодні війни вони склали менше 5 % прибуткової частини бюджету, в 1945 р. – 14,7 %. Після відміни воєнного податку відбулося зменшення частки податків з населення в прибутках бюджету: у 1950 р. ця частка становила 8,5 %. Податкові платежі з населення знімалися у вигляді прибуткового податку з робітників і службовців, сільськогосподарського податку з колгоспників та одноосібних селянських господарств, а також податку на холостяків, одиноких і малосімейних громадян. З одноосібних селянських господарств, які мали коней, знімався ще й податок на коней. Крім того, існували місцеві податки і збори: податок з будівель; земельна рента і збори з торгівців на ринках, власників худоби і транспортних засобів.

Максимально мобілізуючи зусилля трудящих, центральні і місцеві органи влади поступово вирішували деякі складні соціальні проблеми. До літа 1948 р. вдалося повністю відселити людей із землянок в Одеській, Миколаївській, Херсонській, Львівській, Дрогобицькій і Тернопільській областях. У серпні того ж року вийшов указ президії Верховної ради СРСР, який надавав право громадянам на придбання чи будівництво індивідуальних житлових будинків «на один або два поверхи з числом кімнат від однієї до п'яти включно...» Рада міністрів СРСР визначила норми наділів на будівництво: від 300 до 600 кв. м у містах і від 700 до 1200 кв. м – у селах. За роки четвертої п'ятирічки в містах і робітничих селищах республіки було

¹ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 125. Д. 596. Л. 70–124.

відновлено і побудовано 13 млн кв. м житла, в сільській місцевості зведено 950 тис. житлових будівель. На початку 50-х рр. житловий фонд України перевершив довоєнний, однак житлова проблема залишалася надзвичайно гострою¹.

У процесі відбудови дещо поліпшилися побутові умови життя людей. У містах було поступово відновлено системи водопостачання і каналізації, відкрито нові автобусні маршрути, трамвайні й тролейбусні лінії. В 1948 р. введено в дію газопровід Дашава – Київ, столиця республіки почала одержувати щораз більше природного газу. За роки четвертої п'ятирічки здійснювалась газифікація окремих міст: у 1940 р. газопостачання мали 11 міст республіки, а в 1950 р. – 17. Протягом вказаного періоду кількість газифікованих квартир в УРСР зросла з 34,8 тис. до 128,4 тис., тобто більш ніж утричі. Саме після закінчення війни в Україні (до речі, вперше в Радянському Союзі) почалося використання зрідженого газу в балонах, що також полегшувало побут рядових громадян.

Ставали з руїн і поволі розбудовувались українські села, однак умови життя і праці сільського населення незмірно поступалися тодішнім міським стандартам. У березні 1951 р. в газеті «Правда» з'явилася стаття М. Хрушова «Про будівництво і благоустрій в колгоспах». У ній пропонувалось ліквідувати дрібні села і створити великі колгоспні селища, щоб «наблизити побут колгоспників до умов міського життя». В кожному селищі мали бути школа, клуб, лікарня, магазин, лазня, дитячий садок, будинок сільськогосподарської культури тощо. Автор статті твердив, що стара назва населених пунктів – «село» вже не задовольняла колгоспників. Він посилався на досвід України, де нові великі села почали називати «агромастами». Щоправда, М. Хрушов пропонував «не гнатися за гучними назвами», вважаючи найбільш доцільною назвою «колгоспне селище».

Перші такі «агромасти» чи «колгоспні селища» були закладені в колгоспах імені Сталіна Генічеського району Херсонської області, імені Сталіна Черкаського району Київської області, імені Хрушова Охтирського району Сумської області. За планом будівництва в с. Рівне Генічеського району на Херсонщині передбача-

¹ *Правда*. 1948, 22, 30 серпня; 1951, 28 січня.

лося зселити в одне селище 15 навколишніх сіл. Для забезпечення більшої компактності населеного пункту в основу забудови поклали двоквартирний житловий будинок. Біля нього кожному колгоспникові планувалося залишити 0,15 га землі, решта присадибної ділянки виносилася за межі селища. У цьому агромісті мали спорудити житлові будинки для 1040 родин, 100 адміністративних і культурно-побутових приміщень, а також електростанцію та підприємства з виробництва будівельних матеріалів.

Однак ідея агроміст чи «колгоспних селищ», висунута М. Хрущовим, викликала негативну реакцію «великого вождя». У газеті «Правда» було негайно вміщено інформацію, що стаття М. Хрущова «Про будівництво і благоустрій в колгоспах» публікувалася в дискусійному порядку. За вказівкою Й. Сталіна почала роботу спеціальна комісія, яку очолив Г. Маленков і яка готувала питання для розгляду в політбюро ЦК ВКП(б). М. Хрущов звернувся до вождя з покайним листом, у якому писав: «Прошу Вас, товаришу Сталін, допомогти мені виправити допущену мною грубу помилку і тим самим, наскільки це можливо, зменшити шкоду, яку я завдав партії своїм неправильним виступом». На засіданні політбюро ЦК ВКП(б) позицію М. Хрущова визнано хибною, її головним недоліком названо «свого роду споживацький підхід до планів будівництва комунізму». За підсумками засідання до місцевих партійних органів скеровано закритого листа ЦК ВКП(б) «Про завдання колгоспного будівництва в зв'язку з укрупненням колгоспів», у якому гостро критиковано згадану статтю.

Щоправда, у квітні 1958 р. президія ЦК КПРС прийняла рішення відмінити закритий лист ЦК ВКП(б) від 2 квітня 1951 р. Нове керівництво партії підкреслювало, що у свій час М. Хрущов порушував питання будівництва і благоустрою в колгоспах «правильно та об'єктивно...» У рішенні ЦК КПРС наголошувалось, що в закритому листі «головний вогонь був спрямований проти надуманої небезпеки так званого “споживацького підходу” до питань колгоспного будівництва». Таким чином завдання будівництва виробничих будівель і житла, побутового облаштування на селі «догматично протиставлялось виробничим завданням колгоспів і фактично знімалося з порядку дня». Така позиція призводила до «зневажливого ставлення до питань благоустрою

колгоспного села, до будівництва і ремонту житла на селі, що, у свою чергу, було однією з причин масового відпливу населення з села»¹.

Певні зрушення сталися в системі охорони здоров'я. На кінець четвертої п'ятирічки в лікарняних установах України налічувалось 194,2 тис. ліжок, тобто на 33,2 тис. більше, ніж напередодні війни. У 1950 р. в УРСР працювало 51,7 тис. лікарів різних спеціальностей і 136,4 тис. осіб середнього медичного персоналу, що перевищувало довоєнні показники відповідно на 46 і 34 %. Після війни розгорнулася відбудова системи освіти: у 1940/41 навчальному році в УРСР діяло 32,1 тис. загально-освітніх шкіл, включаючи школи робітничої молоді і школи для дорослих, у 1950/51 р. – майже 36 тис.; у вказані роки кількість вищих навчальних закладів становила 173 і 160, середніх спеціальних – відповідно 693 і 584. Чисельність студентів (без заочних) у 1940/41 навчальному році складала 130,5 тис. осіб, у 1950/51 р. – 153 тис., а учнів середніх спеціальних навчальних закладів (без заочних) – відповідно 170,1 тис. і 198,7 тис. осіб. Деякі зрушення сталися у відновленні і зміцненні матеріально-технічної бази культури, відбудові бібліотек, клубів тощо². Однак соціальна сфера і далі фінансувалася за так званим залишковим принципом, а тому не відповідала ні запитам людей, ні назрілим вимогам часу.

У 1945–1953 рр. повсякденне життя українців принципово не відрізнялося від довоєнного. Радянська тоталітарна система, як і раніше, забезпечувала цілковитий контроль сталінського режиму, партійно-радянської верхівки за всіма сферами функціонування суспільства, за різними соціальними групами і прошарками населення, за кожним громадянином, використовуючи для цього потужний апарат репресій, насамперед органи НКДБ–МДБ, НКВС–МВС. Повсякденне життя населення підлягало жорсткій регламентації з боку влади, при якій матеріальне забезпечення і соціальна підтримка рядових трудящих, тобто абсолютної більшості населення, залишалися на вкрай низькому

¹ РГАНІ. Ф. 89. Оп. 57. Д. 10. Л. 1; Д. 11. Л. 1–6; Д. 14. Л. 1–3.

² Народне господарство Української РСР. Статистичний щорічник. 1957 рік. Київ: Держстатвидав, 1958. С. 175, 176, 180–184, 187–192, 195.

рівні, істотно поступаючись стандартам споживання і забезпечення, визначеним для партійної, радянської, військової та іншої бюрократичної номенклатури. Післявоєнна відбудова економіки дещо поліпшила матеріальне становище населення, проте грошова реформа 1947 р. мала відверто конфіскаційний характер, а відміна карткової системи не означала ліквідації нормованого споживання товарів і супроводжувалась масштабним товарним дефіцитом та численними торговельними обмеженнями, зокрема запровадженням чергових «норм продажу товарів в одні руки».

Володимир Баран, Сергій Фіщук

АНТИРАДЯНСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1944–1953 рр.)

Радянський тоталітарний режим, що був встановлений на західноукраїнських землях у післявоєнні роки, категорично не влаштував рівень національної свідомості місцевого населення. Одним із основних завдань влади була підготовка ідеологічно відданих комуністичній партії спеціалістів. Під особливо пильним політичним контролем перебували вищі навчальні заклади, які готували фахівців для різних галузей господарства, науки та освіти. Їх першочерговим завданням було ідейне виховання майбутніх працівників, які мали стати опорою радянської влади на місцях. Однак значна частина студентської молоді виступала проти комуністичної влади, підтримувала й пропагувала ідею самостійності України, яку обстоювала Організація українських націоналістів (ОУН) та Українська повстанська армія (УПА).

Вивчення студентського руху спротиву у Західній Україні періоду «другої радянізації» буде корисним у національно-патріотичному вихованні молоді в умовах сучасної російської агресії та інформаційної війни.

Розвиток вищої освіти західноукраїнського регіону, місце молоді у протистоянні сталінському тоталітаризму післявоєнних років були предметом наукових зацікавлень сучасних українських науковців. Активно вивчаються дослідниками процеси збройної та ідеологічної боротьби між українським підпіллям та радянською владою (І. Білас¹, В. Сергійчук², О. Рабенчук³, В. Даниленко⁴, Р. Ковалюк¹, хоча вони лише дотично торкають-

¹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Київ: Либідь – Військо України, 1994. Кн. 2. 684 с.

² Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали. Київ: «Дніпро», 1998. 944 с.

³ Рабенчук О. Соціальна активність та настрої населення України у повосенний період (2 пол. 1940-х – поч. 1950-х рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2007. № 12. С. 324–339.

⁴ Даниленко В. Українська інтелігенція як об'єкт репресивної політики сталінського режиму в повосенний період (1946–1953 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2003. Вип. 7. С. 406–420.

ся проблематики молодіжного спротиву комуністичному тоталітаризму. Для розкриття досліджуваної теми важливими були праці, що стосуються безпосередньо антирадянської діяльності студентської молоді (Т. Марусик², О. Іщук³, Р. Генега⁴, В. Ільницький⁵, Б. Левик⁶, Н. Хоменко⁷ та ін.). Водночас все ще спостерігається дефіцит регіональних досліджень щодо участі шкільної та студентської молоді у національно-визвольній боротьбі післявоєнного періоду.

Метою дослідження є з'ясування місця студентської молоді у загальній картині ідеологічного протистояння між українським національно-визвольним рухом та радянською владою у західноукраїнському регіоні в 1944–1953 рр. Для цього проаналізовано участь студентів вищих навчальних закладів Західної України у русі опору сталінській тоталітарній системі.

Процеси утвердження тоталітарної держави неминуче призводили до утворення у всіх сферах суспільного життя однотипності ідей та поглядів, стандартизації мислення. Не стали винятком університети та інститути Західної України у повоєнний період, чия діяльність була надмірно політизованою. Перед викладачами і студентами партійне керівництво ставило завдан-

¹ Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях XIX–XX ст. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. 420 с.

² Марусик Т. Репресивні заходи сталінського керівництва щодо студентства вузів Західного регіону України (2 пол. 40-х – поч. 50-х рр. XX ст.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2002. № 7. С. 361–366.

³ Іщук О. Молодіжні організації ОУН (1939–1955 рр.). Львів – Торонто: Літопис УПА, 2011. 944 с.

⁴ Генега Р. Участь львівського студентства в русі Опору в другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. *Український історичний журнал*. 2007. № 3. С. 97–112.

⁵ Ільницький В. Діяльність молодіжних націоналістичних організацій у Дрогобичі (1945–1952). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2017. Спец. вип. № 3. С. 300–311.

⁶ Левик Б. Підпільна антирадянська діяльність студентів Національного університету «Львівська політехніка» в перші повоєнні роки (1944–1953 рр.). *Схід*. 2017. № 1. С. 77–83.

⁷ Хоменко Н. Студентство в соціальній структурі радянської України. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга пол. 1940-х – сер. 1950-х рр.)*. Кн. 1, ч. 1–2 / відп. ред. В. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 209–249.

ня пріоритетності ідейно-виховної роботи. За вказівкою адміністрації усіяко насаджувалась система сексотства¹. Систематично розглядалися питання про роботу кафедр з комуністичного виховання молоді, стимулювалося вивчення основ марксизму-ленінізму, обговорювався стан ідейно-політичної роботи серед студентського загалу. Отже, застосовувався широкий спектр засобів ідеологічного контролю та перевиховання західноукраїнської студентської молоді.

У перші післявоєнні роки ідеологічний наступ сталінізму на Західній Україні розгорнувся з новою силою, підкріплений широкомасштабними репресивними заходами, депортаціями місцевого населення, придушенням найменшого інакомислення та вишукуванням «ворогів народу» і «буржуазних націоналістів». Відділи освіти зобов'язували науково-педагогічні колективи підносити ідейність у навчанні і вихованні та формувати в дітей матеріалістичний світогляд на основі комуністичних постулатів². У площині освіти мало відбуватися творення «нової радянської людини», тому метою більшовицького виховання у західноукраїнському регіоні було нищення історичної пам'яті народу, орієнтація молоді на замкнуту та часто сфальсифіковану комуністичну науку.

Безпосередній нагляд за роботою освітніх установ здійснювали обкоми КП(б)У та їх відділи, які контролювали навчально-виховний процес, його ідейну спрямованість. Перед навчальними закладами всіх рівнів ставилось чітке завдання: «потрібно створити велику армію культурно-освітніх працівників щоб допомогти в справі мобілізації трудящих мас на виконання великих планів п'ятирічки»³. Головне місце в роботі партійних структур займало комуністичне виховання студентів і викладачів та боротьба проти української національної думки.

У протистоянні між радянською владою та українським підпіллям освітній простір займав визначальне місце, адже саме

¹ Марусик Т. Репресивні заходи сталінського керівництва... С. 362.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВ України). Ф. 166. Оп. 15. Спр. 272. Арк. 1.

³ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). Ф. Р-2. Оп. 4. Спр. 92. Арк. 29.

тут формувалася основа української нації, здійснювалось проектування майбутнього суспільства. Комуністичному вихованню протистояла активна ідеологічно-виховна діяльність ОУН, що сприяла вкоріненню антирадянських настроїв серед населення.

Основні організаційні засади діяльності підпілля серед молоді визначала програма під назвою «Олег» (організація легальної мережі молоді). Вона реалізовувалася паралельно із двома іншими програмами підпілля: «Орлик» (поширення ідей і впливу ОУН на Схід України) та «Дажбог» (збереження кадрів ОУН). Програмою передбачалися такі завдання: підбір кандидатів із числа молоді для вступу в ОУН і праця з ними в індивідуальному порядку; створення широкої мережі молодих симпатиків ОУН, які, проживаючи легально, могли б виконувати різні завдання; поширення нових форм і методів роботи з юнаками, що гарантували б конспіративність у роботі¹. Реалізація тактичної програми «Олег» проходила успішно, насамперед у сільській місцевості, де підпілля довгий час поповнювалося молодими кадрами. Крім того, завдяки цій програмі молодь знайомилась з націоналістичною ідеологією, знала про цілі та мету діяльності ОУН.

Виховання молоді визнавалося одним з основних завдань націоналістичного руху, щоб заручитись її підтримкою та розумінням. Після повернення радянської влади у 1944 р. керівники підпілля наказували своїм низовим ланкам у жодному разі не полишати роботу зі школярами та студентами. Роман Шухевич у одному з листів до Василя Кука писав, що головні зусилля членів ОУН треба спрямувати на дві проблеми – молодь та схід, тобто на реалізацію програм «Олег» та «Орлик», оскільки «в іншому випадку може статися катастрофа»². В інструкціях надрайонним керівникам за 1945 р. у розділі про старшу молодь резюмувалось: «Без відповідного нагляду і контролю буйна молодь, шукаючи місця заспокоєння молодих поривів, попадає під вплив ворожої культури, і навіть стає на службу окупанта. Тому – ані один юнак чи юначка з-під нашого впливу»³. Інструкції містили вказівки відновлювати старі бібліотеки, вчити молодь

¹ Іщук О. Молодіжні організації ОУН... С. 94.

² Там само. С. 94.

³ Сергійчук В. Десять буремних літ... С. 358.

історії, культури, літератури та виховувати на прикладі відважних вчинків повстанців, щоб вберегти актив нації від більшовицьких впливів.

Робота підпільників зі студентами ускладнювалася тим, що в обласних та районних центрах, де молодь здобувала вищу освіту, радянська влада мала сильніші позиції, ніж у сільській місцевості. Проводити діяльність на підрич комуністичної влади у вишах, гуртожитках чи на вулицях міст було вкрай важко через ідеологічний та силовий контроль більшовиків. У цій ситуації Провід ОУН не ставив за мету створення багаточисельних студентських підпільних організацій, адже керівники руху розуміли, що такі групи не зможуть залишатися непоміченими, а їх учасників чекатиме арешт. Адже в кожній більшовицькій установі при відділі кадрів існувала мережа НКДБ-МДБ. Крім того, у вишах та школах цією роботою також займалися дирекція, партійні і комсомольські організації¹.

У червні 1948 р. на нараді членів Проводу ОУН було відкориговано програму «Олег» та прийнято рішення створити глибоко законспіровану мережу членів ОУН з числа легалізованої молоді, чисельністю 2–3 особи, які б діяли в кожному селі, школі, вищих навчальних закладах. Їх учасників заборонялося залучати до виконання завдань, які могли б викрити ці ланки. Акцент робився на виховній роботі, щоб за рахунок молоді поступово готувати заміну загиблим і заарештованим членам підпілля. Також керівництво націоналістичного руху остерігалось провокацій зі сторони силових структур. Стосовно цього у 1950 р. висловився новообраний керівник Проводу ОУН в Україні В. Кук: «Більшовики, знаючи про нашу роботу у середовищі молоді, роблять все, щоб у випадку включення молоді до організації долучити до нас свою агентуру. Такі організації створюють кваліфіковані агенти, іноді через когось, хто зв'язаний з нашим підпіллям. Потім, через певний час після роботи такого агента, учасників організації заарештовують, а головні агенти тікають у підпілля. Небезпека полягає у тому, що це все робиться досить тонко та довго»². У зв'язку з цим віддавалась перевага

¹ ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 15.

² Іщук О. Молодіжні організації ОУН... С. 97.

малочисельним та законспірованим ланкам: «треба людей, що проникнуть у неукраїнське середовище і пороблять там корисну роботу так само легко і добре як у середовищі українському»¹.

У своїх пресових матеріалах та інструкціях повстанці детально, по пунктах розписували, як має поводитися свідомо студентська молодь, щоб своїми діями принести підпіллю найбільше користі і водночас не потрапити в поле зору спецслужб. Зокрема, найбільша увага зосереджувалась на пропаганді: «Розповсюджуйте революційні листівки, заклики, пресу... Шукайте друзів між східно-української молоді... пильно вивчайте свої фахові дисципліни...»². Таким чином, Провід ОУН усвідомлював небезпеку створення підпільних молодіжних організацій для самих учасників, з іншого боку, гостро стояла проблема поповнення кадрів підпілля та необхідність тримати молодь під своїм контролем. Тому пріоритетною була глибока конспірація, робота в індивідуальному порядку, легалізація та відправка в студентське середовище перевірених і навчених підпільників, які впливали б на молодь.

Така тактика давала вагомі результати. Діяльність ОУН серед підростаючого покоління не припинялась, національно свідомо молодь проникала у різні державні партійні структури, освітні установи, перетворюючись на резерв повстанців. Протягом 1945–1947 рр. мережа нелегальних ланок ОУН охопила майже всю сільську місцевість Західної України. Недаремно місцеві керівники вимагали від районних партійців відірвати молодь і інтелігенцію з-під впливу націоналістів. На нараді секретарів обкомів КП(б)У і начальників управлінь МДБ УРСР західних областей у Львові за участю першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича та Голови уряду УРСР М. Хрущова, 23 квітня 1947 р., секретар Дрогобицького обкому Горобець, рапортуючи про успіхи в боротьбі з українськими націоналістами, змушений був констатувати: «Потрібно посилити увагу на покращення роботи з молоддю і особливо з тією, що навчається. Адже з арештованих 780 чоловік – членів ОУН, близько 100 чол. – молодь

¹ ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 40 зв.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2968. Арк. 155–157.

до 25 років¹. Очільник Львівського обкому КП(б)У І. Грушецький на нараді з секретарями парторганізацій вищих навчальних закладів, що відбулась 18 жовтня 1947 р. стосовно виконання рішення ЦК щодо покращення ідеологічної роботи у вишах, зазначав: «сільські студенти які навчаються у вузах Львова широко допомагають підпільним націоналістичним організаціям»².

Незважаючи на переслідування та суворі заходи покарання, у перші повоєнні роки західноукраїнська молодь часто потрапляла у поле зору радянських репресивних структур. Набули поширення індивідуальні таємні або відкриті акції непокори владі. Також силові органи провокували національно свідому молодь вчиняти антирадянські дії задля виявлення таких осіб, подальшого їх арешту, превентивної зачистки та знесилення проукраїнського активу.

Певна частина студентської молоді не поділяла політики комуністичної влади, ставилась до радянської пропаганди скептично, а іноді й відверто вороже. Представники влади, усвідомлюючи негативне налаштування місцевої молоді, проводили регулярні перевірки студентського загалу на предмет лояльності. У звіті про роботу відділу студентської молоді ЦК ЛКСМУ за 1946–1948 рр. фіксувалося, що студент-репатріант Львівського педагогічного інституту Зінчук у розмові з друзями «вихваляв культуру та техніку німців», адже бачив все на власні очі³. Студент Львівського держуніверситету С. Пущик, фронтовик, задавав викладачам на лекціях провокативні запитання, на кшталт: «Чому ми все читаємо про Москву, а не про Київ?», критикував праці Сталіна за їх нелогічність та суперечності⁴. Студент другого курсу Луцького учительського інституту Белецький обурювався, що для купівлі літератури повинен відмовляти собі в одязі та харчуванні, підкреслював: «хоч голодний, а повинен кричати

¹ Сергійчук В. Десять буремних літ... С. 578.

² Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). Ф. П-3. Оп. 2. Спр. 96. Арк. 29.

³ Хоменко Н. Студентство в соціальній структурі... С. 226.

⁴ Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Кн. 2 / підгот. Я. Лялька, Р. Коритко, М. Онишкевич та ін. Львів: Галицька видавнича спілка, 1997. С. 346.

ура»¹. Майбутні педагоги не хотіли вчити праці класиків марксизму-ленінізму, студіювати рішення партії і уряду про школу, численні промови Сталіна.

Таким чином, українська молодь була замкнена у тисках радянської пропаганди, але частина критично думаючого студентства, за словами Ю. Херсонця – автора брошури «На зворотньому пункті» – бачила, що «основним елементом всієї політики більшовиків був і є звичайний хижакський імперіалізм, той самий, що кидав Боголюбських на Київ, Петрів під Полтаву, Катерин на Запорізьку Січ, Ленінів на Донбас і Україну. Кожний раз з іншими лозунгами, але завжди з тією самою метою – загарбання України»².

У вищих навчальних закладах розпочалися перевірки та «полювання» на неблагонадійних. Після поглибленої перевірки абітурієнтів вищів Львівщини, за 1947 р. було «відсіяно 106 осіб ворожого елементу», з них: уродженців Львівської області – 72, Станіславської – 24, Тернопільської – 10³. Чимало молодих людей заарештовувалися органами МДБ за зв'язки із ОУН чи УПА. Така ситуація призвела до того, що вступну кампанію 1948 р. взяв під особистий контроль секретар Львівського обкому партії І. Грушецький. Чергова перевірка виявила серед абітурієнтів, багато дітей куркулів, священників, учасників ОУН та УПА, вояків дивізії «Галичина», братів та сестер учасників націоналістичного підпілля, а також безпосередніх представників українського визвольного руху. У доповідній, складеній секретарем обкому партії, наголошувалося, що персональна перевірка співробітниками МДБ є ефективним методом боротьби проти «ворожих елементів» серед студентства. Грушецький резюмував: «прошу дати вказівки всім обкомам КП(б)У західних областей України щодо співпраці з нами в проведенні такої попередньої перевірки»⁴.

¹ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). Ф. П-1. Оп. 3. Спр. 1132. Арк. 8.

² ДАРО. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 8. Арк. 69.

³ ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 2. Спр. 109. Арк. 206.

⁴ ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 2. Спр. 181. Арк. 37.

Невдоволення радянською дійсністю серед студентів виявлялося і в наступні роки, зокрема у тому ж Львові, за період із 1 грудня 1949 р. до 22 квітня 1950 р. було виключено з вишів 237 студентів, як таких, що «не мали політичної довіри та з інших причин», та арештовано 32 особи¹.

Студентів додатково перевіряли перед направленням на майбутнє місце роботи. У Рівненському учительському інституті з 294 студентів, четверо не отримали направлення з політичних мотивів, зокрема випускника Р. Орловського виключили за те, що він не повідомив про зв'язки свого батька з ОУН². Студента Станіславського педінституту у жовтні 1947 р. вислали у Казахстан за те, що його старший брат був районним провідником³.

Тривали арешти студентської молоді у педагогічних училищах. У 1948 р. за антирадянську риторичку був засуджений на 25 років, з яких сім відбув в Інті, поет-початківець, студент Дубенського педучилища Василь Галета⁴. В Острозі внаслідок вивчення працівниками органів МДБ персональних справ студентів було заарештовано трьох слухачів училища. Дирекція Рівненського учительського інституту скеровувала викладачів їхати до місця проживання студентів для з'ясування деталей їх біографій та виявлення серед них прихованих ворогів⁵. Подібні методи контролю практикували і на Львівщині, зокрема комуністи Львівського медичного інституту самостійно виявили серед своїх абітурієнтів 19 «ненадійних» осіб⁶. Згодом повні перевірки всього персонального складу цього вишу стали регулярними. У довідці, складеній начальником УМДБ в Рівненській області полковником В. Шевченком, датованій 3 січня 1950 р., зазначалося: «у результаті перевірки особового складу Рівненського державного учительського інституту виявлено компрометуючі матеріали на 17 студентів та 1 викладачку»⁷. До цієї довідки

¹ Рабенчук О. Соціальна активність та настрої населення... С. 331.

² ДАРО. Ф. Р-479. Оп. 1а. Спр. 6. Арк. 96.

³ Ковалюк Р. Студентський рух... С. 313.

⁴ Даниленко В. Українська інтелігенція... С. 419.

⁵ ДАРО. Ф. Р-479. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 70.

⁶ ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 4. Спр. 172. Арк. 36.

⁷ Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 2 / упоряд. А. Жив'юк, Р. Давидюк та ін. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2009. С. 506–508.

додавався детальний список осіб, які не заслуговують довіри з описом їх проступків, серед чого наголошувалося на родинних зв'язках з підпільниками ОУН, бійцями УПА, а також фіксувалася будь-яка допомога чи сприяння діячам українського визвольного руху. Таким чином, більшість звинувачених студентів не брали безпосередньої участі у боротьбі проти радянської влади, але для системи вони автоматично ставали ворогами, адже бути потенційними носіями націоналістичної ідеології, а отже, підлягали ізоляції.

Комуністичні структури держбезпеки контролювали приватну кореспонденцію громадян, що значно збільшувало число арештів за антирадянські вислови чи критику влади. Враховуючи тогочасні реалії життя, майже кожного листа, в якому описувалась буденність Західної України післявоєнного періоду, можна було вважати націоналістичним. Особливо листування студентської молоді, яка гостро реагувала на тоталітарні методи радянського управління та обурювалась придушенням свободи думки. У червні 1947 р. були заарештовані студентки-другокурсниці географічного факультету Львівського держуніверситету Г. Краєвська та Л. Конончук. Зокрема, уродженка Рівненщини Г. Краєвська свідчила, що стала учасницею ОУН у 1942 р., для «боротьби з німецькою окупаційною владою [...] не давати вивозити молодь у Німеччину»¹. Згодом вона виконувала доручення зв'язкової, перебувала в організації Українського Червоного Хреста. Після повернення радянської влади легалізувалась, стала студенткою Львівського держуніверситету, де познайомилась з Надією Крутяк. Дівчата здружилися, вели розмови, дискутували на історичні теми, читали націоналістичні праці та вели листування, в якому висловлювали незгоду з політикою більшовиків².

Найбільше слідчих зацікавила кореспонденція, де описувалась радянська дійсність, утиски та відсутність свободи: «Край у руїні – народ у неволі. Нема сили більше чекати Сонця-волі [...] Пора розкинути вільно орлині крила і спробувати свій політ»³. В

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Рівне (далі – ГДА СБУ, м. Рівне). Ф. 5 (Р). Спр. 8359. Арк. 14.

² Там само. Арк. 31.

³ ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 5 (Р). Спр. 8359. Арк. 52.

іншому листі Г. Краєвська писала: «Ти ж є козачка, тільки невільна, а кров у тебе чиста козацька». Н. Крутяк відповідала їй: «Хіба Галя, ми не в кандалах, маємо, її, тобто волю?»¹. У листуванні дівчата акцентували увагу на тому, що на зміну нацистським окупантам прийшли більшовицькі, і в радянських умовах українці також перебувають у неволі. Для системи звинувачень було більше, ніж достатньо: Військовий трибунал (ВТ) військ МВС Рівненської області 3 вересня 1947 р. засудив Галину Краєвську за ст. 54-1а КК УРСР на 10 років виправно-трудових таборів (ВТТ) з позбавленням прав на 5 років, а Надію Крутяк за ст. 54-10. Ч.1. КК УРСР на 5 років ВТТ з позбавленням прав на 3 роки². Згодом, після касаційних скарг, термін покарання був знижений лише Г. Раєвській, до 5 років, а в іншому залишений без змін. За подібні «злочини» у різні роки було ув'язнено багато молоді.

Вільнодумна творчість також була поза радянськими законами. Студентку II курсу Рівненського учительського інституту Галину Кирилюк заарештували у жовтні 1950 р. за схожими звинуваченнями: «переписувала пісні антирадянського націоналістичного змісту, в яких вихваляла дії бандитів ОУН і здійснювала активний наклеп в сторону радянського керівництва»³. Обтяжувальним фактором для дівчини було затримання за участь в УПА її батька, що автоматично відносило студентку до «ворожих радянській владі елементів». На численних допитах, що, як правило, розпочинались вночі і завершувались під ранок, слідчі задавали одне і те саме запитання: з якою метою вона зберігала пісні, намагалися змусити зізнатись у поширенні антирадянської агітації. Згодом слідчий УМДБ Яшунін «пояснив» дівчині: «Бандити ОУН ведуть боротьбу проти радянської влади [...] відповідно вихваляючи їх в піснях, вилучених у вас, ви робили це в силу свого ворожого ставлення до радянської влади»⁴. Студентка, натомість, намагалась довести, що їй просто подобалось співати (співала в хорі) та записувати

¹ Там само. Арк. 85.

² Там само. Арк. 99.

³ Там само. Спр. 6179. Арк. 64.

⁴ ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 5 (Р). Спр. 6179. Арк. 16.

пісні, про їхній зміст вона не замислювалась, адже була тоді ще школяркою. Варто зазначити, що 11 однокласників Г. Кирилук, які були допитані як свідки, говорили майже одне і те саме, що під час навчання та у спілкуванні ніяких антирадянських дій Галина не виявляла¹. Незважаючи на те, що пісень ніхто не бачив, фактів їх розповсюдження не було виявлено, Галину Кирилук засудили до 10 років ув'язнення. Касаційну скаргу задовольнили лише частково, відправивши справу на дорозслідування. Однак повторне слідство і суд залишили міру покарання без змін. Справжнім криком душі виглядає клопотання, датоване 1954 р., про помилування на ім'я К. Ворошилова: «В зміст пісні я зовсім не вдумувалась [...] закінчивши 6 клас, я за цю пісню зовсім забула [...] Я ще молода. Прошу Вас не бачити в мені невинного злочинця»². Однак помилування стало можливим лише після смерті Сталіна та відбуття чотирьох років ув'язнення.

Поширеним явищем післявоєнного студентського життя стала поява молодіжних підпільних організацій націоналістичного характеру. Часто такі організації виникали стихійно, не мали зв'язків з ОУН, хоча і поділяли їх погляди. Законспіровані студентські організації виникали в багатьох вищих навчальних закладах Західної України. Активна позиція та демонстрація їх учасниками несприйняття панівного ладу, розцінювалися серйозною загрозою для системи. Ініціаторами створення таємних гуртків та організацій були, як правило, студенти ВНЗ, технікумів, школярі старших класів віком від 16 до 20 років, хоча траплялись і молодші. Переважно вони об'єднувались у групи від 3 до 10 осіб. Подекуди ці організації нагадували напівгру, пов'язану із таємною діяльністю, хоча були й такі, що активно виступали проти панівного режиму і хотіли його знищення³. На виявлення та ліквідацію всіх інакомислячих, діяльність яких розцінювали як антирадянську і націоналістичну, спрямовувались значні ресурси, працювали партійні структури, органи МДБ, застосовувались жорстокі репресивні заходи.

¹ Там само. Арк. 34.

² Там само. Арк. 150.

³ Рабєнчук О. Соціальна активність... С. 332.

Детальне дослідження діяльності таємних молодіжних структур у вишах західних областей УРСР післявоєнного періоду уможливить виокремлення основних рис функціонування таких організацій та визначення методів підпільної роботи антирадянськи налаштованої студентської молоді.

У 1944 р. на історичному факультеті Львівського пединституту було виявлено і викрито підпільну молодіжну націоналістичну організацію, яка налічувала 12 однодумців. Керівником групи був Петро Васьків, який спільно з однокурником Степаном Роханським виготовляли і розповсюджували антирадянські листівки по місту. Не маючи прямих контактів з українським підпіллям та необхідної літератури, студенти знайшли оригінальний спосіб розв'язання проблеми відсутності агітаційних матеріалів. У виготовлених власноруч листівках вони використовували радянські пропагандистські звернення до молоді. Після певної переробки комуністичні листівки набували проукраїнського змісту. Студенти використовували друкарську машинку Володимира Бідненка, однокурсника П. Васьківа, вихідця зі Східної України. Бідненко не виявляв особливого інтересу до роботи хлопців, але, як виявилось, завжди переглядав викинуті до смітника копії. Саме він і повідомив міліцію про антирадянську діяльність однокурсників¹. Всі учасники групи отримали тривалі терміни ув'язнення у виправно-трудовах таборах.

Певного поширення у регіоні набули більш радикально налаштовані молодіжні організації, що були об'єднаннями представників різних вікових груп, соціального походження та занять. У липні 1946 р. було затримано 17 учасників юнацької націоналістичної організації, що діяла у Львові та навколишніх селах. Ядро організації складали студенти різних технікумів та училищ міста. Студент зоотехнічного технікуму Кіх визнав, що організація діяла з 1944 р., молодь на зборах «вивчала 44 правила, 10 заповідей і «декалог» націоналістів. З лютого 1945 р. організація ввійшла в контакт з групою УПА, що діяла в Ново-яричівському районі. За допомогою повстанців юнаки отримали вогнепальну зброю і здійснили декілька терористичних актів проти активістів та представників радянських органів влади. За

¹ Генега Р. Участь львівського студентства... С. 99.

рішенням ВТ військ МВС всі учасники групи отримали по 10 років ув'язнення¹.

Подібні організації виникали також у Дрогобицькому учительському інституті. 15 жовтня 1951 р. спецслужби завели агентурну справу «Пігмеї» на групу студентів Дрогобицького учительського інституту. Організація нараховувала шість осіб, керівниками яких виступали Яків Баглай, Йосиф Бонецький та Дмитро Зелений. Студентська організація займалась типовими справами: читала націоналістичну літературу, піддавала критиці ідеологізацію навчального процесу, не сприймала комсомол та колгоспну систему. Я. Баглай у розмові з друзями говорив: «Я довго буду пам'ятати і мститися більшовикам за всі їх переслідування, яким піддавався тривалий час, за свого заарештованого брата і ще за дещо я не можу пробачити»². Після суду більшість заарештованих студентів отримали по 10 років таборів.

На закритому партійному зібранні Луцького учительського інституту 16 жовтня 1947 р., завідувач відділом шкіл Волинського обкому М. Репета заявляв, що вороги радянської влади та його прибічники з числа студентів та викладачів намагаються створювати у вищій націоналістичній організації. Відтак, керівництву інституту ставилося чітке завдання: «викрити викладачів і студентів, які заважають посиленню нашої комуністичної ідеології, зміцненню соціалістичної держави і побудові комунізму»³. На згаданому засіданні засудили (так звані «суди честі» або товариські суди були нормою того часу) поведінку групи студентів історичного факультету, очолювану другокурсником, у минулому фронтовиком Кириченком, яка, на думку керівництва, надто активно захищала українську мову. Кириченко критикував русифікацію навчального процесу, казав, що незважаючи на рішення уряду про використання української мови у роботі державних установ, значна їх частина послуговується російською. «Раз установи працюють російською мовою, то значить тут є

¹ Літопис УПА. Нова серія. Т. 5: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля. Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ 1943–1959. Книга друга: 1946–1947 / упоряд.: А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. Київ – Торонто: «Літопис УПА», 2003. С. 153.

² Ільницький В. Діяльність молодіжних організацій... С. 307.

³ ДАВО. Ф. П-1. Оп. 3. Спр. 1132. Арк. 5.

колоніальний вплив» – говорив студент¹. Незважаючи на бойові заслуги, на Кириченка з різних сторін посипались звинувачення у антирадянській діяльності. Студентка фізико-математичного факультету Бардакова заявила, що на історичному відділенні існує дві групи: націоналістична, очолювана Кириченком та іншими «ненадійними елементами», та група студентів, відданих комуністичній ідеології².

Також в інституті були проблеми з антирелігійною пропагандою, деякі студенти відвідували церкву поодиноко та групами, зокрема і комсомольці. Молоді люди відкрито критикували заходи радянської влади щодо хлібопоставок та запровадження колгоспів. Вихованка цього інституту Бублій, після арешту свого друга студента Голоти бойкотувала масові заходи, відмовлялася під час мітингів ходити вулицею в шерензі. Студент історичного факультету Грицай скептично ставився до радянських пісень та не хотів їх вивчати. Його колега Климюк взагалі заявляв, що «при німцях жилося краще, чим зараз»³. У підсумку один із викладачів наголосив: «Якщо не посилимо боротьбу на ідеологічному фронті, то частина студентів може піти на службу до бандерівців»⁴. Цим самим викладач визнавав, що націоналістична ідеологія є популярною серед значної частини луцьких студентів.

Кінець 1940-х рр. характеризувався певним сповільненням національної активності. Виснажливе протистояння, репресії щодо підпільників та їхніх родин, тяжкі втрати не привели до краху більшовизму. Це спричинило певне розчарування у доцільності подальшої боротьби. Частина суспільства обрала тактику пристосування до нових умов. Не останню роль у послабленні боротьби українського підпілля відіграло запровадження колгоспів, цей процес вибивав соціальну і матеріальну опору повстанців. З іншого боку, намітилися певні позитивні зміни, після голодних 1945–1947 рр., дещо підвищився рівень життя населення, було відмінено карткову систему, запрацювало виробництво і у багатьох виникла ілюзія лібералізації комуністичного режиму.

¹ ДАВО. Ф. П-1. Оп. 3. Спр. 1132. Арк. 6.

² Там само.

³ Там само. Арк. 8.

⁴ Там само. Арк. 11.

Такі настрої громадян підтверджуються й повстанськими звітами. У арештованого в квітні 1949 р. керівника пропаганди Станіславського надрайонного проводу ОУН «Марко», було виявлено документ під назвою «Оцінка ситуації», де підпільник вказував, що інтелігенція часто міняє своє ставлення до руху, а останнім часом все більше виступає проти боротьби та закликає здаватися, а молодь, особливо міська, «знаходиться в політичній депресії, не може зайняти рішучої позиції. Певна кількість морально похитнулась, багато з них стверджують, що повстанці нічого доброго не зробили, через них нас переслідують, ми не можемо здобувати знання, хай вийдуть з лісів, а політичного гноблення не буде»¹. Але як показав час, радянська влада нікому і нічого прощати не збиралася, заклики більшовиків до повстанців виходити з підпілля взамін на амністію виявились пустими словами. Частина національно налаштованої молоді це усвідомлювала і продовжувала антирадянську діяльність, не бажаючи миритися з комуністичним пануванням.

У грудні 1949 р. слідчими УМДБ у Рівненській області була викрита підпільна молодіжна організація студентів Рівненського учительського інституту та учнів старших класів Межиріцької школи Острозького району, загалом 12 осіб. Керівниками молодіжної організації слідчі називали В. Бойка, В. Кудрю та В. Борболя, двоє перших були студентами першого курсу Рівненського учительського інституту².

Слідчі звинувачували Василя Бойка та Василя Кудрю у тому, що вони займалися підпільною діяльністю ще коли були учнями Межиріцької школи. Безпосередньо В. Бойка звинувачували у тому, що ще зі шкільних років був у «Юнаках», мав контакти з підпіллям в особі А. Дубовця («Мухи»), провідника Гоцанського районного проводу ОУН. За вказівками останнього поширював листівки, агітував учнів не вступати до комсомолу, збирав інформацію про настрої сільської інтелігенції³. Після закінчення

¹ Літопис УПА. Нова серія. Т. 7: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля. Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1949-1959. Книга четверта: 1949-1959 / упоряд.: М. Деркач, А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко. Київ-Торонто: «Літопис УПА», 2003. С. 159.

² ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 5 (Р). Спр. 15672. Т. 2. Арк. 49.

³ ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 5 (Р). Спр. 15672. Т. 1. Арк. 6.

навчання в школі В. Бойко вирішив вступати до Рівненського учительського інституту та повідомив про це «Муху», який поставився до цього позитивно, сказавши: «там є наші люди»¹. Однак студент фізико-математичного факультету не встиг налагодити необхідних контактів, позаяк 12 грудня 1949 р. був заарештований. На численних допитах, що тривали по декілька годин, В. Бойко зізнався лише в тому, що читав історію України у «націоналістичному світлі». Такі покази не влаштовували слідчих, тому додатково йому інкримінували: «зрада батьківщині, участь у молодіжній націоналістичній організації, зв'язок з підпіллям ОУН, антирадянська діяльність серед учнів, зв'язковий і інформатор, вербував членів ОУН»². Як наслідок був обвинувачений за ст. 54-1а, 54-11 КК УРСР та засуджений на 25 років ВТТ і 5 років позбавлення прав з конфіскацією майна. Згодом термін покарання був знижений до 10 років ВТТ. Однак 14 жовтня 1955 р. В. Бойко помер, так і не дочекавшись звільнення та реабілітації, як і тисячі інших молодих людей, чие життя поламала сталінська тоталітарна машина.

Інший учасник згаданої організації Василь Кудря, на допитах відповідаючи на запитання про ставлення молоді до боротьби ОУН, казав: «учні виражались, що збройну боротьбу краще припинити, легалізуватись і перейти до підривної антирадянської роботи. Бо великі жертви серед УПА. Краще вести агітаційно-пропагандистську діяльність»³. Також першокурсник говорив, що молодь обурювала неправдива радянська пропаганда, що «газети і радіо висвітлювали лише прокомуністичну державну політику». Це і спонукало його поширювати націоналістичні листівки, брошури, виступати проти комсомолу. На фоні тисяч таких справ В. Кудрі все ж «пощастило», його ув'язнення було недовгим. Постановою УМДБ у Рівненській області від 31 жовтня 1952 р. справу було припинено за відсутністю доказів провини.

У Львівській політехніці діяла підпільна організація під назвою «Промінь», організаторами якої були студенти-вихідці із с. Іване Пусте Борщівського району Тернопільської області. До групи вхо-

¹ Там само. Арк. 28.

² Там само. Т. 3. Арк. 894.

³ Там само. Т. 2. Арк. 93.

дили шість членів: В. Бучковський, В. Чубей, В. Ксеньчук, З. Мишко, Я. Будзанівський. Очоловав групу Василь Бучковський («Данилишин»), він же в 1951 р. налагодив зв'язок із націоналістичним підпіллям. Студенти розповсюджували а згодом і власноручно виготовляли листівки: «Гімн поневолених народів», «Колгоспники», «Гімн Совітського союзу», «Українська молоде», «Воля народам», «Студенти українці». На момент арешту 9–23 квітня 1952 р. група нараховувала вже вісім осіб. При першому допиті організатору групи поламали обидві ноги, завдали важкої травми хребта. Після відкритого показового суду, ВТ військ МДБ Львівської області від 15–17 липня 1952 р. учасників групи було засуджено за ст. 54-1а на терміни від 10 до 25 років¹.

Отже, поширеними були випадки, коли національний світогляд студентів формувався у них ще зі шкільних років. Значна частина української молоді як учнівської, так і студентської, негативно ставилася до сталінської тоталітарної системи, добре розуміючи різницю між пропагандою та реальною картиною комуністичного господарювання. Сприяла цьому, як уже зазначалось, і виховна робота, що проводилася українським підпіллям.

Для боротьби з діяльністю ОУН щодо залучення молоді до націоналістичних організацій була запущена на повну потужність комуністична пропагандистська машина, постійні перевірки, контроль за викладачами та студентами західноукраїнських вишів і, звичайно ж, заходи репресивного характеру. Лише впродовж 1948 р. та першої половини 1949 р. МДБ УРСР ліквідувало 575 молодіжних організацій та націоналістичних груп, у тому числі у західних областях – 561, а у східних – 14. За той самий час було заарештовано 6 593 учасників організацій віком до 25 років, з них 6 405 у західних областях та 188 – у східних². Можемо стверджувати також, що частина молоді, яка на перший погляд прихильно ставилася до радянської влади, навіть займала керівні посади, насправді залишалася симпатиками національної ідеї. Наприклад, за матеріалами МДБ, з 1 січня до 1 червня 1950 р. у навчальних закладах Станіславської області було виявлено понад 100 націоналістичних організацій,

¹ Левик Б. Підпільна антирадянська діяльність студентів... С. 80.

² Іщук О. Молодіжні організації ОУН. С. 102.

заарештовано 700 активних учасників ОУН. До цих організацій входили 84 студенти та учні, 53 вчителі, 35 членів ВЛКСМ¹. Із Львівського політехнічного інституту в 1949/1950 н. р. було відраховано здебільшого за політичними мотивами 344 особи, що становило 8 % від загального числа студентів².

Значну роль у розкритті молодіжних організацій відігравали радянські інформатори. Студентка одного із львівських вишів О. Суярко згадувала: «Ми знали, що в нашій групі є «сексти», і здогадувалися, хто виконував цю роль. І ми боялися». Її колега О. Комаринець говорила, що на совісті у курсових «сексотів» було не одне змарноване життя³. Звичайно, не можна виключати й того, що частина звинувачень була надумана слідчими.

Непоодинокими були випадки, коли створення підпільних організацій провокувала радянська агентура. Так, наприклад, було у Львові, де Лена Рахліс запропонувала свідомим учням-євреям СШ № 15, згодом студентам місцевих вишів, створити підпільну групу – «Союз єврейської молоді». Учасники групи до свого арешту проводили зібрання, надрукували декілька антирадянських листівок. Згодом з'ясувалось, що Рахліс співпрацювала із військовою контррозвідкою, за завданням якої і створила підпільну організацію з єврейської молоді. Внаслідок її провокації було заарештовано та ув'язнено на різні терміни від 5 до 10 років ВТТ десь осіб⁴.

У 1947 р. співробітники УМДБ Чернівецької області спровокували студентів місцевих вишів створити антирадянську молодіжну організацію. Провокатор постачав студентів націоналістичною літературою та обіцяв встановити зв'язки зі студентами Ужгородського та Львівського університетів. Заверши-

¹ Ішук О. Ідеологічно-виховна діяльність ОУН(Б) серед молоді (1944–1954 рр.). З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2003. № 1. С. 240.

² Генега Р. Репресії проти львівського студентства. Реабілітовані історією. Львівська область. Кн. 1 / упоряд. В. Савчак, І. Держко та ін. Львів: «Астролябія», 2009. С. 655.

³ Хоменко Н. Студентство в соціальній структурі... С. 230.

⁴ Левик Б. Антирадянська молодіжна націоналістична єврейська організація «Союз єврейської молоді» – СЕМ у документах УМДБ по Львівській області 1948–1949 рр. *Всеукраїнська наукова конференція «Великий терор і масові репресії в Україні (1920–1950 рр.)»*. Львів: НАСВ ім. гет. П. Сагайдачного, 2018. С. 107.

лась ця «агентурна гра» арештами й ув'язненням на довготривалі терміни 14 юнаків¹. У Львівському державному університеті секретар комсомолу Череповський повідомив спецоргани про існування підпільної групи єврейських буржуазних націоналістів. Але після детальної перевірки було встановлено, що ніякої групи не існувало². Інспекція МВС СРСР за 1946 р., яка проходила під контролем міністра С. Круглова, виявила, що «в Тернопільській і Львівській областях окремі працівники райвідділів МВС займались фальсифікацією та фабрикували справи на осіб, не причетних до оунівського підпілля та бандитизму»³. Подібного роду провокації та фальсифікації були звичайним методом роботи радянських спецслужб.

Незважаючи на поступове згортання організованого націоналістичного руху опору та встановлення ідеологічного контролю за системою освіти західноукраїнського регіону, частина молоді продовжувала опиратися сталінському режиму. У довідці МДБ УРСР «Про викриття націоналістичних молодіжних організацій» за 23 квітня 1952 р., складеній міністром держбезпеки Н. Ковальчуком інформувалось, що за період із 1 липня 1951 р. до 20 квітня 1952 р. у результаті агентурних заходів було викрито 42 українські молодіжні націоналістичні групи і організації, загальною кількістю 182 учасники, з них у західних областях – 35 організацій і груп з 155 учасниками; у східних областях – 7 організацій і груп з 27 учасниками⁴. Серед заарештованих у західних областях 28 були учнями або студентами, 36 членами ВЛКСМ. За віком статистика була такою: до 17 р. – 8 осіб; 17–20 р. – 79 осіб; 21–25 р. – 53 особи; вище 25 р. – 15 осіб.

Зауважимо, що існування молодіжних підпільних організацій не було виключно особливістю «націоналістичної Західної України», як це подавала радянська пропаганда. Впродовж 1944–1953 рр. на території Центральної та Східної України також діяла низка таємних молодіжних груп, хоча у значно менших масштабах. Документи ГДА СБУ щодо молодіжного руху

¹ Марусик Т. Репресивні заходи сталінського керівництва... С. 362.

² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 2732. Арк. 147.

³ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні... С. 648.

⁴ Літопис УПА. Нова серія. Т. 3: Боротьба проти УПА... С. 452.

опору, досліджені О. Іщуком, цілком це підтверджують: у 1948 р. органи МДБ УРСР викрили у Східній Україні 10 молодіжних ланок ОУН із 131 учасником; впродовж 1949 р. та перших чотирьох місяців 1950 р. – 12 таких організацій; у 1953 р. було викрито 12 підпільних груп із загальною кількістю в них 69 учасників. Загалом, станом на кінець 1953 р. в органах МВС УРСР у 17 південних, центральних та східних областях України перебували на обліку 5 014 осіб, яких підозрювали у причетності до співпраці з ОУН, значна частина з них була молодь¹. Таким чином, у своїй ідейно-політичній боротьбі проти більшовизму українське підпілля досягнуло значних успіхів. Більше того, ця боротьба дала «національний заряд» майбутнім поколінням, як згадував комсомольський активіст Львівського державного університету, згодом дисидент Микола Олексюк: «Безумовно, що великий вплив на нас, юнаків і дівчат 60-х років мала боротьба наших попередників-борців за волю України, зокрема учасників УПА»².

Отже, радянська пропаганда, помножена на терор та переслідування, викликала спротив найбільш активної частини західноукраїнської молоді. Основні методи діяльності національно свідомого студентства у 1944–1953 рр. варіювались від індивідуальних виступів та виявів невдоволення радянською владою до створення таємних націоналістичних організацій і груп. Підпільні структури студентської молоді ставили собі за мету проведення усної антирадянської агітації, виготовлення і розповсюдження у стінах вишів та серед населення листівок і націоналістичної літератури, підвищення рівня знань, подекуди виконували завдання підпілля ОУН щодо збору необхідної інформації. Однак вияви індивідуальної непокори чи організованого опору відразу блокувалися радянськими каральними структурами, а носії української національної ідеї піддавались репресіям.

Володимир Старжець

¹ Іщук О. Молодіжні організації ОУН... С. 145–146.

² Ковалюк Р. Український студентський рух... С. 325.

ОРГНАБІР ІЗ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР У ПОВОЄННИЙ ЧАС ЯК СКЛАДОВА ДЕНАЦИФІКАЦІЇ УКРАЇНСТВА

Масові депортації членів родин українських націоналістів, регулярно здійснювані каральними органами радянської влади, з приходом червоної армії на західноукраїнські терени в 1944 р., не змогли остаточно підірвати спротив новому поневоленню. Не добилася Москва цього і після виселення так званих куркулів, як і після ліквідації Української греко-католицької церкви. На Буковині, Закарпатті, Волині, Галичині, як, до речі, і на відірваній від України Берестейщині, національне єство не зникало, воно витворювало нові форми власного існування, оскільки корінне населення міцно трималося батьківських традицій на своїй землі. А це не давало денацифікувати мільйони людей, що було давньою мрією Москви для повного опанування вказаними регіонами.

За таких умов сталінський режим вирішив виривати частину місцевого населення для подальшої зміни їхньої національної вдачі через так зване добровільне переселення у східні райони України й СРСР узагалі. Так, у 1949 р. відправлено в південні й східні області 14 тис. родин із західних для вирощування технічних культур і бавовни¹. А за 1949–1956 рр. у вказані регіони всього було переселено: з Волинської – 12.151 родину, Дрогобицької – 20.300, Закарпатської – 2.305, Львівської – 9.752, Рівненської – 11.990, Станіславської – 12.719, Тернопільської – 16.704 і Чернівецької – 6.375, що становило 68 % до загальнореспубліканського показника².

Але навіть при важкому матеріальному становищі в колгоспах гірських районів корінні мешканці не дуже охоче згоджувалися переселятися, «покликаючись на несприятливі для них умови в південних областях: гарячий клімат, відсутність лісової рослинності, недостача води, палива і ін.»³.

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України – ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 18. Арк. 1.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України – ЦДАВОВУ. Ф. 4626. Оп. 3. Спр. 30. Арк. 3.

³ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 2804. Арк. 140.

І це відбивалося на результатах переселення. Скажімо, Волинська область за лютий-червень 1950 р. відправила в південно-східні райони УРСР лише 1561 родину із завдання 3870, Дрогобицька – 2921 з 4010, Закарпатська – 458 з 2790, Львівська – 1962 з 2970, Рівненська – 1353 з 2550, Станіславська – 1700 з 3740, Тернопільська – 3230 з 5400, Чернівецька – 933 з 2950¹.

Особливо ж негативно впливала на переселенські процеси брутальна поведінка місцевої влади, яка намагалася виконати доведене згори завдання за будь-яких обставин, вдаючись до незаконних дій, які шокували людей. Скажімо, як засвідчує доповідна голови Президії Верховної Ради УРСР Михайла Гречухи від 21 червня 1950 р. на ім'я першого секретаря ЦК КП(б)У Леоніда Мельникова, 29 травня в с. Підзамочки Бучацького району Тернопільської області організували нібито добровільний оргнабір, що так описувався місцевими мешканцями: «Голова сільради Петро Галько й голова колгоспу Ганна Маланчук поварварськи напали на наші мирні хати, брали в руки сокири й розбивали вікна й двері. Осколки скла падали на дітей, що спали. Багатодітні матері і вдови, чоловіки яких загинули на фронті Вітчизняної війни, з переляку непритомніли. Тільки за допомогою лікарів ці жінки були врятовані від смерті. Маленькі діти хворіли на кір, і лікарі попереджали, щоб їх не простудити. Але на це ніхто не звертав уваги, і дітей разом з речами було викинуто на вулицю. Дітям-школярам було перервано екзамени»².

Так званий оргнабір скрізь відбувався у подібний брутальний спосіб, про що засвідчують численні скарги до органів влади. Зокрема, в наміченому до переселення хуторі Пецерево Стрілківського району Дрогобицької області тим, хто відмовлявся переселятися, «заступник голови райвиконкому т. Синишин дав розпорядження голові колгоспу т. Оринчаку переорати і засіяти зерновими культурами присадибні ділянки колгоспників, а все майно бригади передати іншим бригадам і колгоспників не допускати до роботи»³.

¹ Там само. Спр. 94. Арк. 260.

² Там само. Арк. 281.

³ Там само. Спр. 2804. Арк. 160.

А в Путильському районі Чернівецької області в 1952 р. вирішили повністю переселити до Запорізької області колгосп «Перемога» (144 родини) з села Усть-Путила, оскільки доведений план становив 140 дворів. Виділена для здійснення цієї акції група партійно-радянського активу на чолі із заступником голови райвиконкому П. Божовським і секретарем райкому партії П. Нікітенком допускала грубощі в розмовах з можливими переселенцями, залякувала тих, хто відмовлявся покидати рідне село¹.

Що стосується порушення законності під час переселення із с. Нижні Луківці Вижницького району Чернівецької області, то в доповідній консультанта Секретаріату Президії Верховної Ради УРСР В. Курилова зазначалося, що «уповноважені райвиконкому тт. Мельничук і Кузнецов вночі ходять по хатах колгоспників, а де їх не пускають, там вони ламають двері, влаштовують дебош і шляхом погроз змушують колгоспників подавати заяви на переселення до Запорізької області. Деяких громадян привозили машиною в райцентр, де голова райвиконкому тов. Ткаченко по одному викликав їх до себе в кабінет, грубо обходився з ними, а г-на Білаву М. І. побив»².

Згадані Мельничук і Кузнецов, як свідчить вказана доповідна, тримаючи руки окремих колгоспників, виводили за них необхідні підписи, а не заставши господаря Кокоша Ю. І., «стягнули з постелі на підлогу його батька-старика й погрожуючи зброєю, вимагали оформити документи на переселення»³.

Багато скарг було і з місць вселення, де не були готові до приймання великої кількості переселенців, насамперед через брак житла. На 1951 р., наприклад, ухвалюється план переселення у вказані регіони ще 5.850 родин з Волинської, 5.240 – Дрогобицької, 300 – Закарпатської, 5000 – Львівської, 5.500 – Рівненської, 4.700 – з Станіславської, 6.500 – Тернопільської і 4000 – Чернівецької⁴.

¹ Там само. Арк. 2.

² Там само. Арк. 11.

³ Там само. Арк. 14.

⁴ Там само. Спр. 1173. Арк. 38.

Його особливість полягала ще й у тому, що, як правило, намічалася переселення цілими селами чи хуторами, після чого вони знімалися з обліку указами Президії Верховної Ради УРСР. Наприклад, у 1951 р. з гірського села Кам'янка Сколівського району тодішньої Дрогобицької області було виселено до Донбасу всі 137 дворів. Частина цих переселенців було спрямовано до радгоспу «Донецький», де до новоприбулих поставилися неприязно, не проявили турботи у працевлаштуванні. Відтак через рік 52 родини повернулися на батьківщину й поселилися на своїх обійстях, але їх ніхто не міг тут зареєструвати, оскільки тамтешня Кам'янка вже не існувала – вона була ліквідована київською владою¹.

Пояснюючи причини свого повернення з Донбасу, Марія Хомин писала: «Зразу, як ми приїхали, нас помістили в зерносклад і ще з нами 10 родин, де ми прожили сім тижнів, як треба було готувати склад до прийомки зерна, то надали нас до школи. В цій кімнаті, де я мешкала, поміщалося 16 осіб. Як треба було дітям ходити до школи, то і звідтам нас вигнали, і прийшлося нам два тижні бути під голим небом... і коли ми до них зверталися за допомогою, щоб дали нам приміщення, то директор казав, що я по вас не їхав, і ви мені не потрібні, і ми так з-під голого неба поїхали додому»².

Згодом повернення переселенців через повсюдну їхню невладштованість набуло таких великих розмірів, що це стурбувало владу. У доповідній на ім'я керівників республіки заступник начальника переселенського управління Міністерства сільського господарства й заготівель УРСР О. Могила 10 жовтня 1953 р. повідомляв, що, за неповними даними, за дев'ять місяців повернулися з південних областей до Станіславської області 219 родин, Чернівецької – 205, Дрогобицької 192, Рівненської – 106, Волинської – 73, Тернопільської – 41³.

Це турбувало владу не тільки тому, що втрачалася робоча сила в південно-східних регіонах, а й через повернення на західно-

¹ Там само. Спр. 2804. Арк. 141.

² Там само. Арк. 145

³ Там само. Арк. 206.

українські терени національно свідомих людей, які в будь-який момент могли приєднатися до підпільної боротьби.

Водночас переселенські процеси на схід і південь УРСР сприяли поширенню націоналістичних ідей у цих регіонах, що відповідало директиві Центрального Проводу Револуційної ОУН. Особливо це стосувалося промислових центрів Наддніпрянщини, де також проявлялося приховане зацікавлення діяльністю оунівців. У звіті підпільника ОУН щодо ставлення до бандерівського руху в Донбасі, датованому 20 грудня 1949 р., зокрема, зазначалося: «Про бандерівців знають, що вони борються за Самостійну Україну. Дуже багато довідалися від робітників, яких є тут досить велика кількість. Вони розпитують нас про життя, про підпілля, про боротьбу людей проти колгоспу. Між робітниками немає дня, щоб не говорили про «бандерів»... Найбільше про наш рух довідалися вони від голодуючих східних українців, які в 1947 р. були в Західній Україні. Деякі з них говорили, що «бандери» їх ограбили з грошей і майна.

Коли 1947 р. приїхали сюди перші робітники з ЗУЗ, місцеві робітники ставилися до них дуже погано, їх прозивали «бандитами» («бандерами»). Ці поняття вони утотожнювали. Зараз положення докорінно змінилося»¹.

Велике значення для усвідомлення необхідності посилення підпільної роботи на Наддніпрянщині мала поїздка в червні 1949 р. за завданням Львівського крайового проводу ОУН в Чернігівську й Київську області Галини Голояд («Марта»), зв'язкової й дружини члена Центрального Проводу ОУН «СЕВЕРА».

За 16 днів вона зуміла створити в Городнянському районі Чернігівської області оунівську організацію, збрала дані про місцеві колгоспи, настрої селян, здійснила поїздку з Києва до Канева Дніпром і в столиці розкидала націоналістичні листівки. Повернувшись, «Марта» написала доповідну про можливості підпільної праці на сході, яка обговорювалася в усіх організаційних оунівських клітинах Львівського краю.

Очевидно, доповідна Галини Голояд загострила увагу на пот-

¹ Галузевий архів Служби безпеки України – ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 32. Арк. 320.

ребі активізації діяльності націоналістичного підпілля на Наддніпрянщині, і їй вирішили надати новий імпульс. В інструкціях 1949 р. Центральний Провід ОУН давав вказівки щодо другого етапу діяльності на сході, якими передбачалося висилати досвідчених оунівців на Наддніпрянщину для підготовки там відповідної бази, на основі якої стане можливим перекидання туди керівних кадрів для розгортання легалізованого підпілля.¹

Провід воюючої України наприкінці 40-х рр. остаточно переконався в тому, що майбутнє відродження України може відбутися лише за умови опанування центральним, східним і південним регіонами. Зокрема, це чітко простежується в інструктивних вказівках керівника українського націоналістичного підпілля Романа Шухевича зв'язковій Центрального Проводу ОУН Ользі Ільків щодо її діяльності на Наддніпрянщині: «Від СУЗ буде залежати чи буде Україна чи й далі буде Росія»².

А далі Роман Шухевич додавав: «...На сьогоднішній день нам необхідно зосередити увагу на двох проблемах: молодь, схід. Все інше на другому плані, в протилежному разі может наступити катастрофа...»³.

І хоч серед керівництва Проводу ОУН ще жевріли надії на війну між великими державами й СРСР, його провідник однозначно розумів, що ставку треба робити на власні сили. а тому особливо наголошував: «Наші надії мають бути на наші ж власні сили. Якщо **ми продержимося до війни** і зуміємо тоді показати **переконливі факти**, то з нами будуть рахуватися союзники!!! Таким чином, наше завдання на землях: продержатися до війни, а тоді творити переконливі факти – проголосити волю населення мати свою Українську Державу, незалежну від Москви.

На ЗУЗ це проста справа, але не таке на СУЗ. Якщо ми на СУЗ зуміємо в усіх обласних центрах очолити у відповідний момент масовий прояв волі народу до Самостійної України – ми виграли»⁴.

Пишучи цей лист незадовго до своєї загибелі, Роман Шухе-

¹ Там само. Спр. 372. Т. 29. Арк. 220.

² ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 29. Арк. 35.

³ Там само. Арк. 35.

⁴ Там само. Арк. 36.

вич залишав своєрідний заповіт оунівському підпіллю: «...Вірте, якщо Вам вдасться зробити те, що я накреслив, Ваша праця буде коштувати можливо більше, ніж праця і смерть тисяч наших повстанців...»¹.

Довідка органів державної безпеки після 17 листопада 1950 р. про поширення націоналістичного підпілля в східні області УРСР конкретними фактами засвідчує, що керівники ОУН справді поставили перед своїми низовими ланками завдання оволодіти Наддніпрянщиною. Так, їм вдалося у 1949–1950 рр. активізувати просування своїх кадрів на схід, де вже створювалися націоналістичні організації навіть на таких великих заводах, як металургійний «Азовсталь» у Жданові, та суднобудівний імені Андре Марті в Миколаєві.

З метою посилення підпільної роботи на Наддніпрянщині за кожним чинним у Галичині, на Буковині й Волині округним проводом ОУН закріплювалися 2–3 східні області, де вони мали розгортати оунівську мережу, зокрема: за Коломийським – Дніпропетровська й Запорізька, за Калуським – Миколаївська, Херсонська й Кіровоградська, за Дрогобицьким – Одеська, Ізмаїльська тощо.

Базою для розгортання підпільної роботи на сході, як правило, були переселені з Польщі 4900 родин, а також прибулі із західних областей по оргнабору 27000 сімей, в школи фабрично-заводської освіти – 125 000 осіб, а також велика кількість студентів у середніх і вищих навчальних закладах. Скажімо, жителі с. Луги Станіславської області, котрих викинули з рідних місць до Широколанівського району Миколаївської області, в 1951 р. продовжували там розповсюджувати оунівські листівки².

Для координування підпілля на Наддніпрянщині значна частина оунівців виїхали туди за фальшивими документами. Так, у червні 1950 р. з Долини Станіславської області до Києва на бухгалтерські курси «Укрпромради» з документами на ім'я Костянтина Войтовича прибув досвідчений член ОУН Олексій Дружинець. Два жителі Борзнянського району Чернігівської області виявилися членами Яблунівського районного проводу ОУН

¹ Там само. Арк. 36.

² Державний архів Миколаївської області – ДАМО. Ф. 7. Оп. 64. Спр. 14. Арк. 104.

Станіславської області під псевдами «Папаша» й «Ігор»¹.

Велику увагу розгортанню мережі націоналістичного підпілля на Наддніпрянщині приділяв член Центрального Проводу ОУН Василь Галаса («Орлан»). У 1950 р. він вислав на схід керівника 5-го окружного проводу ОУН – «АТ» із завданням пробратися на лівобережжя Дніпра, розвідати там територію й закріпитися в Чернігівській області. Створений там свого роду опорний пункт мав стати базою для наступного просування в Полтавську область, де більшою мірою, ніж в інших теренах сходу, збереглися залишки попереднього націоналістичного впливу².

А для активізації збройної діяльності оунівського підпілля намічалось зосередити кадри у низці районів Житомирської та Київської областей, з яких можна було охоплювати якомога більше території Наддніпрянщини. В одному із захоплених енкаведистами документів, що належав окружному провідникові «Богуну», вказувалися такі бази та їхні керівники: а) Брусилів, Корнин (Житомирської області), Бишів, Фастів (Київської обл.), «Грицько» і «Сергій»; б) Андрушівка, Бердичів, Троянів (Житомирська обл.), «Задорожний» (Артем), «Юра», «Нонка»; в) Гребінка, Васильків, Обухів, Узин (Київська область), «Орест» («Роман»), «Петро»; г) Бараші, Володарськ, Червоноармійськ, Черняхів (Житомирська обл.), «Прохор» («Богун»), «Клен» («Максим»), «Марта».

Названі групи групи діяли аж до середини 50-х рр. Тільки 8 липня 1955 р. в с. Сушки Барашівського району Житомирської області енкаведисти змогли ліквідувати провідника «Романа» та його бойового побратима «Лиса»³.

Усвідомивши стратегію українського національно-визвольного руху щодо поширення власної ідеології в східні й південні регіони УРСР, Москва різко змінила тактику у питаннях використання населення західних областей як робочої сили. Відтак з початком 1950-х рр. вона все більше спрямовує її потоки поза межі України, продовжуючи блокувати переселення із-за Збруча до Криму.

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 29. Арк. 300–306.

² Там само. Арк. 245.

³ Сергійчук В. Український здви́г: Наддніпрянщина. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2005. С. 361.

Відтепер головні потоки переселенців із західноукраїнських областей будуть спрямовуватися на розбудову лісозаготівельних організацій у віддалених районах СРСР. Зокрема, своїм директивним листом від 23 квітня 1951 р. начальник Головного переселенського управління при Раді міністрів СРСР С. Черьомушкін вимагав від свого підлеглого в Києві І. Русецького: «Прошу вас дати вказівку переселенським відділам щодо поліпшення відбору переселенців для роботи в лісовій промисловості. Ще раз роз'ясніть працівникам переселенських відділів, що переселення в лісову промисловість здійснюється з метою створення постійних кадрів робітників, безпосередньо зайнятих на заготівлі й вивезенні лісу, і зажадайте від кожного начальника відділу особистої відповідальності за кожний випадок порушення встановленого порядку відбору переселенців»¹.

Однак маючи відомості про незадовільні умови для проживання в східних районах СРСР, українці не поспішали вибиратися у далеку дорогу. Доведені плани, як правило, не виконувалися. Так, у 1953 р. підприємствам Міністерства лісової та паперової промисловості СРСР було направлено 15839 сезонних робітників при плані 18500 і для постійної роботи 42566 при плані 58695². Тож московська влада постійно тиснула на місцеві органи в УРСР грізними вказівками. Відтак 24 грудня 1954 р. на засіданні бюро Ради міністрів УРСР було заслухано звіти голів Львівського, Рівненського й Тернопільського облвиконкомів, де найбільш відставали у виконанні планів оргнабору для лісової промисловості³.

Щоправда, це не дало відчутних результатів, оскільки подібна ситуація повторилася й наступного року. Так, секретар Львівського обкому партії М. Лазуренко доповідав, що станом на 1 червня 1954 р. для переселення до ліспромгоспів Сахалінської області було відібрано лише 27 родин при плані 400⁴.

У цей час, до речі, саме західні області УРСР могли забезпечувати плани переселення поза межі республіки, оскільки її влас-

¹ ЦДАВОВУ. Ф. 4626. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 26.

² ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 3619. Арк. 1.

³ Там само. Арк. 1.

⁴ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 3587. Арк. 31.

ті з приєднанням у 1954 р. Кримського півострова зажадали від Москви зняття завдань, що стосувалися забезпечення робочою силою Кокчетавської та Кустанайської областей Казахстану. Відтепер основний переселенський потік спрямовувався до Криму, але західні області поки що не залучалися до нього, як і після звільнення від гітлерівців у 1944 р. Лише з 1957 р. починається масове переселення із вказаного регіону. Скажімо, того року передбачалося прийняти в Криму 600 родин з Волинської області, 100 – Рівненської, 600 – Дрогобицької, 950 – Станіславської, 300 – Львівської, 1150 – Тернопільської і 500 – Чернівецької¹.

Оскільки при цьому доведені завдання щодо забезпечення робочою силою підприємств лісової промисловості в північно-східних регіонах СРСР не виконувалися, запроваджується цільове планування для забезпечення конкретних ліспромгоспів сезонними робітниками на осінньо-зимовий період 1955–1956 рр. Скажімо, Волинська область мала направити 800 робітників для «Архангельськлісу», 900 – Комілісу»; Дрогобицька: 1200 – «Молотовлісу», 700 – «Комілісу» і 300 – «Котласлісу»; Закарпатська: 900 – «Свердлісу», 800 – «Комілісу», 500 – Ленському лісокомбінату; Львівська: 500 – «Молотовлісу» і 1000 – «Котласлісу»; Рівненська: 1500 – «Кирлісу»; Станіславська: 500 – «Архангельськлісу», 700 – «Котласлісу», 500 – «Коміпермлісу»; Тернопільська: 800 – «Архангельськлісу» і 700 – «Молотовлісу» і Чернівецька: 500 – «Киртранслісу» і 700 – «Комілузтранслісу»².

Щоб виконати ці та майбутні плани, київська влада доклала великих зусиль, аби загітувати українців кидати свою землю і їхати в незвіданий край, де не було нормальних умов для роботи й проживання. На складі Головного управління оргнабору робітників і переселення при Раді міністрів у Києві щороку зберігалося «30–40 тонн паперової продукції для централізованого виготовлення масовими тиражами мільйони плакатів, об'яв і іншої агітаційної літератури з переселення, оргнабору робітників і трудовлаштування випускників загальноосвітніх шкіл, а також бланків різної документації.

¹ Сергійчук В. Український Крим. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2001. С. 238.

² ЦДАВОВУ. Ф. 4626. Оп. 3. Спр. 2. Арк. 85–94.

Крім того, для забезпечення обласних відділів різними матеріалами на складі зберігаються десятки кубометрів фанери і десятки тон заліза для виготовлення щитів і дощок об'яв, а також тони різних масляних фарб, оліфи...»¹.

Проте це не давало результатів. Наприклад, станом на 1 грудня 1962 р. план набору сезонних працівників на осінньо-зимовий період не виконувався. Так, до Архангельського раднаргоспу відправили лише 2.071 робітника з 7.000, Карельського – 267 з 3.500, Комі – 142 з 4.500, а всього – 2.480 з 15.000².

З цього приводу Рада міністрів РРФСР звернулася зі спеціальним листом до Ради міністрів УРСР, у якому спробувала покласти відповідальність за зрив кампанії на українську владу. Однак у поясненні начальника Головного управління оргнабору робітників і переселення при Раді міністрів УРСР О. Могили наголошується на тому, що «організаційна робота по доведенню завдань по набору сезонних робітників до сільських Рад і колгоспів була проведена облвиконкомом західних областей своєчасно, що дозволяло представникам ліспромгоспів РРФСР укласти трудові договори з колгоспниками у визначених для цього районах і селах»³.

На думку О. Могили, причина невиконання планів полягала в тому, що «керівники Архангельського, Комі і Карельського раднаргоспів неправильно зрозуміли своє завдання в частині практичної організації силами своїх представників на місцях в областях УРСР укладання своїх договорів з колгоспниками.

Переважна більшість представників з Архангельська – 44 чол., Комі – 14 чол., Карельського – 40 чол., а всього 98 чоловік, прибули в райони України в кінці жовтня та на початку листопада ц. р. Ці працівники перед виїздом не були проінструктовані про свої практичні завдання в роботі у відрядженні, деякі з них навіть не мають уявлення про умови та пільги, які надаються сезонним робітникам. Більш того, частина представників не була забезпечена грошима на період відрядження і змушена

¹ ЦДАВОВУ. Ф. 4626. Оп. 3. Спр. 178. Арк. 29.

² Там само. Спр. 2. Арк. 8–94.

³ Там само. Спр. 178. Арк. 157.

тривалий час знаходиться в обласних центрах або в м. Києві в чеканні грошових переказів»¹.

Відтак перебування тривалий час представників ліспромгоспів зазначених раднаргоспів в обласних центрах УРСР, несвоечасний їхній виїзд безпосередньо до місць укладання трудових угод про сезонні заготівельні роботи й призвів до плачевного результату. Цьому сприяла, до речі, діяльність заступника голови Архангельського раднаргоспу Бакланова, котрий звів її протягом кількадечного перебування в УРСР до того, що «короткочасним проїздом по окремих західних областях переконував облвиконкоми провести всю цю роботу силами системи оргнабору робітників і переселення, в той час, як ця робота покладена безпосередньо на раднаргоспи РРФСР»².

Тобто, представники РРФСР за звичкою вважали, що місцева влада в УРСР має виконувати роботу за них. Про це, до речі, зазначалося й на проведеній у Львові нараді за участю завідувачів відділів оргнабору західних областей і представників раднаргоспів РРФСР – «виявлена повна бездіяльність багатьох представників лісової промисловості, тому всю роботу по відбору, укладанню трудових договорів і відправці сезонних робітників провадять працівники системи оргнабору і переселення УРСР»³.

І це за умови, що саме в цей час УРСР мала забезпечити власною робочою силою Кримську область. Крім того, саме на переломі цих десятиліть (1950–1960) припадає найбільший відтік робочої сили до Казахської РСР, де не тільки розгорнулося масове освоєння цілинних та перелогових земель, а й інтенсивно розвивалася індустрія, зокрема, видобуток і переробка рідкоземельних матеріалів. Багато спеціалістів з цих галузей промисловості були підготовлені в Україні, і саме їх у 1954–1973 рр активно відправляли в казахстанські степи, про що свідчать архівні документи.

Аналіз таблиці 1 засвідчує, що поступове зменшення відправлення робочої сили до Казахстану почалося у 1963 р. після обрання першим секретарем ЦК Компартії України Петра Шелеста,

¹ Там само. Арк. 157.

² Там само. Арк. 157, 158.

³ Там само. Арк. 159.

який виступав за посилення економічної самостійності УРСР. Він, до речі, в багатьох своїх зауваженнях до проєктів ухвал політбюро цк кпрс наполягав на тому, аби важливі нові підприємства споруджувалися на теренах УРСР, зокрема, завод великовантажних автомобілів – в Івано-Франківську, з огляду на те, що саме в західному регіоні була сконцентрована необхідна мережа машинобудівних підприємств для кооперації цього виробництва, а також достатня кількість надлишкової робочої сили.

Таблиця 1

	Направлено робітників у порядку організованого набору	Переселено		в т. ч.	
		сімей	в них осіб	працевлаштовано	
Усього	278608		65468	229138	144029
1954	-		3569	12386	7786
1955	-		2688	9408	5914
1956	20051		-	-	-
1957	28250		-	-	-
1958	14640		6896	24136	15171
1959	29871		5910	20685	13002
1960	21834		5997	20989	13193
1961	34497		6616	23156	14555
1962	21023		13861	48513	30494
1963	27480		5974	20909	13143
1964	20825		2370	8295	5214
1965	14773		3034	10619	6675
1966	9254		2205	7718	4851
1967	7904		1165	4078	2563
1968	6809		1076	3766	2367
1969	6118		1107	3875	2435
1970	5774		1166	4081	2565
1971	3688		864	3024	1901
1972	3197		700	2450	1540
1973	2630		300	1050	660

Сказане вище підтверджує і різке зменшення планів переселення сімей у колгоспи і радгоспи Далекосхідного економічного

¹ Там само. Спр 697. Арк. 16.

району і Читинської області у 1968–1970 рр., де також бачимо набагато нижчі показники західних областей у порівнянні з початком 1950-х рр.

Таблиця 2

№ п/п	Найменування областей	Всього в 1968—1970 роках	В тому числі		
			1968 рік	1969 рік	1970 рік
1.	Вінницька	450	150	150	150
2.	Волинська	300	50	120	150
3.	Дніпропетровська	300	100	100	100
4.	Донецька	450	150	150	150
5.	Житомирська	400	100	150	150
6.	Закарпатська	300	100	100	100
7.	Запорізька	300	100	100	100
8.	Ів.-Франківська	350	100	150	100
9.	Київська	300	100	100	100
10.	Луганська	350	100	100	150
11.	Львівська	450	150	150	150
12.	Одеська	250	75	75	100
13.	Полтавська	300	100	100	100
14.	Ровенська	350	100	100	150
15.	Сумська	300	100	100	100
16.	Тернопільська	300	100	100	100
17.	Харківська	300	100	100	100
18.	Хмельницька	450	150	150	150
19.	Черкаська	350	100	150	100
20.	Чернівецька	250	75	75	100
21.	Чернігівська	400	100	1500	150
	Разом	7200	2200	2450	2250 ¹

Це давало змогу краще забезпечувати внутрішні потреби УРСР у робочій силі, насамперед для Криму. Скажімо, Всесоюзний перепис населення 1989 р. засвідчив там присутність 625.919 українців. З них на півострові народилися 181.819, інші – переселенці. Ось як відбилося це в переписних документах щодо західних областей: Волинська – 9.936 (948), Закарпатська – 2.148 (398), Івано-Франківська – 6.930 (767), Львівська – 9.534 (1.985), Рівненська – 10.212 (1.039), Тернопільська – 7.679 (593) і Чернівецька – 2.967 (601)². З тих, хто народився у сім'ях переселенців після 1954 р., також було багато із західних областей.

¹ ЦДАВОВУ. Ф. 4626. Оп. 3. Спр. 349. Арк. 62.

² Сергійчук В. Український Крим... С. 258.

Отже, спроба москви прискорити денационалізацію українців західних областей УРСР через так званий оргнабір у східні регіони СРСР насамперед не забезпечила сподіваний результат. Частина з них повернуться в рідні місця, а ті, хто приживуться в нових умовах, стануть ядром націотворчих тенденцій, особливо на півдні й сході України в часи перебудови. Ті ж, хто залишатимуться поза межами УРСР, серйозно посилюватимуть демократичні рухи на місцях, що і приведе до розвалу радянського союзу як «імперії зла».

Володимир Сергійчук

ПОВСЯКДЕННЯ РЕПАТРІАНТІВ: ВІД ПЕРЕВІРОЧНО-ФІЛЬТРАЦІЙНИХ ТАБОРІВ ДО СОЦІАЛІЗАЦІЇ В РАДЯНСЬКІЙ ДІЙСНОСТІ У ПЕРШЕ ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ

Важкі випробування, що випали на долю примусових робітників і військовополонених у роки Другої світової війни, складні і болючі процеси репатріації, перевірки та фільтрації були далеко не останнім випробуванням, що випало на долю широких мас радянських громадян, серед безликого обличчя яких, значна частка припадала на українців. Ті, кому пощастило пройти перевірку радянських репатріаційних місій, хто у післявоєнний період зміг уникнути радянських концентраційних таборів, виявилися далеко не у заavidному становищі. Тавро «репатріант», яке вішала на згаданих людей радянська тоталітарна система, ставало значною перепоною на їх життєвому шляху, що суттєво позначалося на їхній подальшій долі, на можливостях навчатися та працевлаштуватися, загалом, на можливості повернутися до нормального повноцінного соціального життя.

На сучасному історичному етапі усе більшої популярності набуває історія повсякденності, яка поглибила дослідницький інтерес до пересічної людини як об'єкта вивчення, посилила, власне, антропологізацію історико-наукових досліджень. Це широчезний комплекс проблем, розв'язання котрих вимагає міждисциплінарних підходів, надзвичайно уважного ставлення до людини, її морально-психологічного стану, її думок, переживань та мрій. Саме у такому ракурсі видається доцільним розглядати повсякденне життя радянських репатріантів, які у повоєнні роки (у разі успішної перевірки та фільтрації) вливалися у радянське суспільство. Адже наслідки війни та повоєнні реалії відчутно вплинули на умови життя, працю та побут репатріантів.

Соціальна історія та вивчення повсякдення різних груп населення у сучасній історичній науці є досить популярним напрямом досліджень, особливо із врахуванням того факту, що у радянський період історія повсякдення фактично не отримала практичного розвитку. Історія повсякдення є тим напрямом дослідження історії сьогодні, що ввів до великого світ науки маленьку людину

в її буденності. Це нове розуміння минулого як «історії знизу» або «зсередини», яке дало голос «маленькій людині»¹.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання означеної проблеми переконливо засвідчує, що проблема радянських репатріантів не є широко дослідженою у вітчизняній історичній науці, особливо така із її складових, як їхнє повсякдення. Репатріацію як процес та долю репатріантів після повернення в УРСР досліджували М. Куницький, Т. Пастушенко, Л. Стрільчук².

Оскільки тема репатріантів та їх подальшої долі тісно переплітається із проблематикою радянських репресій і охоплює численні соціальні та вікові групи, вважаю за доцільне акцентувати увагу також на наукових працях, які безпосередньо стосуються репресій у перші повоєнні десятиліття. Серед авторів найновіших публікацій варто відзначити В. Ільницького, В. Даниленка, М. Литвина, В. Міщанина та інших. Автори сходяться на думці, що репресії стали одним із засобів радянзації Західної України³, способом нав'язання радянської тоталітарної ідеології.

¹ Куновська О. QuoVadis «Історія повскдення»? *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ, 2008. Вип. 18. С. 21–25.

² Куницький М. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другі світової війни (український вектор). Луцьк, 2007, 248 с.; Пастушенко Т., Шевченко М. Доля українських остарбайтерів в документах фондового зібрання меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». *Студії з архівної справи і документознавства*. Том II. Київ, 1997, С. 100–104; Стрільчук Л. Доля військовополонених і депортованих громадян СРСР у роки Другої світової війни та після її закінчення. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 1998. № 1. С. 94–98; Стрільчук Л. Репресії проти радянських репатріантів після Другої світової війни: формування політики непам'ятання в СРСР. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. Дрогобич. Випуск 4/46 (2020). С. 334–350.

³ Литвин М., Ільницький В. Соціогуманітастика західного регіону України в умовах сталінського тоталітаризму: просопографічний та комеморативний аспекти. *Політика пам'яті в Україні щодо радянських репресій у західних областях України (1939–1945): колективна монографія /* відп.ред. В. Ільницький. Львів – Торунь: Liha-Pres, 2021. С. 139–153; Міщанин В. Сталінські репресії, як інструмент радянзації Закарпаття 1944–1953 рр.

Особливості повоєнного життя жителів Західної України були досліджені в дисертаціях та публікаціях Н. Мащенко¹, В. Старжеця² та Л. Романець³. Заслуговує на увагу дослідження О. Прохоренко⁴, яке висвітлює повсякденне життя інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. ХХ ст.

Однак попри численні праці вітчизняних істориків у царині досліджень репресивної політики радянської влади та історії повсякдення авторка дослідження головню опирається на архівні документи, що виявлені у фондах Центрального державного архіву Вищих органів влади та Управління у м. Київ, частина із яких вперше вводиться до наукового обігу.

Метою дослідження є аналіз повсякденного життя українських репатріантів, які, досі не стали предметом окремого наукового вивчення.

Нові рішення вищих органів влади, нові інструкції НКВС і НКДБ все більше посилювали репресії щодо колишніх військовополонених і цивільних осіб, репатрійованих з Німеччини. Важливою рисою згаданого посилення було використання усіх,

Політика пам'яті в Україні щодо радянських репресій у західних областях України (1939–1945): колективна монографія / відп.ред. В. Ільницький. Львів – Торунь: Liha-Pres, 2021. С. 355–356.

¹ Мащенко Н. Кадрове забезпечення шкіл Рівненщини (друга половина 1940-х – перша половина 1950-х років). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2015. Вип. 7. С. 63–67; Мащенко Н. В. Шкільна освіта у Ровенській області в 1944–1964 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Східноєвропейський нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2018. 264 с.

² Старжець В. І. Пропагандистська діяльність українського націоналістичного підпілля серед вчителства та шкільної молоді (1944–1953 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Рівне. 2016. Вип. 28. С. 109–120.

³ Романець Л. М. Вчителі загальноосвітніх шкіл УРСР післявоєнного періоду (1945 – друга половина 1950-х років): соціальний статус та повсякденне життя: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. Черкаси, 2010. 22 с.; Романець Л. М. Романюк І. М. Оплата праці науково-педагогічних працівників вищої школи у перші повоєнні роки. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2009. Вип. 16. С. 87–89.

⁴ Прохоренко О.А. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України в другій половині 40-х – першій половині 50-х рр. ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2008. 265 с.

хто перевірявся, для притягнення їх до примусових робіт¹. Для цього на додачу до перевірконо-фільтраційних пунктів створювалися нові перевірконо-фільтраційні табори. Вони головно розміщувалися у європейській частині країни. Ув'язнені в них особи, які чекали закінчення перевірки, залучалися до примусової праці на шкідливих і важких роботах промислових підприємств вугільної та металургійної промисловості, у шахтах, каменоломнях та рудниках.

Ось один із документів, який у цифровому вимірі ілюструє примусовий розподіл репатріантів у різноманітних галузях виробництва: «Станом на 1 січня 1946 року з Української РСР забрано у німецьке рабство 2 143 870 чол., з них 633 630 – чоловіки, 728 199 – жінки, 123 238 – діти до 16 років. Повернулися всього 732 855 осіб, з них 243 700 – чоловіків, 489 155 – жінок, із них працездатних чоловіків 218 908, а працездатних жінок 452 717, а також дітей до 16 років – 30 834, з них 16 629 дітей втратили батьків.

З числа працездатних репатріантів для роботи в промисловості направлено всього 131 714 осіб, з них 53 165 чоловіків і 78 549 жінок, а у сільське господарство – 475 013 осіб, з них 135 265 чоловіків і 339 725 жінок, в інші організації направлено всього 11 343 особи, з них 4 962 – чоловіків і 6 381 – жінок. Мобілізовано в Червону Армію – 4 922...»².

У архівах зберігається великий корпус документів, листів, які підтверджують факт примусового трудовлаштування і розселення репатріантів. Прочитуймо частину з них:

«... Ми були репатрійовані із Франції, і хоча є вихідцями із Західної України, нас направили на роботу шахтарями в місто Орджонікідзе на шахту імені В. Леніна... на чисельні прохання

¹ Стрільчук Л. Репресії проти радянських репатріантів після Другої світової війни: формування політики непам'ятання в СРСР. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. Дрогобич. Випуск 4/46 (2020). С. 340 – 345.

² Центральний державний архів Вищих органів влади та Управління у м. Київ (далі ЦДАВО Укр.). Рада Міністрів Української РСР 1946 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 4240. *Матеріали з питань трудового та побутового влаштування репатріантів (доповіді, записки, листи, тощо.)*. Арк. 135.

про дозвіл повернутися на Західну Україну, до своїх сімей не отримали жодної відповіді... (підписало листа 9 чоловік). 29.03.1947 р.»¹.

«...відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР направляє вам заяву громадянина Ключко М. П., який просить звільнити його від роботи на Криворізькому будівництві тресту «Кривбасруда» через важке матеріальне положення його родини, що проживає на території Львівської області ... Зозуленко. 16.04.1947 р.»².

«...надсилаємо заяву І. С. Грищенко, який просить звільнити його від роботи в м. Маріуполі із заводу «Азовсталь» і направити на попереднє місце проживання (у Київську область, м. Фастів).

Громадянин Грищенко скаржиться, що, перебуваючи далеко від попереднього місця проживання, він не може вирішити питання про свою партійність, тому що залишившись на окупованій території за завданням і не дав досі звіту перед своєю партійною організацією. Прошу вашої вказівки. Зозуленко. 17.01.1947 р.»³.

Найчастіше на такі чи схожі листи репатріанти отримували відмови. Ось приклади:

«... на Ваш лист відповідаємо, що якщо Ви бажаєте переїхати до м. Полтави, на постійне місце проживання, то для цього необхідно мати дозвіл обласного виконкому Полавської області та довідку про можливість надання Вам житлової площі ... Зозуленко. 22.12.1947 р.»⁴.

«... Надсилаємо Вам на розгляд заяву Бондаренко Д. Р. у своїй заяві гр. Бондаренко повідомляє, що його донька, репатрійована з Західної Німеччини, працює на станції Чистякові в службі колії. Начальник відділу кадрів товариш Гончаров без-

¹ ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР. Управління справами. 1947 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5823. *Матеріали з питань трудового і побутового влаштування репатріантів по Українській РСР*. Арк. 11.

² Там само. Арк. 71.

³ Там само. Арк. 111.

⁴ ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР. Управління справами. 1947 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5830. *Матеріали з питань трудового і побутового влаштування репатріантів по Українській РСР*. Арк. 123.

душно ставиться до репатрійованих громадян, які працюють і проходять перевірку, обзиває їх «німецькими шкурами» та погрожує: «Я вас позаганяю на Схід в тайгу!»... Гр. Бондаренко просить вдруге (після відмови) дозволити повернутися його доньці Бондаренко Г. до батьків, до сім'ї...

Терміново перевірте факти бездушного політично-шкідливого відношення до репатріантів... Зозуленко. 25.04.1947 р.»¹.

Направлені на перевірку та фільтрацію утримувалися в зоні за колючим дротом і не мали права виходу у місто, а часто були позбавлені права листування з родичами. Перевіряючим, як і ув'язненим, планувався певний виробіток у грошовому вираженні, а значна частина заробітної плати вираховувалася на користь держави.

Прикладом характеру режиму у таких таборах, порядків та методів перевірки і фільтрації може слугувати лист, автор якого писав із табору № 48: «...Тут утримуються люди різного віку і всіх національностей. Всі вони були в полоні у Німеччині, Румунії, Фінляндії, або ж проживали на окупованій території... Люди, ув'язнені у ці туберкульозні розплідники, роками, місяцями очікують вирішення своєї долі, сидять в ув'язненні практично без суду, і без слідства... Перебуває, скажімо, людина в таборі шість місяців, на сьомий викликають на допит. Допит зроблено, знову проходить півроку, викликають знову, допитують. Коли ж людина починає висловлювати обурення, то відповідають: «Ваша справа сидіти і не рипатись, перевіримо, а там видно буде»².

«Особливо перепадає особам інших національностей. Тут уже винен ти чи ні – сиди і ніяких гвіздків. Цікаво знімають допит: «Де потрапив до полону?» «Там-то». «Як?». «Так-то». «Ти... що застрелитися не міг, чому здався живим?» і т. д. «Згниєш тут у таборі » і т. д. Гноїти ще не гноять, але уже близько до того. Є випадки – вивозять білі домовини з написом і все. І цьому люди

¹ ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР. Управління справами. 1947 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5823. *Матеріали з питань трудового і побутового влаштування репатріантів по Українській РСР*. Арк. 225.

² ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР. Управління справами. 1947 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5824. *Матеріали з питань трудового і побутового влаштування репатріантів по Українській РСР*. Арк. 198.

зздять, а інші єхидно сміються: «Пройшов перевірку – без вільного квитка вийшов...»¹.

«Працюють в шахтах, харчуються коли-чим – і протухлою картоплею, і напівгнилими помідорами, а якщо привозять більш-менш пристойні продукти, так вони повністю не потрапляють за призначенням, хоча майже вся зарплата забирається на харчування. Вираховують з хорошого робітника..., який заробляє, скажімо, 1 500 карбованців... з них цьому шахтарю на руки дають 200 крб. В місяць від сили. І на них він не має права купити молока, чи щось з жирів із ринку... Словом, як далі жити і працювати у шахті без жирів на такому поганому харчуванні не знаю. Люди живуть напівголодні, обірвані, брудні, без білизни, з вошами, у баракових приміщеннях, всі щілини яких кишать клопами та ін. паразитами. Якщо хтось наслідиться сказати щось, його моментально вичитають – це, мовляв не Німеччина чи Фінляндія. Виходить, що тут на рідній землі можна творити чудеса, в сенсі знуцання над людьми... але ті, хто, скажімо служив у неприятельській армії, про тих особлива розмова, але ті, хто був у полоні, пережив страшний полон, вони і тут маринуються... це не робітники, це спецконтингент. Ослабла людина, не виконала норми – залишається у шахті голодна на другу зміну, другу не виконав – на третю, і коли за три зміни виконає норму, тоді його волочуть під руки»².

Копію цього листа генерал Голіков направив заступнику наркомуну внутрішніх справ СРСР Чернишову. На листі є помітка одного із відповідальних співробітників Управління уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації: «У мене багато таких прикладів»³.

Перевірочно-фільтраційні табори здебільшого розташовувалися в районах великих промислових міст, вугільних шахт, рудників, будівництва. Усі, хто потрапляв до них, використовувалися на виробництві. Там, де була особлива потреба в робочій силі,

¹ Там само. Арк. 97.

² ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР. Управління справами. 1947 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5823. *Матеріали з питань трудового і побутового влаштування репатріантів по Українській РСР*. Арк. 112.

³ Стрільчук Л. Доля військовополонених і депортованих громадян СРСР у роки Другої світової війни та після її закінчення. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 1998. № 1. С. 95–97.

строк перевірки затягувався на довгі роки. Наприклад, табори в районі Печори, Воркути та інших місцевостях існували до 1950 р., а перевірконо-фільтраційних табір на хімкомбінаті в Ленінграді – до 1953.

Про те, що репатріанти, які успішно, врешті, пройшли фільтрацію, зазнавали дискримінації та утисків від влади свідчать численні приклади, що опираються на архівні документи. Найбільш поширеними прикладами дискримінації були заборони селитися у містах довоєнного проживання, або ж можливості переїзду до сім'ї, як от наприклад: «...на Ваше прохання допомогти вам у звільненні від роботи і виїзді на постійне місце проживання роз'яснюємо: щодо Вашої заяви нам необхідно мати додаткові документи, які б свідчили про склад Вашої сім'ї, місце її мешкання та матеріально-побутовий стан. Після пред'явлення перелічених документів зможемо повернутися до розгляду Вашої заяви...»¹. Щодо коментарів цього документа, то обмежимося лише одним запитанням: у який спосіб могла зібрати відповідні документи людина, якій заборонялося покидати межі табору, і скільки часу їй для цього було потрібно?

Або ж відписка владних структур іншого характеру: «...на Ваш лист відповідаємо, що коли Ви бажаєте переїхати на постійне місце проживання у Тернопільську область, то для цього необхідно мати дозвіл облвиконкому Тернопільської області, та довідку про наявність житлової площі для Вас...»².

Найчастіше трапляється в архівних фондах Центрального державного архіву Вищих органів влади та Управління України документ такого змісту: «Роз'яснення з приводу неможливості звільнення з роботи:

1. Репатрійовані можуть звільнитися з підприємства на загальних підставах з усіма працівниками, згідно з Кодексом Законів про працю.

2. Законних підстав для Вашого звільнення не існує і тому директор заводу вправі відмовити у звільненні з роботи.

¹ ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР. Управління справами. 1947 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5830. *Матеріали з питань трудового і побутового влаштування репатріантів по Українські РСР*. Арк. 28.

² Там само. Арк. 103.

3. Відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 25 серпня 1946 року № 1897, Вам, як репатріанту, за домовленістю із директором заводу, може бути надано право по перевезенню родини до Вашого місця роботи...»¹.

Процитований документ зустрічається у багатьох справах фонду репатріації, фактично він став свого роду шаблоном відмови на прохання репатріантів звільнитися з підприємства і переїхати до сім'ї. Щоправда, іноді зустрічаються документи, що фактично дозволяють звільнення із роботи та переїзд до сім'ї, як от наприклад: «Відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР повідомляє, що Міністерство внутрішніх справ СРСР дало вказівку про звільнення громадянина Вібрста з роботи у випадку підтвердження його сімейного стану...»². Проте треба визнати, що такого змісту документи радше винятки.

Для перевірки та фільтрації громадян, репатрійованих з території Німеччини та її союзників, у кожному районі були затверджені райуповноважені з прийому і влаштування репатріантів. Як правило, на посади райуповноважених призначали завідувачів кадрами райвиконкомів областей. Відомо про існування таємної інструкції уповноваженим у справах репатріації в обласних центрах, суть якої зводилася до такого: не поселяти, під будь-яким приводом, у містах обласного значення та у Києві репатріантів. З цього приводу зустрічаємо чимало скарг громадян, які пройшли перевірку і фільтрацію, але не змогли поселитися у містах, де проживали до війни: «...відмовити у прописці на постійне місце проживання в місті Києві громадянину Герман Г. В., тому що направлення з пересильно-фільтраційного табору вказує Київську область, а не місто Київ...»³.

¹ ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР. Управління справами. 1947 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5828. *Матеріали з питань трудового і побутового влаштування репатріантів по Українській РСР*. Арк. 7.

² ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР. Управління справами. 1947 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5823. *Матеріали з питань трудового і побутового влаштування репатріантів по Українській РСР*. Арк. 59.

³ ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР. Управління справами. 1947 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5823. *Матеріали з питань трудового і побутового влаштування репатріантів по Українській РСР*. Арк. 59.

Лист завідувача репатріацією у Львівській області до Зозуленка: «Повідомляємо, що репатрійований з Франції громадянин Нагіна М. М. прибув до нас 12 листопада 1946 року з метою замешкання у Львові (де проживав до війни). З відомих Вам причин ми його прописати у Львові не могли... а поселили його в приміському селі Скнилів за 3 км. від Львова, де надали йому житло, забезпечили паливом, видали грошову допомогу (600 крб.), овочі, забезпечили працею у Львові...

Але незважаючи на це, громадянин Нагіна М. М., і після отримання роз'яснень з Міністерства внутрішніх справ Союзу РСР особисто про те, що МВС санкції на його прописку у Львові не дає, вимагає все таки щоб його відправили на попереднє місце проживання...»¹.

Траплялися інші випадки, наприклад, коли хворих людей просто кидали напризволяще. Підтвердження таких фактів знаходимо у листі-скарзі на ім'я Зозуленка зі Львова від 7 червня 1947 р. У ньому, зокрема, йдеться: «Ми уже повідомляли Вам про неправильне транспортування репатріантів таборами 304 і 312. До цього часу згадані випадки повторюються...

6 червня 1947 р. з табору 304 на станцію Львів прибуло два вагони № 536049 і № 515227 з репатрійованими громадянами, всі вони слідуєть в інші області СРСР. Серед цих репатріантів було 6 чоловік психічно хворих, нами була надана для перевезення хворих машина і ми домовилися з дирекцією психлікарні про розміщення хворих репатріантів.

Лейтенант Герасик пробував прилаштувати в лікарню також і інвалідів, але через відсутність діагностики і необхідність стаціонарного лікування їх у психлікарню не прийняли. Тоді лейтенант Герасик став вимагати залишити цих інвалідів на нашому ПРП. Оскільки наш ПРП не є табором і не має необхідного обслуговуючого персоналу, тим більше для обслуговування інвалідів, ми відмовили. Товариш Герасик користаючись недосвідченістю інспектора ПРП, під приводом, що йому треба відлучитися на 15–20 хв. залишив інвалідів на пункті напризволяще і більше не повертався.

¹ Там само. Арк. 1.

Вважаємо таку поведінку неприпустимою і ще раз просимо поставити питання перед Управлінням в справах репатріації при Раді Міністрів СРСР про упорядкування транспортування репатрійованих...»¹.

Взагалі, більшість людей, репатрійованих у перші повоєнні роки в СРСР, були, як правило, хворими. Власне, це закономірне явище, оскільки більшість з них роками не мали нормального харчування, мало того, воно, зазвичай було вкрай незадовільним; був відсутній будь-який медичний контроль за здоров'ям, постійні нервові напруження та стреси, страх – дали негативні наслідки.

Стан здоров'я репатріантів характеризує одна з доповідних записок начальника Самбірського збірно-пересильного пункту № 323.

«... Станом на 1 лютого 1946 року медчастина ЗПП обслужила 44 тисячі 830 репатріантів, з них:

Пропущено через дезкамеру – 44 830;

Госпіталізовано – 1 075;

Поступило в амбулаторне лікування – 7 508.

Виявлено хворих інфекційно: гостра гонорея – 117 (з них госпіталізовано 115, 2 померло); гонорея хронічна – 218; сифіліс I стадії – 7 чол.; сифіліс II стадії – 28 чол.; сифіліс III стадії – 2 особи; туберкульоз відкритої форми – 46 випадків; туберкульоз закритий – 228 випадків; черевний тиф – 42; сипний тиф – 1; дизентерія – 29»².

Не рідкістю були і випадки смерті по дорозі до прийомно-розподільчих пунктів, чи уже на території ПРП. Як приклад наведемо одну із доповідних записок яких чимало міститься в архівних справах з фондів репатріації: «Доповідаю, що прибулий із Франції ешеленом № 50528 репатрійований Паула М. З., 1912 року народження, був хворий на туберкульоз, прибув у табір в важкому стані і 4.11.1947 року помер.

¹ ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР. Управління справами. 1947 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5785. *Листування з радою Міністрів, міністерствами і центральними організаціями Союзу РСР з питань репатріації*. Арк. 199.

² ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР 1946 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 4242. *Матеріали з питань трудового та побутового влаштування репатріантів (довіді, записки, листи, тощо.)*. Арк. 30–31.

В результаті розтину підтверджено діагноз «дієсемінований туберкульоз (легеней, гортані, черевної порожнини)». Похоронений Паула М.З. 6.11.1947 р., родичів при допиті Паула М. З. не вказав, був уродженцем Львова... Командир ЗПП-325 Кічадзе»¹.

Поряд із завданням ретельної перевірки, влада ставила собі за мету морально перевиховати, репатрійованих громадян, сформувати у них відповідний світогляд. Так, у звіті про культурно-масову роботу серед репатріантів самбірського ЗПП-323 читаємо: «На 9 лютого 1946 року силами репатріантів та уповноваженими областей (агітаторами) проведено 208 доповідей, які охопили 26 835 репатріантів, проведено 84 лекції, що охопили 5 906 репатріантів, проведено 26 490 бесід – охоплено 300 130 репатріантів»².

У збірно-пересильних пунктах та у перевірконо-фільтраційних таборах працювала ціла армія агітаторів, головним завданням яких було зорієнтувати репатріантів на роботу в галузях промисловості і сільському господарстві саме у тих місцях, де це було потрібно, а також переконати їх у правильності репатріації і методів, якими вона проходила. Документи, які зберігаються у фондах архів, переконливо засвідчують, що агітаторам платили за їх роботу досить високу, як за мірками того часу, платню. Для підтвердження цього висновку процитуємо декілька документів: «... Обласний виконком просить перерахувати на наш рахунок у Луцьку кошти, в заміщення виданих згідно з Вашими інструкціями організаторам-агітаторам в 1945 році 54 000 рублів і оплату на пред'явлений авансовий звіт агітатору т. Розуменко, в сумі 1528 руб і 50 коп.»³.

«Телеграма від 11.02. 1946 р. Прошу повідомити, кому з бувших агітаторів-організаторів не виплачені належні їм суми з

¹ ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР. Управління справами. 1947 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5832. *Матеріали про роботу збірно-пересильних пунктів у справах репатріації в областях Української РСР*. Арк. 94.

² ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР 1946 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 4242. *Матеріали з питань трудового та побутового влаштування репатріантів (доводі, записки, листи, тощо)*. Арк. 31.

³ ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР 1946 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 4258. *Листування з центральними та обласними установами УРСР з фінансових питань репатріації*. Арк. 114.

місцевого бюджету, а також відрядження на поїздки у збірно-пересильні пункти в області Західної України, і чому досі обласна рада не розраховувалася з агітаторами. Зозуленко»¹.

«... організатори-агітатори, що повернулися з відряджень із прикордонних ЗПП скаржаться, що їм обласні виконкоми не платять у повному обсязі грошей (наприкінці 1945 року було вирішено, що гроші агітаторам будуть виділятися з обласних бюджетів) ... Рада Народних Комісарів УРСР пропонує оплатити відрядні витрати агітаторам з місцевого бюджету Обласних рад ... згідно з постановою № 1047 від 19.06.1945 р. ...»².

Збірно-пересильні пункти, а також перевірконо-фільтраційні табори забезпечувалися, у міру можливостей, літературою та періодикою, передовсім з тією ж агітаційно-пропагандистською метою. У телеграмі, підписаній Зоуленком, читаємо: «Вам у Волинську область відправлено 100 екземплярів журналу «Червона Україна» та ін. газети та журнали: «Радянська жінка» – 95 екз., «вільна Україна» – 95 екз., «Блокнот агітатора» – 95 екз., «Україна» – 95 екз., «Партійне життя» – 55 екз. ...»³.

«... Газет з 1 серпня 1945 року по 1 листопада 1945 року на Самбірському ЗПП-323 отримано 3 600 екземплярів. Окрім ліміту отримували також 27 газет з різних областей. До грудня 1945 року було виставлено 29 газетних вітрин... Випускалася при пункті стінгазета «Повернення». Випущено 26 екземплярів. До грудня місяці 1945 року силами репатріантів було обладнано клуб на 450 чоловік... за час роботи клубу поставлено 46 концертів, у яких задіяли 17 800 репатріантів, показано 160 кінофільмів, якими охоплено 183 165 чоловік... проведено 44 загальних зборів з репатріантами на різні теми...»⁴.

¹ Там само. Арк. 117.

² ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР 1946 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 4259. *Листування з центральними та обласними установами УРСР з фінансових питань репатріації*. Арк. 193.

³ ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР. Управління справами. 1947 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5785. *Листування з радою Міністрів, міністерствами і центральними організаціями Союзу РСР з питань репатріації*. Арк. 133.

⁴ ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР 1946 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 4242. *Матеріали з питань трудового та побутового влаштування репатріантів (доповіді, записки, листи, тощо.)*. Арк. 31.

На ПРП з кінця 1945 р. починають створюватися столи-довідки, через які репатріанти шукали своїх родичів. «... При пункті ЗПП-323 працює 25 столів-довідок з питань, які цікавлять репатріантів. Столи-довідки, як правило, очолюють обласні агітатори. Обслужено на 9 лютого 1946 року 46 976 репатріантів, з них 3 117 – надано допомогу у розшуку родичів (шляхом запитів в облвиконкоми, обласні відділи НКВС)...»¹.

Часто траплялося так, що чиновники робили собі стрімку кар'єру на роботі з репатріантами. Зокрема в архівних фондах міститься чимала кількість документів, що ілюструють як швидко, за кілька років, іноді й за кілька місяців, агітатори, інспектори, слідчі ЗПП здійснювали чималі кар'єрні злети. Ось, наприклад: «Характеристика на в. о. Уповноваженого СНК УРСР і ЦК КП(б)У по Самбірському 323-му Прикордонному збірно-пересильному пункту репатрійованих громадян, тов. Маруту М. С. ... з 14 липня 1945 року до 1 листопада 1945 року працював як агітатор-організатор у Ровенській області, а потім виконував обов'язки Уповноваженого СНК УРСР і ЦК КП(б)У і обіймав цю посаду до 10 лютого 1946 року. За час роботи ... проявив себе хорошим організатором і агітатором. Щодня вміло проводив масово-політичні заходи з репатріантами, проявив при цьому велику добросовісність ... непримиренно боровся з викривленою психологією репатріантів, був суворий, але справедливий...»².

Далі у справі містяться документи про переведення Марути М. С. у республіканський апарат у м. Київ³.

А тим часом, репатріанти потерпали від важких умов утримання у перевірочно-фільтраційних таборах, незадовільного харчування морально-психологічного тиску, залякування, погроз. Красномовно ситуацію про стан забезпечення репатріантів товарами першої необхідності свідчить акт ревізії по Тернопільській області ЗПП: «...речі було отримано від обл-

¹ ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР 1946 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 4243. *Матеріали з питань трудового та побутового влаштування репатріантів (доповіді, записки, листи, тощо.)* Арк. 30.

² ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР 1946 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 4242. *Матеріали з питань трудового та побутового влаштування репатріантів (доповіді, записки, листи, тощо.)* Арк. 32.

³ Там само. Арк. 31–39.

торгвідділу 21 червня 1945 року в кількості 338 предметів і відправлено у м. Тернопіль на розподільний пункт. Як видно з донесення завідувача обласним розподільчим пунктом товариша Зуєва, він відмовився від отримання речей через їх непридатність (старі, зношені, порвані). Неприйняття речей було санкціоновано завідділом у справах репатріації Брилінським, який про це і повідомив обласній прокуратурі...»¹.

Або інший документ, телеграма коменданта ЗПП-325 у м. Ковель на ім'я Зозуленка: «В Ковельському таборі через відсутність вагонів 13 днів затримується 700 зайвих чоловік – емігрантів, прибулих на Україну з Франції. Люди хворіють, ліміт харчів вичерпано, голодні. Настрої людей вкрай негативні, прошу вашого розпорядження про термінову подачу вагонів чи порожняка (50 вагонів) на станцію Ковель. Інакше буде бунт. Нач. табору Кінчадзе. 8.09. 1947 р.»².

Зозуленко відповідає у Ковель телеграмою такого змісту: «...щоб підняти патріотичний і моральний дух пропонуємо такі гасло на плакатах зустрічаючих у таборі: «Хай живе Радянська Соціалістична Україна – невід'ємна частина Союзу РСР» – 50 штук, і «Братерський привіт радянським громадянам, що повертаються на свою Батьківщину!» – 50 екземплярів... Зозуленко. 10.09. 1947 р.»³.

Ще одна з телеграм: «Просимо роз'яснити порядок забезпечення продовольством репатріантів, які прибувають на ЗПП... продовольчий відділ Прик. ВО, посилаючись на телефонограму головного інспектора Збройних Сил № ПЄ-14860, лист від 21.07.1947 р., повідомив нові добові норми репатріантам. При чому вони на 50 % нижче норм, які існували досі, і не відповідають елементарним потребам... Комендант ЗПП-325, майор Кінчадзе»⁴.

¹ ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР 1946 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 4260. *Матеріали з питань фінансової діяльності обласних відділів у справах репатріації Української РСР (листи, акти, тощо)*. Арк. 4.

² ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР. Управління справами. 1947 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5832. *Матеріали про роботу збірно-пересильних пунктів у справах репатріації в областях Української РСР*. Арк. 61.

³ ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР. Управління справами. 1947 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5832. *Матеріали про роботу збірно-пересильних пунктів у справах репатріації в областях Української РСР*. Арк. 35.

⁴ Там само. Арк. 41.

Уважати, що після проходження перевірки всі без виключення репатріанти направлялися на примусові роботи, було б грубою помилкою. Частина з них, щоправда, значно менша від половини, відправлялася до місць мешкання своїх родин.

Згідно з нормативними документами, репатріантам, які успішно пройшли перевірку та фільтрацію, держава виплачувала разову грошову допомогу, розмір якої визначали ті ж такі фільтраційні комісії, а також репатріанти забезпечувалися житлом, у випадках, коли вони не відправлялися до місць мешкання їх родин.

У листі Народного Комісаріату фінансів УРСР йшлося: «Для виконання постанови № 230 від 19 лютого 1946 року Раднарком УРСР «Про надання грошової допомоги особливо потребуючим репатрійованим радянським громадянам» відділ у справах репатріації при РМ УРСР просить на прибулих 500 тис. руб від Наркомфіна СРСР із союзного бюджету на 1 квартал 1946 року надання допомоги особливо потребуючим репатріантам.

Кредити, згідно з наступним розподілом перевести телеграфом:

1. Вінницька обл. – 15 тис. руб.
2. Волинська обл. – 15 тис. руб.
5. Дрогобицька обл. – 10 тис. руб.
6. Житомирська обл. – 10 тис. руб.
7. Закарпатська обл. – 10 тис. руб.»¹.

Кожен з обласних відділів у справах репатріації, зі свого боку, звітував про витрачені кошти. Ось приклад одного з таких звітів по Ровенській області: «... а) надано грошову допомогу особливо потребуючим репатріантам, з кредитів союзного бюджету, на суму 44 тис. 500 руб., задоволено 251 особу, з місцевого бюджету видано 2 тис. 500 руб. для 5 осіб;

б) надано допомогу продуктами харчування з фондів допомоги репатрійованим. Видано: зерна – 12430 кг., для 437 осіб; муки – 1927 кг., для 186 осіб; картоплі – 24 300 кг., для 265 чол., овочів – 21 240кг., для 243 осіб;

в) видано будівельного лісоматеріалу для ремонту квартир і будинків, та для будівництва нових будинків – 4 608 кубометрів

¹ ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР 1946 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 4258. *Листування з центральними та обласними установами УРСР з фінансових питань репатріації.* Арк. 151.

– для 361 сім'ї; видано рогатої худоби – 10 голів, для 10 сімей; видано позику для будівництва – 19-м сім'ям на суму 95 тис. руб.; надавали допомогу паливом...

г) надано допомогу мануфактурою – 1906 метрів для 501 особи; одягом – 798 шт., для 543 осіб; взуттям – 43 пари...

д) надано квартири 697 сім'ям, повернуто будинків – 128, квартир відремонтовано – 716...»¹.

Проте, як стає зрозуміло з документів, не всі репатріанти отримували однакові суми, чи гроші взагалі. Декому призначали пенсії, інших за рішеннями комісій таких пенсій позбавляли. Тож архівні справи містять чимало скарг репатріантів, у яких йдеться про ненадання їм пенсій, або надання у малих розмірах. Наведемо, як приклад, одне із роз'яснень на скаргу репатріантів: «Повідомляємо, що згідно з законом про пенсійне забезпечення інвалідів, призначення пенсій по інвалідності особам, котрі не мають трудового стажу, не передбачається.

Репатрійованим громадянам, які мають трудовий стаж і втратили працездатність в результаті перебування у німецькому рабстві, пенсія повинна виплачуватися на загальних підставах. Порядок призначення пенсій колишнім військовим, які перебували в полоні, передбачено постановою Ради Міністрів Союзу РСР від 9.07. 1946 р. № 1516.

Заст. уповноваженого Ради Міністрів СРСР в справах репатріації Голубев»².

Доповідна Зозуленка у Москву «... багато хто з репатріантів втратили працездатність в результаті перебування в німецько-фашистському рабстві. Міністерство соціального забезпечення УРСР і його обласні органи відмовляються у призначенні пенсій таким громадянам через відсутність у них стажу по найму. Відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР просить Вас повідомити про порядок призначення державної пенсії і пенсії по інвалідності громадянам, які втратили працездатність у

¹ ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР 1946 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 4242. *Матеріали з питань трудового та побутового влаштування репатріантів (довіді, записки, листи, тощо.)*. Арк. 135–136.

² ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР. Управління справами. 1947 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5785. *Листування з радою Міністрів, міністерствами і центральними організаціями Союзу РСР з питань репатріації*. Арк. 115.

результаті каліцтва в період перебування їх в німецькому рабстві. Зозуленко»¹.

Траплялися, однак, випадки, коли чиновники привласнювали частину коштів, які призначалися репатріантам. У ревізійному акті по Чернігівському ПРП, від 6–10 травня 1946р. читаємо: «... Грошова допомога репатріантам видавалася згідно із заявами і по розписках репатрійованих у розмірі від 20 до 200 руб., в окремих випадках 300 руб. Однак перевіркою виявлено наступні порушення: 1. Видано без заяв по відомостях репатрійованим 14 тис. 600 руб. Гроші видавав особисто начальник Ніжинського прийомно-розподільчого пункту тов. Шелудько. Відомості складено не акуратно, суми виправлено...

2. Були випадки, коли Шелудько включав у списки видачі грошей людей, які не числилися в списках репатріантів...

3. Дехто з опитаних репатріантів називає значно менші суми, аніж вказані у відомості...»².

У тій же архівній справі міститься рішення комісії з приводу зловживань тов. Шелудько: «... 1. У випадку повторних таких явищ до тов. Шелудька буде застосовано більш жорсткі міри.

2. Тов. Шелудьку негайно впорядкувати бухгалтерські відомості і відомості видачі грошей, а також хлібних талонів (по яких теж виявлено порушення).

3. Протягом 3-х днів повернути хлібні картки, яких бракує (на 50 кг. хліба). А також 180 руб. зайво нарахованих ним же самому собі...»³.

Щодо коментарів, то вони у даному випадку зайві, документи говорять самі за себе.

Окрім радянських громадян, які в роки Другої світової війни були вивезені на каторжні роботи до Німеччини чи потрапили у німецький і які були репатрійовані назад в СРСР, репатрійованими до Союзу РСР виявилися і особи, які до початку Другої світової війни проживали на території Болгарії, Польщі, Румунії.

¹ Там само. Арк. 127.

² ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР 1946 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. пр. 4260. *Матеріали з питань фінансової діяльності обласних відділів у справах репатріації Української РСР (листи, акти, тощо)*. Арк. 52.

³ Там само. Арк. 57.

Згаданих категорій осіб, згідно з тогочасним законодавством, Радянська держава зобов'язувалася виплатити грошову компенсацію за майно, залишене на території згаданих країн чи передане державним структурам відповідно.

Особам, репатрійованим з територій згаданих країн, компенсація виплачувалася теж з коштів, які виділялися для репатріації. Зі звіту, направленого в Управління уповноваженого Ради Міністрів Союзу РСР у справах репатріації дізнаємося про порядок виплати таких коштів, а також про їх обсяг: «... Подаємо вам звіт про розрахунки з радянськими громадянами, репатрійованими з Болгарії, за нерухоме майно, передане Болгарському земельно-кооперативному банку при виїзді їх в СРСР в 1946 році на суму 89 тис. 914 руб... прошу повідомити номер і місце знаходження розрахункового рахунку, на який потрібно перечислити згадану суму. Заввідділу у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР Зозуленко»¹.

Однак навіть відносно щедрі компенсації вище означеній категорії осіб не додавали цим людям доброзичливого ставлення до влади. Для прикладу наведемо один із листів: «Я, громадянка Смирнова Д. М., переселенка з Болгарії, нині проживаю в Цюрюпінську... Товаришу голова відділу по репатріації! Переселившись з Болгарії в 1946 році в СРСР з сім'єю (чоловік, донька, син) ми їхали з переконанням, що я потраплю в середовище, де заведу собі друзів і ми будемо нормально жити... Від нестач я змушена була продавати свої особисті речі, нас регулярно обкрадають, ми ледь можемо підтримати своє існування, страшно голодуємо... два рази мене обікрали і я втратила майже все, що я заробляла з чоловіком протягом років. Я за національністю болгарка і дуже шкодую, що приїхала в СРСР і за всяку ціну хочу повернутися в Болгарію. Прошу посприяти... 15.04. 1947 р.»².

«... надсилаємо вам анонімну заяву репатрійованого з Болгарії громадянина. В заяві повідомляється, що репатріанти отримали

¹ ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР. Управління справами. 1947 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5785. *Листування з радою Міністрів, міністерствами і центральними організаціями Союзу РСР з питань репатріації*. Арк. 153.

² ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР. Управління справами. 1947 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5823. *Матеріали з питань трудового і побутового влаштування репатріантів по Українській РСР*. Арк. 212.

малу допомогу, значно меншу суму від обіцяної, і що їх обзивають куркулями, гнидами...»¹.

«... Переселенець з Болгарії Сомов Р. І. скаржиться, що йому і його сім'ї не надають Радянські органи влади законної і обіцяної допомоги в трудовлаштуванні і побуті його сім'ї...»². І тут же відповідь по скарзі Сомова Р. І.: «Відділ у справах репатріації Виконкому Миколаївської обласної ради депутатів трудящих повідомляє, що Сомову Р. І. систематично надавалася допомога:

В листопаді 1946 року видано грошову допомогу у розмірі 300 крб.

В листопаді–грудні 1946 року і січні–лютому 1947 року видано безплатно 110 кг. муки.

З березня 1947 року отримував хліб з розрахунку 500 грам на члена сім'ї.

В квітні 1947 року – гроші в сумі 520 крб. на оплату виділених промтоварів.

В липні 1947 року – одноразова грошова допомога в сумі 250 крб.

... Таким чином сім'я Сомова Р. І. повністю одягнена, взута, і не голодна, а з точки зору харчового положення, то воно у нього дійсно важче, аніж у односельчан, оскільки в нього нема жодних жирів, м'яса...»³.

Схожих листів, заяв у фонді «Матеріали з побутового та трудового влаштування репатріантів по Українській РСР» у Центральному державному архіві Вищих органів влади і Управління, що у м. Київ містяться сотні. Радянський Союз, будучи зацікавленим у відновленні людських ресурсів, після страшних демографічних втрат у роки війни, заохочував переселення з Болгарії, Румунії і т. д., однак реалії радянського життя навіть віддалено не збігалися з обіцяними. Звісно, що приїхавши в СРСР, повернення назад уже не було.

¹ ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР. Управління справами. 1947 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5824. *Матеріали з питань трудового і побутового влаштування репатріантів по Українській РСР*. Арк. 146.

² ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР. Управління справами. 1947 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5830. *Матеріали з питань трудового і побутового влаштування репатріантів по Українській РСР*. Арк. 108 зворот.

³ Там само. Арк. 108.

А між тим, кількість вчорашніх репатріантів, які успішно пройшли перевірку, – зростала. Як вони облаштувалися у житті, які професії здебільшого були для них доступні? Спробуймо дати відповідь на ці запитання, знову ж таки звернувшись до архівних документів.

У довідці в справах репатріації по Київській області на лютий 1946 р. читаємо: «Всього німцями з Київської області було вивезено у німецьке рабство (без врахування даних по м. Києву) – 159 054 особи, з них: 75 761 – чоловіки, 83 293 – жінки, 2 169 – діти до 16 років. На даний час повернулося на Батьківщину – 101 386 осіб, з них: 26 326 – чоловіки, 75 058 – жінки, 1 407 – дітей до 16 років, 896 – громадяни старше 55 років.

З тих, хто повернувся в Київську область, влаштовано: в промисловість – 10 569 осіб, з них 33 593 чоловіки і 6 976 – жінки; у сільське господарство 85 080, з них 21 726 – чоловіки, 64 354 – жінки; в кооперативні, торгові і господарські організації – 1 403 особи, з них: 317 – чоловіки, 1086 – жінки. Серед репатріантів виявлено 576 вчителів, із них по спеціальності влаштовано – 384 особи; колишні студенти становлять 711 осіб, з них приступили до навчання в 1945–1946 навчальному році – 472 особи. З числа репатріантів, які підлягають військовому призову, в ряди Червоної Армії призвано 431 особу. Тимчасово працевлаштовані 3 434 особи. Репатріанти, що повернулися, як правило, поселилися в свої будинки і квартири, а чий будівлі було зруйновано, то тих Райрада розселила у вільні будинки чи гуртожитки ...¹.

«Культурно-масова і виховна робота проводиться через агітаторів, партійно-комсомольські організації ... настрої більшості репатрійованих хороший, вони дякують за повернення додому. Вчорашні репатріанти проявили велику ініціативу у відбудові народного господарства, домівок...»².

Процитуймо ще один документ: «Інформація про пророблену роботу по прийому, трудовлаштуванню і наданні матеріальної

¹ ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР 1946 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 4242. Матеріали з питань трудового та побутового влаштування репатріантів (довідки, записки, листи, тощо). Арк. 156–159.

² Там само. Арк. 157–158.

допомоги прибуваючому із Франції населенню української національності станом на 1 січня 1947 року.

«В Дніпропетровську область прибуло з Франції – 413 чоловік, з них 89 сімей, 23 одиноких і 2 сиріт. З них – 224 чоловіки, 189 – жінки, 173 – діти до 16 років. Прибулі були розприділені на заводи, шахти, підприємства по містах області... Ті, хто лишився в Дніпропетровську, тимчасово були розміщені в готелі... Після прибуття на пункт всі громадяни було направлені в лазню, їм провели санобробку... для дітей організовано додаткове харчування... На пункті постійно чергував медичний працівник... Лекторами прочитано дві лекції, репатріанти переглянули дві кінокартини... Трудовлаштування репатріантів проводилося зі врахуванням наявності житлової площі на підприємствах... Слід зазначити, що при направленні до нас репатріантів із збірно-пересильних пунктів не враховувалося їх бажання щодо місця проживання, ні кваліфікація, ні проживання родичів... тому прибувши до нас, всі вони просять направити їх по місцю проживання родичів...»¹.

З офіційних документів – заяв, доповідних записок, звітів – можна відтворити цілісну картину щодо розподілення і влаштування репатріантів. У довідці по Полтавській області, від 13 серпня 1946 р., читаємо: «... для розміщення сімейних репатріантів підготовлено квартири: радгоспами – 46, підприємствами і установами – 18. Для розміщення одиноких виділено гуртожитки в радгоспах – 67 місць, підприємствами і установами – 55 місць... Враховуючи, що приміщення, в якому розміщено пункт збору репатріантів, холодне і сире... в зимових умовах використовувати це приміщення неможливо, тому будемо використовувати готель, який може прийняти 25–30 чол. Харчувати будемо в їдальнях... через приймально-розподільчий пункт Полтавської області пройшло 114 975 чол. з них лишилося в області – 58 543. Інші відправлені через область транзитом, їм надана допомога харчами...»².

¹ ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР. Управління справами. 1947 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5786. Листування з радою Міністрів, міністерствами і центральними організаціями Союзу РСР з питань репатріації. Арк. 4–9.

² Там само. Арк. 37–38.

З інформаційного звіту по місту Одеса та Одеській області дізнаємося: «За 1945–1946 роки в Одеську область прибуло 17 600 репатріантів, з них 9 152 чоловіки, 8 457 жінки, 1 276 діти. Не працюють чоловіки і жінки через причину хвороби, інваліди, вагітні жінки, жінки з грудними дітьми – 2 531 особа. Решта влаштована на розсуд відділу у справах репатріації.

Вивезено з області у віддалені райони Союзу РСР (Комі, Казахстан та ін.) 1 572 особи (як ненадійні). Репатрійованих громадян, що перебувають у даний час в армії, – 1 068 чоловік. Репатріантів колишніх військовополонених – 1 164 особи, з них 1 097 працюють у промисловості і в сільському господарстві, а 67 чоловік в Донбасі (за ними ведеться нагляд)... Репатріанти прибулі із Німеччини забезпечуються сухим пайком на дорогу до місця поселення, довідками на безплатний проїзд... В 1946 році, репатріантам, які особливо потребували підтримки, з Союзного бюджету виділили грошей на суму 27 200 крб., для 106 осіб»¹.

Схожі звіти містяться по кожній з областей УРСР, за період 1946–1950 рр. Однак доцільно зауважити, що інформація, відбита у звітах, інколи суттєво розходиться з поданою в інших документах, наприклад листах, скаргах вчорашніх репатріантів.

«Направляємо Вам заяву Жовніренко Я. С., репатріанта, з скаргою про незаконні дії стосовно нього і його сім'ї з боку управління міліції м. Києва. Просимо призупинити їх виселення з квартири... перевірте факти зловживання службовим становищем заступника голови райради Молотовського району Києва т. Мартюхіна... Зозуленко»².

«Надсилаємо Вам копію скарги громадянина Стрельчук Г. А., який скаржиться, що він, як репатрійований, не приймається на навчання ... відділ у справах репатріації пропонує терміново перевірити факти, зазначені у заяві, і вжити необхідних заходів щодо змісту скарги. Зозуленко»³.

¹ Там само. Арк. 52–53.

² ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР 1946 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 4260. *Матеріали з питань фінансової діяльності обласних відділів у справах репатріації Української РСР (листи, акти, тощо)*. Арк. 8.

³ ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР 1946 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 4259. *Листування з центральними та обласними установами УРСР з фінансових питань репатріації*. Арк. 15.

«... громадянин Биванін О. А. скаржитися, що в 1946 році повернувся з Німеччини, але й досі не може отримати паспорта...»¹.

Ілюстрацією на продовження теми може слугувати і справа громадянина Топора Я. С., який до війни на свої кошти збудував у смт Клевань Ровенської області будинок, в якому і проживав до червня 1941 р. ... і коли повернувся у рідне селище в 1947 р., то не зміг поселитися у свій будинок, оскільки житло було віддано під райкомгосп. Топору Я. С. пояснили, що, оскільки в будинку було зроблено державним коштом ремонт, то його власник (поки що) не може вселитися у нього. Лише після незліченної кількості скарг і повторних переглядів справи колишній репатріант нарешті зміг повернути свій будинок².

Досить частими були випадки, коли репатріанти, пройшовши перевірку та фільтрацію, мусили починати своє життя, облаштування побуту практично з нуля, не маючи навіть елементарних речей першої необхідності. Ілюстрацією одного з таких фактів може бути заява Виконавчого комітету Волинської обласної ради депутатів трудящих на ім'я Зозуленка, у якій, зокрема йдеться: «Прибула в нашу область репатріантка з Франції Додюк А. І. перебуває у надзвичайно важкому матеріальному становищі. Окрім двох валіз з білизною і трьох дітей, вона нічого не має. Немає найнеобхіднішого: стола, ліжок, крісел та ін. речей домашнього вжитку»³.

Просимо дати роз'яснення Луцькому Комунальному банку щодо видачі їй позики на господарське облаштування в сумі

¹ ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР. Управління справами. 1947 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5787. *Листування з радою Міністрів, міністерствами і центральними організаціями Союзу РСР з питань репатріації*. Арк. 27.

² Стрільчук Л. Репресивна політика радянської влади щодо репатріантів у 1944–1953 рр. *Радянські репресії в Західній Україні у 1939–1953 рр.: колективна монографія*. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 349–353.

³ Dobrzhanskyi O., Strilchuk L. Repressions of soviet authorities regarding military and civil persons who stayed in the occupied territory (1944–1953): search in the memory space. *Stalin's repressions against the population of the western regions of Ukraine (1939–1953): social and personal dimensions, politics of memory: Collective Monograph* / ed. V. Ilnytskyi. Riga, Latvia: "Baltija Publishing", 2022. P. 109–111.

3000 крб., або дозвольте видати їй одноразову матеріальну допомогу. Маєвський. 11.12.1947»¹.

Репатріанти, які зазвичай мушили розпочинати життя практично з нуля, після повернення в Союз РСР були і найменш захищеними перед різноманітними лихами, котрі випадали на долю українського народу у повоєнний період. Одним із таких був голод після засушливого літа 1946 р. Доповідні записки владних структур доповнюють картину щодо долі репатріантів після проходження перевірконо-фільтраційних таборів: «Доповідна записка з м. Ізмаїла, від 31 березня 1947 року... На підставі постанови РМ УРСР і ЦК КП (б)У від 15 березня 1947 року за № ПБ-120/6 Ізмаїльському обласному виконкому наказано організувати харчування голодуючого населення сіл, особливо недавніх репатріантів – 195.000. чол., і встановити норму видачі хліба та одноразове гаряче харчування – 200 грам на день, з 1 квітня 1947 року. Оскільки серед репатріантів зафіксовано випадки смертності через голод та виснаження, забезпечити необхідну медичну допомогу...»².

«... голодуючим переселенцям-репатріантам по Херсонській області організовано одноразове харчування (але лише для жінок та дітей) на відкриті кредити в сумі 6 500 тис. карбованців...»³.

Трапляється чимало скарг репатріантів, пов'язаних з неможливістю здобути вищу освіту, хоча заради справедливості варто зазначити, що більшість із згаданих заяв, як правило, мають цілком логічні і коректні відписки-відповіді, як ось наприклад, лист Зозуленка громадянину Ботанову В. С.: «... Щодо можливостей Вашої освіти: 1. При наборі у вищі учбові заклади в 1948 році Ви маєте право складати іспити у будь-який ВУЗ СРСР на загальних підставах... 2. При вступі у вищі учбові заклади України можливо для Вас добитися через Управління у

¹ ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР. Управління справами. 1947 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5786. *Листування з радою Міністрів, міністерствами і центральними організаціями Союзу РСР з питань репатріації*. Арк. 114.

² ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР. Управління справами. 1947 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5844. *Річні фінансові звіти обласних відділів у справах репатріації, виконавчих комітетів, обласних Рад за 1947 рік*. Арк. 108.

³ Там само. Арк. 133.

справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР деяких пільг, як репатрійованому з Франції... Зозуленко»¹.

Про успіхи репатріантів, яких вони добилися на професійній ниві чи у навчанні, можна судити із різного роду характеристик та довідок, які теж у чималій кількості містяться в архівних фондах. До прикладу: «Характеристика Валяєвої О. І., яка народилася 1925 року ... у жовтні 1943 року була разом із сім'єю вивезена в Німеччину. Після звільнення з фашистської неволі працювала в таборі репатрійованих громадян до вересня 1945 року.

Після перевірки переїхала з сім'єю у Житомир і вступила на радіо-підготовчі курси в Житомирський сільськогосподарський інститут. Успішно курси закінчила і у серпні 1946 року вступила в Житомирський сільськогосподарський інститут. В інституті громадянка Валяєва О. І. є відмінницею, бере активну участь в роботі науково-технічного гуртка.

Культурна і політично грамотна студентка у даний час працює агітатором на виборах до місцевих Рад... Пропонуємо рекомендувати до вступу в комсомол...»².

Ще один із позитивних прикладів долі репатріантів в СРСР є випадок військового льотчика Олександра Разгоніна, який потрапив у німецький полон, був репатрійований і після перевірки не лише unikнув таборів, а йому було присвоєно звання Героя СРСР та нагороджено орденом Леніна.

Бували випадки, коли репатріанти зголошувалися працювати у тій чи тій галузі, найімовірніше тому, аби за будь-яку ціну вирватися з перевірконо-фільтраційних таборів, а потім відмовлялися працювати і проживати там, куди їх направили. В одній із заяв на ім'я Зозуленка читаємо: «... В липні 1947 року громадянин Третьяков, репатріант, дав згоду працювати на будів-

¹ ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР 1946 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 4258. *Листування з центральними та обласними установами УРСР з фінансових питань репатріації*. Арк. 139.

² ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР. Управління справами. 1947 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5838. *Листи і статті репатрійованих громадян про їх життя в Радянській Україні*. Арк. 8.

ництві, отримав квартиру, картки продовольчі. А потім відмовився працювати...»¹.

У різношерстій віковій групі репатріантів траплялося чимало дітей, були серед них і сироти. Як свідчать документи Центрального державного архіву Вищих органів влади та управління України, – дітей репатріантів, які втратили батьків, було небагато, однак практично у кожній партії таких було, бодай по кілька осіб. Такий висновок можна зробити із телеграм та супровідних листів, які містяться в архівних справах. Для підтвердження вищевикладеної тези процитуймо кілька з них. Зокрема з телеграми начальника збірно-пересильного пункту № 300, довідуємося про таке: «В таборі № 300 знаходиться троє дітей сиріт української національності (2-є хлопчиків та 1 дівчинка). Хлопчики, обидва 1944 року народження, а дівчинка 1943 року народження. Прошу терміново повідомити про те, куди мені їх відправити?»².

Як держава піклувалася про долю таких дітей, ілюструє телеграма: «Дітей-сиріт репатрійованих направляти в дитячі будинки міста Києва... Зозуленко»³.

На особливому обліку перебували ті репатріанти, цивільні та військовополонені, котрі були звільнені союзниками. У них вбачали агентів іноземних розвідок. Репресивні акції проти колишніх військовополонених і репатріантів були продумані і цілеспрямовані. З перших же днів після звільнення вони потрапляли до системи ГУЛАГу: приниження, голод, антисанітарні умови – все це мало їх переконати, що вони винні. Друга мета – впливати на громадську думку, виховувати переконання, що з тими, хто повернувся з полону, «не все чисто». Нарешті, у переслідуванні репатріантів була ще одна сторона, пов'язана з необхідністю поповнення безплатною робочою силою тих установ ГУЛАГу, котрі не могли існувати без рабської праці.

¹ ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР. Управління справами. 1947 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5787. Листування з радою Міністрів, міністерствами і центральними організаціями Союзу РСР з питань репатріації. Арк. 122.

² ЦДАВО Укр. Рада Міністрів Української РСР. Управління справами. 1947 рік. Ф. Р-2. Оп. 7. Спр. 5785. Листування з радою Міністрів, міністерствами і центральними організаціями Союзу РСР з питань репатріації. Арк. 137.

³ Там само. Арк. 143.

Аналіз документів підводить до висновку, що Радянський Союз доклав великих зусиль, щоби повернути максимально можливу частину своїх вчорашніх громадян. Однак перебіг репатріації, як, власне, і подальша перевірка та фільтрація репатріантів стали ще однією злочинною сторінкою радянського режиму проти своїх громадян. Замість доправити маси людей до кордону СРСР і розпустити їх по домівках, до сімей, радянські репатріаційні органи хворих, знесилених та зневірених людей піддавали тривалим принизливим перевіркам, які до того ж далеко не кожен був здатен витримати як з психологічно-морального боку, так і з точки зору так званої благонадійності.

Перевірочно-фільтраційні табори, які здебільшого не відповідали навіть рівню концентраційних таборів фашистів, відрізняючись значно гіршими умовами утримання, антисанітарією, голодним існуванням, для деякого стали свого роду в'язницею на довгі місяці. І якщо перевірка проходила позитивно, то і в такому разі поневіряння репатріантів не закінчувалися: їх відправляли працювати на промислові об'єкти і в сільське господарство, абсолютно не враховуючи бажань самих людей. Просто так було зручно державі – якомога швидше заповнити вакуум дефіциту робочих рук у тій чи тій галузі. Проходили роки, перш ніж репатрійовані особи могли переїхати до своїх родин, близьких.

Влада навішувала на репатріантів образливі ярлики, з якими важко було пробивати дорогу у заклади вищої освіти, партійні та державні структури.

До того ж, більшості репатріантів доводилося розпочинати життя практично, з чистої сторінки, не маючи абсолютно нічого, навіть товарів першої необхідності. Ті мізерні і досить часто несвоєчасні грошові допомоги були надто малими, щоби якимось зарадити репатріантам у скрутному матеріальному становищі.

Однак усе пізнається у порівнянні. Навіть вищеохарактеризоване життя здавалося таким яскравим і омріяним тій частині репатріантів, які опинилися на довгі роки у таборах за колючим дротом, і багато кому із них, так і не судилося повернутися до своїх домівок.

Згідно зі статистикою, менше 40 відсотків репатріантів після перевірки та фільтрації змогли відправитися на місця довоєнного проживання, чи отримати нові квартири. Серед цієї категорії

осіб траплялися, щоправда, дуже рідко, такі, які змогли влаштуватися за спеціальністю чи пробитися до закладів вищої освіти. Для переважної більшості повернутих в СРСР громадян, навіть ці прості людські радості, були недосяжними.

Першими непротими випробуваннями у житті репатріантів після повернення на Батьківщину стало, жакливе за своїми умовами, утримання в перевірочних таборах, недовіра, підозри, образливі ярлики. Наступним дискримінаційним кроком, стало позбавлення можливості повернутих із-за кордону громадян, мати документи. Репатріантам видавали лише перевірочно-фільтраційне посвідчення, яке вони тривалий час не могли обмінати на жоден інший документ.

Ще гірше склалася доля військовополонених. Більшість з них так і не змогли змити клейма «бувшого полоненого». Проїшовши крізь радянські концентраційні та трудові табори, на довгі роки перебуваючи «безвісти пропалими» для своїх родин, навіть після відробітково-виправних термінів піддавалися утискам і дискримінації.

Схожа доля випала і репатріантам звільненим союзницькими арміями: радянський режим мав особливо багато підозр до цієї категорії, вважаючи їх шпигунами, агентами іноземних розвідок.

З огляду на сказане можна з певністю стверджувати, що доля репатрійованих до СРСР громадян після Другої світової війни склалася трагічно. Німецькі, а потім радянські концентраційні табори, принизливі перевірки, переслідування органами НКВС, соціальне приниження та несправедливі звинувачення довелося пережити цим людям протягом довгих років.

Людмила Стрільчук

ПРАКТИКУВАННЯ НАРОДНОЇ МЕДИЦИНИ УКРАЇНСЬКИМИ ПОВСТАНЦЯМИ

Невід'ємною частиною традиційної української культури є народна медицина. Референт Українського Червоного Хреста (далі – УЧХ) Лемківського надрайону Організації українських націоналістів (далі – ОУН) Богдан Крук («В. Мельодія») писав: «Усім знаний факт, що в колі народів південного сходу Європи наш народ посідає найглибші традиції рослинного лікування»¹.

Розуміючи цінність традицій, учасники підпілля ОУН їх вивчали та впроваджували у практику. Ще упродовж 1930-х рр. зазначену роботу серед гуцульських «зільовиків» Жаб'ївського району здійснював етнограф Петро Шекерик. Йому вдалося зібрати чимало інформації про народну медицину. Однак, 15 травня 1940 р. Петра Шекерика та його сина Андрія заарештували органи НКВС. Обох їх звинуватили у зв'язках з ОУН та засудили до восьми років ув'язнення².

Найбільш активно досвід народної медицини використовували вояки Української повстанської армії (далі – УПА)³. Головною причиною цього була гостра нестача медикаментів та широкі можливості для збору лікарських трав (Авт. – на теренах Західної України їх називали «зелами»). Крім того, повстанські медики враховували, що «людське тіло легше сприймає рослинні соки, бо вони ближчі до його природи аніж чисті хемічні сполуки»⁴.

¹ Мельодія В. Зела та їх пристосування. *Медична опіка в УПА* / ред. М. Ріпецький. Торонто; Львів: Літопис УПА, 1993. Т. 23 (Основна серія). С. 189.

² Архів УСБУ в Івано-Франківській області. Ф. 5. Спр. 3229. Арк. 3; ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 2621. Арк. 225; Арсенич П. Народознавець і громадський діяч Гуцульщини. *Дідо Іванчик*. Верховина: Гуцульщина, 2007. С. 494.

³ Олійник О. Діяльність підпільного Українського Червоного Хреста в лавах УПА на території Галичини в 1943–1944 рр. *The Universe of History and Archeology*. 2019. Vol. 2(27). С. 144.

⁴ Мельодія В. Зела та їх пристосування. *Медична опіка в УПА* / ред. М. Ріпецький. Торонто; Львів: Літопис УПА, 1993. Т. 23 (Основна серія). С. 189.

Збором лікарських трав займалися здебільшого жінки. Починалася ця робота ранньою весною і тривала до осені. Засушене зілля фасували в окремі торбинки і відсиляли на пункти призначення. Далі їх переробляли на ліки¹.

Найраніше зазначена практика поширилася в заплілі УПА Волині та Західного Полісся. До неї залучалися референтури: УЧХ, «Жіноцтва» та господарча. Зокрема, про це зазначалося у зразку для звітування керівниць ланок УЧХ Луцької округи від 28 серпня

Богдан Крук («В. Мельодія»)

1943 р.². На Володимирщині зазначеною ділянкою роботи займалася районна провідниця «Жіноцтва» Анна Горбач («Мотря») та кушова «Жіноцтва» з с. Бегета Зоя Куляк («Завзята»)³. Збором лікарських трав на теренах Луцької округи УПА влітку 1943 р. керувала «господарча» Зінаїда Оверчук («Ольга»)⁴. Зберігся список із 26 лікарських трав заготовлених влітку 1943 р. референтом УЧХ Костопільського району УПА «Голубом». Серед них: полин, материнка, рум'янок, друк, кривавник, котики, жовтоверхник, хмілець, шишки та інше⁵. Водночас зазначені референтури здійснювали заготівлю для підрозділів УПА бинтів, меди-

¹ Онишко Л. «Нам сонце всміхалось крізь ржавії грати...». Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі. Торонто: Літопис УПА, 2007. Т. 8 (Бібліотека). С. 140.

² Мережа ОУН(б) і запліля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 – грудень 1943 р.) / упоряд. В. Ковальчук. Київ – Торонто: Літопис УПА, 2007. Т. 11 (Нова серія). С. 110.

³ Архів УСБУ у Волинській області. Ф. 5. Спр. 920. Арк. 150; Спр. 4916. Арк. 34зв.

⁴ Архів Управління Служби безпеки України (далі – УСБУ) у Волинській області. Ф. 5. Спр. 6404. Арк. 54.

⁵ Ковальчук В. Діяльність запліля ОУН(б) і Запліля УПА на Волині й південному Поліссі (1941–1944 рр.). Торонто – Львів: Літопис УПА, 2007. Т. 7 (Бібліотека). С. 232.

каментів, одягу та продуктів¹. Наприклад, восени 1943 р. такі завдання в селах Турійщини здійснювали: Вербичне-1 – станична Хивонія Бубен («Ластівка»), Літин – станична Афанасія Миронюк («Циганка») та господарча Антоніна Кравчук («Муха»)². Навесні 1944 р. збором лікарських трав, бинтів, пранням білизни та в'язанням светрів для українських повстанців займалася жителька с. Рудка-Козинська, зв'язкова Рожищенського районного проводу ОУН Ольга Фінюк («Бузина»)³.

Зліва Олексій Зільовик (травник) з с. Жаб'є (Станіславщина), справа – етнограф-оунівець Петро Шекерик

Упродовж 1944 р. практика централізованого заготовлення підпіллям лікарських рослин, поширилася на терени Галичини та Закерзоння. У одній з інструкцій для референтури УЧХ Підгаєцького повіту (Тернопільщина) від 1945 р. зазначалося: «Належить zorganizувати в якнайширшому розмірі збірку лічильних рослин після залученого списку. Зелозбірку належить

¹ Державний архів Рівненської області. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 38. Арк. 41.

² ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 75833. Арк. 326–327.

³ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 228. Арк. 471.

поширити на кожен станицю і збирати всі зела в відповідній порі. Після залученого списку сушити та пакувати в сухому місці і переховувати по станицях кожне зело в особному забудуванні. До цієї осені мусить бути зорганізована зелозбірка цих рослин, які можна восени збирати. Найбільшу увагу звернути на збірку і сушення кореня свічурняка, чемериці, валяряни, Петрового батога і інших. Збірку перепроводити до кінця листопада і завітувати»¹. Згідно з інструкцією ч. 2/44 від 20 жовтня 1944 р. «Служби здоров'я» (Тернопільщина), відповідальними за «зелозбірки» були повітові лікарі². На рівні округи цим займався аптечний відділ УЧХ³. Відповідальним за постачання санітарних пунктів, відділів, боївок медикаментами в Лемківському надрайоні ОУН був спеціальний «фармацевт»⁴.

Невід'ємною складовою повстанської медицини була підготовка кадрів. При цьому використання лікарських рослин відіграло важливу роль. Спеціально для медичних «вишколів», досвідченими спеціалістами були написані відповідні довідники. Наприклад, книга авторства Богдана Крука («В. Мельодія») під назвою «Зела та їх пристосування» надавала вичерпну інформацію про збирання, зберігання та використання лікарських рослин. Крім того, містила поради лікування травами, дієтами та іншими традиційними народними засобами 82-х недуг⁵. Стосовно обставин написання цієї праці «В. Мельодія» зазначав: «Брак ліків, як відповідального референта фармацевтичного сектора в Перемиській області, заставив мене опрацювати конспект «Зела та їх пристосування», манускрипт, якого я закінчив 1945 року, перебуваючи в околицях Пашова, Ракова біля Ліська (Сяніччина)...»⁶.

¹ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 155.

² Центральний державний архів вищих органів влади (далі – ЦДАВОВ) України. Ф. 3833. Оп. 2. Спр. 120. Арк. 1.

³ Коваль Л. Медична служба Української повстанської армії. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. 2006. № 572. С. 70.

⁴ Крук Б. УЧХ в сучасних визвольних змаганнях. *Медична опіка в УПА* / ред. М. Ріпецький. Торонто; Львів: Літопис УПА, 1993. Т. 32 (Основна серія). С. 184.

⁵ Мельодія Б. Зела та їх пристосування. Б. м.: Український Червоний Хрест УПА, 1946. 24 с.

⁶ Мельодія В. Зела та їх пристосування. *Медична опіка в УПА* / ред. М. Ріпецький. Торонто; Львів: Літопис УПА, 1993. Т. 32 (Основна серія). С. 192.

ЗЕЛА ТА ЇХ ПРИСТОСУВАННЯ

УКРАЇНСЬКИЙ ЧЕРВОННИЙ ХРЕСТ

Юрій Липа

Значну роль у написанні посібників з використання лікарських трав в УПА написав Юрій Липа: «Фітотерапія», «Лікарські рослини в давній і сучасній українській медицині», «Вреди старечого віку та гоєння», «Лікування зелами хронічних хвороб» та ін. Найбільш відомим серед них є «Ліки під ногами» 1943 р. видання¹.

Референт УЧХ Лемківського надрайону Богдан Гук («Скала») згадував один з санітарних «вишколів» на території Лемківщини: «На курсах для теренових санітарів фармацевти окремо викладали предмети «Лікувальні зела» та присвячували досить багато часу на докладне вивчення методу збору лікувальних зел, їхнє сушення, маґазинування і вживання»². Слухачі докладно вивчали методи збирання цілющих трав, їх сушіння, маґази-

¹ Мороз В. Використання творів Юрія Липи в боротьбі ОУН і УПА. Націоналістичний портал (18 березня 2015 р.): <http://uknationalism.com/publications/1169-vykorystannia-tvoriv-yurija-lypy-v-borotbi-oun-i-upa.html>

² Гук Б. Лікарі і медичний персонал Тактичного відтинку УПА «Лемко». *Медицина опіка в УПА* / ред. М. Ріпецький. Торонто; Львів: Літопис УПА, 1993. С. 163.

нування та вживання¹. Кінцеві іспити приймали лікарі та фармацевти за підручником «Ліки під ногами»².

Здобуті на «вишколах» знання з народної медицини, допомагали повстанським санітарам надавати невідкладну допомогу без жодних ліків. Референт УЧХ Сарненського надрайону ОУН Галина Малашевська («Віта») згадувала про лікування «різачки» (червінки) в одного зі стрільців: «Ніяких таблеток у мене не було. Лікувались народним методом... У нашій медичній торбі був запас сушених чорниць, звіробій і інші трави, які допомагали при розладі шлунку. Даючи велику кількість завареного чаю на різних травах, температура майже спала до нормальної. Кишечник далі «бушував» і тим завдавав сильного болю хворому. Я стала безпорадною і на короткий час впала у відчай. Перебираючи у голові різні варіанти, як допомогти у цьому скрутному становищі, аж раптом пригадала санітарний вишкіл на Ковельщині. Повстав образ нашого лікаря – полоненого, який втік з лагера і приєднався до УПА. На одній з лекцій він сказав: «У випадку захворювання на дизентерію, можна використовувати народний метод, а саме – спалювати ячмінь на кухні до чорного кольору. Це для населення, яке перебуває в домашніх умовах. Для рейдуючих партизанських загонів є інший спосіб – це після спаленого вогнища взяти чорну головешку нашкрябати з неї вугіль, потовкти на муку і давати хворому, зразу запиваючи водою. Від цих думок я наче прокинулась від сну. Порадившись з другом Матвієм, ми кинулись до вогнища і знайшли головню. Матвій легенько ножом нашкріб вугілля, а я дерев'яною ложкою потовкла на муку. Хворий на ніщо не реагував, що давали то й приймав. Після кількох прийомів він відкрив очі і сказав, що вже його так сильно не болить живіт»³.

¹ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942–1950: (зб. док.). Видання Закордонних частин Організації Українських Націоналістів. Торонто, 1957. Ч. 1. С. 93.

² Олійник О. Діяльність підпільного Українського Червоного Хреста в лавах УПА на території Галичини в 1943–1944 рр. *The Universe of History and Archeology*. 2019. Vol. 2(27). С. 145.

³ Сорочак (Малашевська) Г. «Нехай спомин минулого пішло нам краще майбутнє...». Дрогобич: Коло, 2010. С. 193.

Галина Малашевська

Марія Скрентович («Звенислава»)

Також відомо, що зараження повстанські санітари лікували споживанням пліснявих сухарів або печеної бульби¹. Інфекцію – сирими яйцями та відваром з гілля верби². При відморожені прикладали кролячі шкірки³. В інструкції для референтури УЧХ Підгаєцького повіту (Тернопільщина) від 1945 р. описувався метод лікування корости: «Свіжий корінь чемериці обмити, покряяти і залляти зимною водою, щоб вона закрила корінь і варити 4 години. Як вивариться, доливати воду до попередньої висоти, потім цю воду злити і потирати сильно два рази хворого на коросту через 6 днів. Потім викупатися і змінити ціле убрання. Білля випрати і варити, а убрання випрасувати гарячим залізком (Авт. – праскою) на обидві сторони»⁴.

Не менш важливе місце відводилося виготовленню різноманітних лікувальних кремів⁵. Згідно з інструкцією для УЧХ УПА-Захід, необхідний запас польової лікарні передбачав: «15 кг. волового чи овечого лою, 10 л. лляної олії, 2 кг. соснової живиці, 2 кг. чільного воску, 2 кг. сірки і 5 кг. свинячого смальцю... 10 кг. липового вугілля тощо»⁶. Один з наказів УЧХ повідомляв стосовно необхідності заготівлі «песячого смальцю»⁷. У жовтні 1944 р. керівниця «Жіноцтва» Станіславської округи ОУН Марія Скрентович («Звенислава») написала в с. Забережжя Богородчанського р-ну інструкцію для повітових провідниць.

¹ Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє: (мережане життям). Варшава: Український архів, 2000. С. 67; Стебельський С., Конопадський О. Крізь сміх заліза. Літопис Української Повстанської Армії. Т. 30. Торонто; Львів: Літопис УПА, 2000. С. 272; Мац Р. Крутими стежками до волі. Львів: Вид-во «Мс», 2006. С. 34.

² Гук Б. Закерзоння. Спогади вояків Української повстанської армії. Т. 1. Варшава: «Тирса», 1994. С. 265.

³ Дубницький-Кілко С. Україну захищали в чужині: спогади про Закерзоння. Тернопіль: «Джура», 2004. С. 52, 59; Прокопов В. Хвороби та їх лікування в житті українських повстанців Закерзоння (1944–1947 рр.). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2017. Вип. 5. С. 188.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 155.

⁵ Крук Б. УЧХ в сучасних визвольних змаганнях. *Медицина опіка в УПА* / ред. М. Ріпецький. Торонто; Львів: Літопис УПА, 1993. Т. 32 (Основна серія). С. 184.

⁶ ЦДАВОВ України. Ф. 3836. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 16.

⁷ ЦДАВОВ України. Ф. 3836. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 69.

Вона стосувалася збору лікарських трав, а також виготовлення мазей проти корости, на яку хворіли чимало підпільників¹.

Розлогу інформацію про виготовлення лікувальних кремів подає інструкція для референтури УЧХ Підгаєцького повіту (Тернопільщина) від 1945 р.:

1) 1 кг. лею (Авт. – жиру) волового /баранячого/, 1 літ. лляної олії, 10 дкг. соснової живиці – все разом протопити, стало мішаючи /дуже добра мазь до ран/.

2) 1 кг. лею, 1 літ. олії, 10 дкг. каляфолії або терпентини (Авт. – скипидару), 10 дкг. бджільного воску.

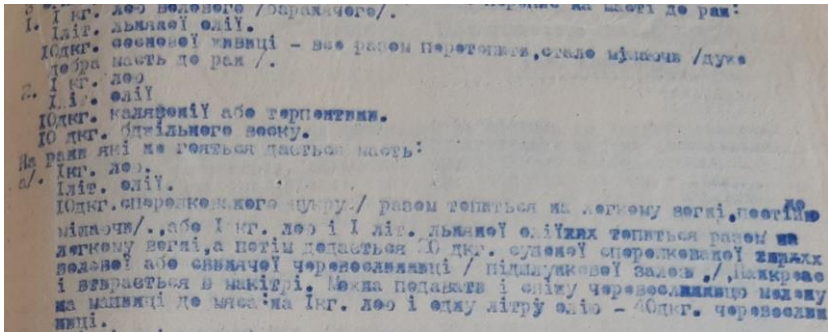
На рани, які не гояться дається мазь:

3) 1 кг. лею, 1 літ. олії, 10 дкг. спорошкованого цукру /разом топиться на легкому вогні, постійно мішаючи/ або 1 кг. лею і 1 літ. лляної олії /топиться разом на легкому вогні, а потім додається 20 дкг. сушеної спорошкованої волової або свинячої черевосливниці /підшлункової залози/. Втирається в макітрі. Можна подати і свіжу черевосливницю мелену на машинці до м'яса: на 1 кг. лею і одну літру олії – 40 дкг. черевосливниці.

4) Повітові лікарі зорганізують при різних сушеннях печінки: волової, свинячої, баранячої і черевослиниці. Висушені відсилати до аптек, де їх перетирається на муку і маганізується (Авт. – зберігається) в слоях (Авт. – скляних банках) або пляшках щільно замкнених. Порошок з печінки дається три рази денно по ложці вкровоавленим і ослабленим, а порошок з черевосливниці уживати до вище згаданої масти до зле гоячихся ран. Печінку і черевосливницю /народ називає селезінкою/ сушиться окремо в цей спосіб, ще свіжі крається на одностатичні куски, кладеться на чисту дощечку і дається в піч по хлібові або на край кухні»².

¹ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 414. Арк. 44.

² ГДА СБУ. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 155; Спр. 116. Арк. 105–106.

Фрагмент інструкції для виготовлення лікувальних кремів

Гостра нестача лікарів та інші обставини змушувала повстанців звертатися за допомогою до місцевих цілителів¹. Начальник оперативного штабу Військової округи «Заграва» Микола Омелюсик («Поліщук») згадував: «дуже часто тяжко ранених та хворих доручувалось опіці місцевого населення, конспіративно, з огляду на небезпеку для них від частого пересування в терені. Населення радо опікувалося цими вояками»². Галина Малашевська («Віта») згадувала: «На Поліссі у той час було дуже багато «знахарів», оці народні цілителі добре знали фітотерапію... Оцих поліських цілителів було у кожному селі по декілька осіб – це костоправи, масажисти, що ставили на місце опущений шлунок, жінки – «генікологи», що лікували різні жіночі хвороби, до і після народження дитини. Робили це все майже безкоштовно. Були богобоязливими, тому все робили на совість. Охоче ділились своїми знаннями, хто мав до цього бажання»³. На Кременеччині допомогу воякам УПА надавали народні цілителі: Яків Гапонюк з с. Тительківці та Устим Карпець з с. Вілія⁴.

¹ Герасимів І. З юнацьких мрій – у ряди УПА (Спогади ройового УПА) / ред. І. Тимочко-Камінської та С. Голяш. Торонто – Львів: Літопис УПА, 1999. Т. 29 (Основна серія). С. 121; Стародубець Г. Генеза Українського повстанського заплілля. Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. С. 262.

² Стародубець Г. Українське повстанське заплілля (друга половина 1943–початок 1946 років). Тернопіль: Посібники і підручники, 2006. С. 348.

³ Сорочак (Малашевська) Г. «Нехай спомин минулого пішло нам краще майбутнє...». Дрогобич: Коло, 2010. С. 129, 193.

⁴ Особистий архів доктора історичних наук Оксани Каліщук (м. Луцьк).

Нерідко методи зазначених цілителів виявлялися надзвичайно ефективними. Наприклад, повстанцю «Цяпці» сільський знахар з Холмщини вилікував виразку шлунку «зіллям гірким, як полин»¹. Референт розвідки Ковельської округи ОУН Галина Коханська («Орися») згадувала про лікування наприкінці грудня 1943 р. поблизу м. Мацеїв однієї з підпільниць: «В неї була ангіна, висока температура, і вона лежала в ліжку. Над нею чаклував сивий дідусь, даючи пити якісь настої з трав»². Командира відділу особливого призначення УПА-Схід Костю Гіммельрайха («Кия») вилікував знахар «дід Йосип» зі Снятинщини. Стосовно свого рятівника він згадував: «... до нього пацієнти аж зі Львова приїжджають. Це дід знаменитий. Ціле літо він збирає всяке зілля, а взимку тре його, сидячи на печі, та й допомагає людям. Кажуть, що нема хвороби, яку б дід Йосиф не вилікував»³. Народні цілителі надавали також допомогу при вогне-

¹ Цяпка Д. Горить Ліс! Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1975. С. 178.

² Коханська Г. З Україною у серці. Спомини. Торонто – Львів: Літопис УПА, 2008. Т. 9 (Бібліотека). С. 111.

³ Гіммельрайх К. Спогади командира відділу особливого призначення «УПА-Схід» / ред. С. Штендери. Торонто: Літопис УПА, 1987. Т. 15 (Основна серія). С. 198.

пальних пораненнях. На початку січня 1945 р. в бою біля с. Брустури Косівського р-ну Станіславської обл., чотовому УПА Мирославу Симчичу («Кривоносу»), супротивники поцілили з гвинтівки у праву руку¹. Почалася гангрена. Повстанські лікарі радили її ампутувати. Однак «Кривоніс» відмовився та звернувся за допомогою до знахаря. Наданим відваром трав він щоденно промивав рану і так врятував її². Подібна історія трапилася з стрільцем чоти УПА «Берези» Петром Мартинюком. 11 вересня 1943 р. у бою з німцями в монастирі с. Новий Загорів на Володимирщині (Волинь) він отримав поранення ноги. Внаслідок інфекції вона почала розпухати. Пораненого перевезли до повстанського шпиталю в с. Вовчак, де хотіли ампутувати вражену гангреною кінцівку. Однак повстанець категорично від операції відмовився та просив відвести його до знахаря Квапура. Відварами лікарських трав той врятував Петрові Мартинюку ногу³.

Для багатьох народних цілителів, наслідком допомоги повстанцям, стали репресії їхніх супротивників. Так, ворожбита зі Степанщини (його окружному провіднику Євгену Татурі рекомендував референт СБ Тиміш Стельмах як провидця, що може заглянути в майбутнє) вбили польські націоналісти⁴. Костопрва з с. Ярова (Гуцульщина) Палія Грималюка, який сфотографувався з місцевим командиром УПА Петром Мельником («Хмарою»), співробітники МДБ жорстоко побили. Внаслідок отриманих травм літній чоловік передчасно помер⁵.

¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67616. Т. 1. Арк. 18, 46, 100.

² Мирослав «Кривоніс» Симчич: від сотенного УПА до небезпечного політв'язня. Дивись (5 січня 2021 р.): <https://dyvys.info/2021/01/05/myroslav-kryvonis-symchych-vid-sotennogo-upa-do-nebezpechnogo-politv-yaznya/>

³ Мартинюк Петр Филиппович. ОУН-УПА. URL: <https://frontstory.ru/memoirs/oun-ura/martynyuk-petr-filippovich/> (дата звернення: 04.07.2014).

⁴ Роман Петренко («Юрко», «Омелько»). За Україну, за її волю (Спогади). Торонто; Львів: Літопис УПА. Т. 27, 1997. С. 69.

⁵ В'ятрович В., Забілий Р. Дерев'яний І., Содоль П. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. С. 109.

Палій Грималюк та Петро Мельник

Водночас оунівська Служба безпеки (далі – СБ) підозрювала народних цілителів у агентурній співпраці з супротивником. Наприклад, костоправа з Почаївської лаври Якова Головатюка (ієромонах Іосиф)¹. Лише заступництво вдячного місцевого населення врятувало від смерті².

В окремих випадках за прославлених народних цілителів себе видавали авантюристи, шахраї або й психічно хворі особи. Прикладом цього є слідство Служби безпеки ОУН стосовно Антона Пули («Вуйка»). Останній вихвалявся, нібито в минулому був особистим лікарем Митрополита Андрея Шептицького³. Перевірка виявила, що свою біографію він вигадав та хворіє

¹ Спогади мешканців м. Почаїв Кременецького району Тернопільської області. Записані 2005 р. Володимиром Борщевичем. Приватний архів Борщевича Володимира Трохимовича, м. Рівне.

² Кричевський П. Душпастирство преподобного Амфілохія Почаївського. *Актуальні проблеми психології. Проблеми психології творчості*. Житомир: Видавництво ЖДУ імені Івана Франка, 2009. Вип. 7. С. 100.

³ IPN BU. 1554/75. К. 61–65.

психічними розладами. Призначене «Вуйком» лікування призвело до загибелі кількох хворих повстанців¹.

Отже, народна медицина відігравала в підпіллі ОУН та УПА важливу роль. Причиною цього була гостра нестача медиків, ліків та самі умови повстанської боротьби. Велике значення надавали збору й обробітку лікарських трав. Крім того фітотерапія відігравала ключову роль на медичних «вишколах». Водночас повстанці виготовляли лікувальні креми, активоване вугілля тощо. Нерідко хворі або поранені підпільники зверталися за допомогою до народних цілителів – костоправів, знахарів, травників, зільовиків, мольфарів. Внаслідок цього чимало останніх зазнали репресій від радянської влади, а інколи підозрювалися СБ ОУН у «сексотстві».

Ярослав Антонюк, Василь Ільницький

¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 68236. Т. 1. Арк. 264.

КІНО ЯК ЕЛЕМЕНТ ПОВСЯКДЕННЯ ВОЛИНЯН (1944–1953 рр.) (за матеріалами газети «Радянська Волинь»)

У соціокультурному просторі ХХ ст. кінематограф посідав пріоритетне місце. Поєднання найдоступнішого виду розваг для населення з потужним ідеологічним потенціалом кінорепертуару забезпечило кіно статус феномену масової культури та інструменту конструювання суспільної свідомості. Місце кіно у системі радянської ідеологічної конструкції якнайкраще виявляє знаний вислів самого Володимира Ульянова (Леніна): “з усіх мистецтв для нас найважливішим є кіно...”¹. Серед найпоширеніших форм проведення дозвілля, “вільного часу”, доступних для радянських громадян, було відвідування кіносеансів. Кіно стало елементом повсякдення “радянських людей” у повоєнні роки. Дослідження ж місця кіно у повсякденному житті повоєнних мешканців конкретного регіону – Волині – уможливить глибше відтворити локальну історію.

Повсякденне життя неможливо дослідити без використання тогочасної місцевої преси. Саме ЗМІ, орієнтовані на широкі верстви населення, стали потужним інформаційним ресурсом, що водночас формував і відображав громадську думку. І навіть попри цензуру, характерну для комуністичного режиму, преса слугувала тим історичним документом, що фіксував усю багатогранність радянської дійсності.

Особливістю локальної періодичної преси як джерела є те, що вона вводить нас у безпосередню атмосферу того часу, показує ставлення сучасників до повсякденних проблем. Тенденційність підбору та подачі фактів у цих виданнях, безапеляційність і безальтернативність думок мала сформувані у читача певну позицію. Однак попри гучно пропаговані “успіхи” періодична преса допускала інформацію, яка відображала реальний стан справ у народ-

¹ Ця знана фраза “Ви повинні твердо запам’ятати, що з усіх мистецтв для нас найважливішим є кіно” ґрунтується на спогадах Луначарського про бесіду з Леніним у лютому 1922 р., які він виклав у листі до Болтянського від 29 січня 1925 р. (вих. № 190). Див.: Болтянский Г. М. Ленин и кино. Москва, Ленинград 1925. С. 19; Ленин В. И. Полное собрание сочинений, изд. 5-е. Москва: Издательство политической литературы, 1970. Т. 44. С. 579.

ному господарстві та наводила реакцію громадян. Газети через постійні рубрики дають можливість відстежити особливості суспільно-політичного, культурного, спортивного життя. У випадку Волині найрепрезентативнішим виданням безсумнівно можна уважати обласну газету «Радянська Волинь», яка мала найбільший наклад.

Упродовж останніх десятиріч у вітчизняній історіографії студії з історії повсякдення загалом і радянського зокрема отримали свій розвиток. Нині маємо і теоретичні розробки вивчення та інтерпретації радянського життя¹, і розвідки з історії повсякдення західноукраїнського населення у соціальному зрізі². Окремо згадаємо студії власне такого елемента повсякденного життя, як кіно. Дослідженню місця кіно у повсякденні “радянської людини” у регіональному вимірі присвячені дослідження С. Андросової³, М. Вурловської⁴, Р. Генега⁵, Р. Попп⁶, О. Титаренко⁷.

¹ Головка В. “Риба та м’ясо” історії повсякденності: теоретичні засади напряму. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук.* Київ, 2007. Вип. 17. С. 87–101; Життя “по-радянськи”: проблеми вивчення та інтерпретації (із циклу “Повсякдення: візії та смисли): зб. матеріалів IV Всеукраїнського наук.-теорет. семінару (м. Вінниця, 27–28 квітня 2018 р.) Вінниця, 2019. 272 с.; Лук’яненко О. В. Методологічні лабіринти дослідження освітянського повсякдення доби тоталітаризму. *Гілея. Історичні науки.* 2016. Вип. 89. С. 75–79.

² Старка В. Повсякденне життя західноукраїнського села в умовах суспільних трансформацій 1939–1953 рр. Тернопіль: Осадца Ю. В., 2019. 550 с.; Шляхтич Р. Повсякдення західноукраїнської інтелігенції повоєнного часу в умовах боротьби радянської влади з українським визвольним рухом. *Інтелігенція і влада.* 2011. Вип. 23. С. 133–142.

³ Андросова С. Л. Кіно і театр у повсякденному житті робітників Донбасу у 1921–1928 рр. *Історичні і політичні дослідження.* 2007. № ½. С. 99–105.

⁴ Вурловська М. Кіно у повсякденному житті мешканців Дрогобиччини у повоєнний період (1944–1958). *Проблеми гуманітарних наук: зб. наук. пр. ДДПУ імені Івана Франка. Серія Історія.* 2017. Вип. 40. С. 15–30.

⁵ Генега Р. Радянський кінематограф у Львові в перше повоєне десятиліття. *Український історичний журнал.* 2011. № 2. С. 106–122.

⁶ Попп Р. Повсякдення інтелігенції Львова 1944–1953. *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* Дрогобич, 2012. Вип. XVI. С. 384–395; Попп Р. Місто Дрогобич у перші повоєнні роки. *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* Дрогобич, 2006. Вип. X. С. 458–467.

⁷ Титаренко О. Ю. Кіно у житті населення Донеччини в умовах війни та перших повоєнних років (1941–1950). *Гуманітарний журнал.* 2014. № 3–4. С. 162–166.

Попри те, що місце радянського кіномистецтва в повсякденному житті населення України у перші повоєнні роки стало предметом досліджень істориків більшої уваги заслуговують зміни у сприйнятті кінематографа населенням; рівно ж широким дослідницьким полем треба уважати мікроісторичний зріз та регіональний аспект ролі кіно у радянському повсякденні.

Нашим дослідницьким зацікавленням слід вважати окреслення впливу радянського кіно на формування свідомости та успішність проекту з індоктринації “радянської людини” у післявоєнні роки в Україні загалом та Західній Україні й Волині зокрема. У ході дослідження робиться спроба показати роль кіно у повсякденному житті, виявити дихотомію у сприйнятті вітчизняного кінематографа та реальності, що оточувала волинян.

В умовах радянської України щодо кінематографа було сформульовано чіткі політично-ідеологічні вимоги, суть яких полягала в необхідності не лише відбивати дійсність силою мистецтва, а й формувати “нову історичну спільність” і “нову радянську людину”, легітимізувати радянську владу та комуністичну ідеологію¹. Як твердили волинські комуністи: “Завдання комуністичного виховання трудящих постійно вимагають посилення керівництва всіма ділянками ідеологічної роботи, зокрема, пропагандою кіно – цього найціннішого і найулюбленішого з усіх видів мистецтв”². Зрештою, на кіно як засіб формування масової політичної свідомости вже звертали увагу дослідники³.

Символічно, що свої двері кінотеатр Луцька⁴ відкрив майже відразу з повернення радянської влади: “Громадяни Луцька! Сьогодні в кінотеатрі демонструється фільм “Два бійці”. Вхід безплатний. Запрошуються всі жителі міста. Така афіша появи-

¹ Каганов Ю. О. Конструювання “радянської людини” (1953–1991): українська версія. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. С. 266–267.

² Петровський Г. Кіно – на службу комуністичному вихованню. *Радянська Волинь*. 1952. 4 квітня. № 68.

³ Кацуба М. Художнє кіно як засіб формування масової політичної свідомості. *Політичний менеджмент*. 2013. № 1–2. С. 136–144.

⁴ Відомо, що перші кінотеатри “німого кіно” на Волині з’явилися на початку ХХ ст. Так, у Луцьку 1908 р. відбулися перші покази “живих картинок”, які проходили у дерев’яному літньому театрі, який був на місці Луцької школи № 8 (Проект “Україна”. Волинь 1939–1946 років. Окупована, але нескорена / Лариса Бондарук, Богдан Зек, Тетяна Яцечко-Блаженко. Харків: Фоліо, 2020. С. 420.

лася на стінах будинків Луцька через чотири дні після його визволення від німецько-фашистських окупантів. Написана вона була на сірому грубому папері, рідким чорнилом, рукою радше кіномеханіка, ніж плакатиста. Лучани, які були тоді в місті, виходили з підвалів і перших поверхів, йшли до кінотеатру. Вони жадібно дивились і слухали радянський фільм. Зголоднілі за правдою, вони по два-три сеанси підряд не виходили з зали”¹. Так описувала радянська преса цю подію.

Для глибшого розуміння настроїв суспільства щодо перегляду кіно, варто розглянути дані про кількість кінотеатрів та їх відвідування. У листопаді 1944 р. обласна газета повідомляла про відновлення роботи семи кінотеатрів та трьох звукових автокінопересувок, очікувалось отримання шести стаціонарних кіноапаратів і 14 кінопересувок. “З кожним днем поширюється кіномережа області. Майже в усіх містах і в багатьох районах Волині працюють кінотеатри. Всього є 27 кінотеатрів. Значна кількість віддалених районів і сіл обслуговуються кінопересувками. В 1945 році 600 тисяч волинян продивились коло 200 фільмів”². В інформації місяць по тому вже читаємо про 32 стаціонарні кіноустановки (з них п’ять сільських та чотири кінопересувки), 105 продемонстрованих фільмів, 3 600 кіносеансів та 701 500 глядачів³, в 1946 р. вже йдеться про 36 стаціонарних кіноустановок, які провели понад 55 тисяч кіносеансів і обслужили більше півмільйона глядачів⁴, в 1948 р. загальна кількість стаціонарних та пересувних установок зросла до 102 (72 кінопересувки у селах і 30 кіноустановок у містах і райцентрах)⁵. Серед волинських міст та містечок, де з’явилися кінотеатри, були Затурці (у приміщенні колишнього костелу)⁶, Лю-

¹ Чернявський Я. Поговоримо про луцький кінотеатр. *Радянська Волинь*. 1945. 19 травня. № 99.

² 600 тисяч волинян продивились радянські фільми. *Радянська Волинь*. 1945. 16 вересня. № 185.

³ Кінофікація Волині. *Радянська Волинь*. 1945. 14 жовтня. № 205.

⁴ П’ятиріччя культурного розвитку Волині. *Радянська Волинь*. 1947. 20 липня. № 141.

⁵ Розширюється сітка кінозакладів Волині. *Радянська Волинь*. 1948. 14 січня. № 10.

⁶ Кінотеатр в Оздютичах. *Радянська Волинь*. 1945. 25 вересня. № 191.

бомль¹, Маневичі², Оздютічі³, Мацієві, Сенкевичівці, Олиці, Ковелі⁴. Мережа кінотеатрів на Волині постійно поширювалася – з'являлися нові кінотеатри в Луцьку (на Красному⁵). Рівно ж встановлювали нове кінотехнічне обладнання – проєкційні апарати марки КПТ-1, підсилювачі марки КУСУ-50⁶.

Як визначала радянська влада, “Демонстрування кіно – справа великої політичної і культурної ваги. Кінопрацівники нашої області, радянські, партійні і комсомольські працівники повинні подбати, щоб всі сільські кінопересувки працювали зразково, щоб у кожному селі не рідше трьох разів на місяць демонстрували фільм”⁷. Кінопересувки були орієнтовані на сільських мешканців Волині, а особливу активно вони діяли під час весняної сівби та літнього збору врожаю. Радянська преса твердила вже про зростання кількості кінопересувок 1946 р. до 47, які лише за липень обслужили 85 тисяч глядачів-селян⁸, в 1947 р. вже було 72 кінопересувки⁹, а на обласній нараді з питань кінофікації 1951 р. звітували уже про роботу на Волині 183 кінопересувок і 15 колгоспних стаціонарних установок¹⁰. Упродовж квітня-травня 1947 р. сільські кінопересувки дали 1 270 кіносеансів і обслужили понад 89 тисяч глядачів, охопили 1 020 сільських Рад¹¹. 1950 р. кіно на Волині відвідали 2 мільйони 398 тисяч осіб¹². Такі кінопе-

¹ Капітальний ремонт кінотеатру. *Радянська Волинь*. 1945. 28 жовтня. № 215.

² Новий кінотеатр. *Радянська Волинь*. 1945. 17 березня. № 54.

³ Нова кіноустановка. *Радянська Волинь*. 1945. 4 грудня. № 240.

⁴ Кіноустановки в районних центрах. *Радянська Волинь*. 1945. 6 січня. № 4.

⁵ Подільська Л. В Красному – новий кінотеатр. *Радянська Волинь*. 1948. 14 липня. № 149.

⁶ Гогулан М. Нове технічне обладнання. *Радянська Волинь*. 1952. 6 травня. № 90.

⁷ Сільські кінопересувки повинні працювати зразково. *Радянська Волинь*. 1949. 4 вересня. № 175.

⁸ Кіно для селян. *Радянська Волинь*. 1946. 14 серпня. № 162.

⁹ Розширюється сітка кінозакладів Волині. *Радянська Волинь*. 1948. 14 січня. № 10.

¹⁰ Обласна нарада з питань кінофікації. *Радянська Волинь*. 1951. 22 грудня. № 252.

¹¹ Соболевський М. Кіно на збиральній. *Радянська Волинь*. 1947. 25 липня. № 144.

¹² Семенов К. Стаціонарні кіноустановки в колгоспних клубах. *Радянська Волинь*. 1951. 3 лютого. № 23.

ресувки працювали у Ківерцівському¹, Ковельському², Любомльському³ районах, Луківському⁴ відділі кінофікації. Лише одна кінопересувка Луківського району за місяць дала в селах 28 кіносеансів⁵, а за два місяці – біля 40⁶. У Володимир-Волинському районі також за першу декаду жнив провели 20 сеансів у 18 селах і обслужили понад дві тисячі глядачів⁷, а загалом лише у травні у Володимир-Волинському районі відбулося близько 150 кіносеансів (більшість яких провели у селах)⁸.

У результаті згадані цифри розходяться із задекларованими – адже, до прикладу, план на 1945 р. передбачав відкриття 54 кіноустановки, з них 22 сільські⁹, що не відповідає зафіксованим даним. Зрозуміти наскільки достовірними є ці цифри дають змогу документи, які зберігаються у Державному архіві Волинської області і демонструють таку картину.

Яким було призначення кінопересувок у системі радянської ідеології добре ілюструють наступні тези: “Наші колгоспники люблять кіно, воно стало невід’ємною частиною їх культурного дозвілля. У кращих зразках радянського кіномистецтва хлібороби знаходять для себе відповіді на різноманітні питання життя. Хороші фільми виховують селян в дусі палкого радянського патріотизму і безмежної любові до рідної Батьківщини. Ось чому, коли в сільському клубі демонструється радянський фільм, зал завжди переповнений”¹⁰. В іншому матеріалі читаємо:

¹ Кіно в селах Ківерцівського району. *Радянська Волинь*. 1945. 17 листопада. № 228.

² Кінопересувка на селі. *Радянська Волинь*. 1945. 22 травня. № 101.

³ Кіно ширше просувається в села. *Радянська Волинь*. 1946. 3 липня. № 132.

⁴ Гречанов М. Селяни дивляться кінокартини. *Радянська Волинь*. 1947. 29 липня. № 147.

⁵ Іванов О. 28 кіносеансів. *Радянська Волинь*. 1947. 15 жовтня. № 203.

⁶ Гречанов М. Селяни дивляться кінокартини. *Радянська Волинь*. 1947. 29 липня. № 147.

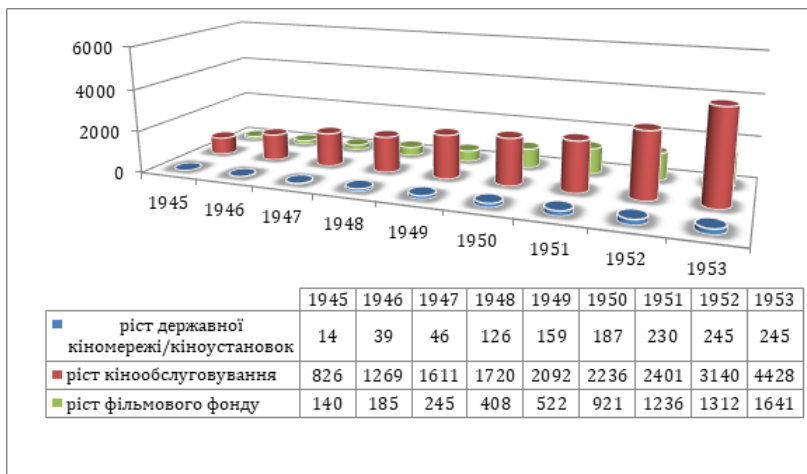
⁷ Соболевський М. Кіно на збиральній. *Радянська Волинь*. 1947. 25 липня. № 144.

⁸ Кіносеанси в селах. *Радянська Волинь*. 1947. 28 червня. № 125.

⁹ Кіно на Волині (Розмова з начальником відділу експлуатації обласного управління кінофікації тов. Смалніним І. Я.). *Радянська Волинь*. 1945. 18 квітня. № 77.

¹⁰ Ліпінчук О. Більше хороших фільмів селу! *Радянська Волинь*. 1953. 19 червня. № 120.

“Кипить робота на полях Волині. Колгоспники і одноосібники, працівники МТС докладають всіх зусиль, щоб в стислі строки зібрати дорідний хліб і достроково розрахуватися з державою. В ці дні перед нами, працівниками кінофікації, поставлено завдання – зразково і культурно обслужити кожне село”¹.

Розвиток кіномережі на Волині 1945–1953 рр.²

Зростання кількості кінотеатрів у містах Волинської області не означало підвищення якості, адже кінозали часто-густо були непридатними до експлуатації, у них не вистачало меблів. Навіть в обласному центрі кінотеатр у повоєнні роки виглядав непривабливо: “Фойє – ні на першому ні на другому поверхах – не обладнані. З кожного кутка світить оком убожество”³. Опис ковельського кінотеатру був теж не надто привабливим: “Ковельський кінотеатр серед глядачів вже здавна не користуються авторитетом. В приміщенні завжди брудно, непривітно, взимку холодно. Але ковельчан обурює не лише це. Жодний сеанс не обходиться без того, щоб не трапився якийсь казус. То

¹ Соболевський М. Кіно в час жнив. *Радянська Волинь*. 1948. 27 липня. № 149.

² Сушик І. В. Волинь повоєнна: соціально-економічні та культурні процеси 40–50 рр. ХХ ст. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. С. 270.

³ Чернявський Я. Поговоримо про луцький кінотеатр. *Радянська Волинь*. 1945. 19 травня. № 99.

кіноплівка обірветься, то звуку нема, чи такий, що нічого не розбереш”¹. За такий стан кінотеатрів міста провину покладали на місцевих чиновників: “Є в Ковелі кінотеатр ім. Щорса, розрахований на 600-700 глядачів. Стільців же в ньому на 100 чоловік. Решта ж змушена стояти, бо керівники міста до цього часу не потурбувалися, щоб наробити для кінотеатру простих лавок. В місті є ще один кінотеатр – імені Суворова. Недавно це було ціле приміщення. Зараз же – немає віконних рам, дверей, підлоги. В чому ж справа? В тому, що завідуючий міськкомунгоспом тов. Заблоцький не потурбувався про те, щоб приміщенню букв даний невеличкий ремонт і не зумів зберегти його від розкрадання”². Ситуація у цьому кінотеатрі не змінювалася з роками. 1953 р. опис був подібним до попередніх: “Кінотеатр імені Щорса в м. Ковелі – улюблене місце відпочинку трудящих. Кожного дня кінофільми проглядають сотні робітників, молоді та інтелігенції. В роботі кінотеатру є чимало недоліків: неякісне демонстрування фільмів, зриви сеансів, неввічливе ставлення адміністрації до глядачів тощо”³. Непривабливим був кінотеатр і в Цумані: “В Цумані у кінотеатрі непорядки. Місця не номеровані, лавки завжди стоять шкереберть, так що доводиться глядачам самим їх розставляти. Під час демонстрації фільму в зали не втихає гармидер, вхід і вихід цілком вільний. А неподобства, що бувають в апаратній, перевищують всяку міру”⁴. Нарікання викликала робота кінотеатру у Сенкевичівці⁵. Вочевидь, траплялися й приклади, коли ремонт приміщень кінотеатрів не просувався (як це було у Рожищах⁶). Нарікання викликала й робота відділу кінофікації у Локачах⁷.

¹ Мирошниченко Г. В Ковелі погано демонструються фільми. *Радянська Волинь*. 1947. 8 серпня. № 154.

² Михайлов С. Не турбуються про культурний відпочинок. *Радянська Волинь*. 1945. 16 червня. № 119.

³ Фесенко Б. Не реагують на скарги. *Радянська Волинь*. 1953. 21 квітня. № 80.

⁴ Агаєнко І. Про цуманське кіно і кінопересувку. *Радянська Волинь*. 1946. 6 жовтня. № 199.

⁵ Третяк М., Вороницька В. Загляньмо в наш кінотеатр. *Радянська Волинь*. 1952. 1 лютого. № 23.

⁶ Злобін Н. Чому у Рожищах не ремонтується кінотеатр. *Радянська Волинь*. 1946. 16 серпня. № 163.

⁷ Брояка С. Локачівці не бачать кіно. *Радянська Волинь*. 1947. 18 березня. № 55.

Ще одна проблема полягала у тому, що часто-густо кіно не було кому показувати. Так, до прикладу, у с. Олександрії Теремнівського району нарікали на припинення показу кінофільмів і причиною цього називали те, що завідуючий районним відділом кінофікації Садовий не подбав завчасу про підготовку кіномеханіка на місце Коцепупа, який вибув¹. Саме тому республіканські та обласні курси кіномеханіків налагодили підготовку необхідних кадрів². Обласне управління кінофікації проводило також семінари учнів-кіномеханіків, на яких вивчали кіноапаратуру та електростанцію, що розташовувалася на кінопересувці³. При обласній дитячій технічній станції та одинадцяти районних центрах працював гурток юних кінотехніків для учнів молодших класів⁴. Однак кіномеханіків і надалі не вистачало⁵. Підвищувати якість обслуговування у цій сфері намагалися типово комуністичними методами – через соціалістичні змагання кінофікаторів⁶. Як про кращого у своїй професії писали про кіномеханіка Митрофана Бондара: “Часто, після закінчення сеансу навколо Митрофана Яковича збираються глядачі, особливо молодь. Вони просять розповісти, як створюються кінофільми, обговорюють щойно побачену кінокартину, обмінюються враженнями. Тоді він перетворюється з кіномеханіка на агітатора і розповідає селянам про колгоспи, які вони тільки що бачили на екрані, про велетенські заводи в східних областях, діляться своїми мріями про недалеке майбутнє...”⁷. Знаний на Волині журналіст Полікарп Шафета так описував роботу ще одного працівника кіно: “Успіхи роботи кіномеханіка тов. Катрушина – результат не тільки його особи-

¹ Олександрович Г. Чекасмо кінофільмів. *Радянська Волинь*. 1952. 20 грудня. № 249.

² Нові кадри кіномеханіків. *Радянська Волинь*. 1945. 24 листопада. № 233; Випуск механіків. *Радянська Волинь*. 1945. 15 червня. № 118.

³ Петренко А. Кіномеханіки підвищують свої знання. *Радянська Волинь*. 1948. 12 грудня. № 247.

⁴ Гозулак М. Юні кіномеханіки. *Радянська Волинь*. 1952. 19 березня. № 57.

⁵ Шевчук О. Не готують кадрів кінофікаторів. *Радянська Волинь*. 1952. 13 лютого. № 32.

⁶ Гоголан М. Змагання кінофікаторів. *Радянська Волинь*. 1949. 9 серпня. № 156.

⁷ Воронов Д. Кіномеханік Митрофан Бондар. *Радянська Волинь*. 1947. 1 серпня. № 149.

стої працьовитості і вправності, але й того, що він уважно вивчає смаки своїх глядачів, створив навколо себе міцний актив з кіно-організаторів і завідуючих клубами. Коли в село прибуває кінопересувка, тут уже все підготовлено: розвішані афіші, підготовлено клуб, глядачі обізнані з фільмом, лектор готовий читати на ту чи іншу тему лекцію”¹. Залишилися в історії імена кіномеханіків Дештярова, Гусара (Любомльський район), Іванова (Луківський район), Поліщука (Сенкевичівський район)², Зайцева (Луцький район)³, Новосада⁴, Сендера, Турича, Пивнюка⁵, Іова Повля⁶, Зота Уляницького (Рожищенський район)⁷, Михайла Медведєва (Стара Вижва)⁸, Андрія Головатюка⁹. Як твердили офіційні видання, основа успіху кіномеханіків, як наприклад Терентія Голощука, в тісному зв’язку з партійними і комсомольськими організаціями, з сільськими Радами і правліннями артлілей¹⁰. Зауважимо, як можна судити з матеріалів тогочасної преси, питання про транспорт для перевезення кіноапаратури у повоєнні роки було більш, ніж важливим. Кіномеханік М. Байбула твердив: часто “густо доводиться вислухувати докори колгоспників зовсім не з своєї вини. Ось в чому справа. Сповістиш людей про приїзд кінопересувки. Вони вчасно приходять до клубу, чекають, чекають, а пересувка не з’явиться. Глядачі нарікають, а я не можу виїхати з сусіднього колгоспу, тому що голова відмовив у транспорті. Так, наприклад, три дні

¹ Роботу сільської кіносітки – під повсякденну увагу. *Радянська Волинь*. 1952. 13 лютого. № 32.

² Кращі кіномеханіку кінопересувок. *Радянська Волинь*. 1946. 7 листопада. № 221.

³ Глядачі дякують кіномеханікові. *Радянська Волинь*. 1948. 8 травня. № 92.

⁴ Кінопересувка в селах. *Наше життя*. 1999. 9 вересня. № 66.

⁵ По сторінках районних і політвідділівських газет. *Радянська Волинь*. 1952. 15 лютого. № 33.

⁶ Нінко О. Сумлінний кіномеханік. *Радянська Волинь*. 1952. 26 березня. № 62.

⁷ Вірний В., Ішук І. Досвід роботи Зота Уляницького – всім кіномеханікам. *Радянська Волинь*. 1952. 15 лютого. № 33.

⁸ Петренко К. Щодня 1–2 кіносеанси. *Радянська Волинь*. 1948. 25 липня. № 148.

⁹ Ярова Г. Світлові газети в колгоспах. *Радянська Волинь*. 1948. 2 жовтня. № 197.

¹⁰ Степуренко І. Сільський кіномеханік. *Радянська Волинь*. 1953. 6 червня. № 111.

просидів я в колгоспі ім. Шевченка. Подібне траплялось в селах Городище, Вигуричі та ін.”¹.

Попри спроби регламентувати показ фільмів на селах далеко не завжди це вдавалось: “Керівники Берестечківського районного відділу кінофікації на кожен місяць складають графік демонстрування кінофільмів у селах. Але біда в тому, що ці графіки складаються не для того, щоб їх виконувати, а щоб їх підшивати до справ і потім звітувати перед обласним управлінням кінофікації. Якщо вірити графікам, то в селі Борочиче щомісяця 4 рази демонструються фільми. Насправді ж колгоспники цього села за останні два місяці місяці не бачили жодної кінокартини. Зате в селі Кутри графік-план набагато перевиконується”². Зривали графіки показу фільмів і у Заболоттвському³, і у Теремнівському⁴, і у Любешівському⁵, і у Берестечківському⁶ районах. Власне нерегулярність роботи кінопересувок зменшувала їх ідеологічний вплив. “Часто перед демонструванням кінокартин тут читаються лекції. Днями секретар райкому партії тов. Васильченко прочитав для кіноглядачів лекцію “Дружба народів – рушійна сила соціалістичного суспільства”⁷. У волинських селах перед початком концертів, кіносеансів чи інших культурних заходів почали практикувати у 1947 р. виступи агітаторів з лекціями чи промовами про важливість соціалістичних перетворень, що не сприяло їх відвідуванню. Зрештою, не завжди про кіносеанси належно інформували”⁸.

¹ Байбула М. Зривають демонстрування кінофільмів. *Радянська Волинь*. 1953. 16 червня. № 118.

² Лопа О., Юркевич П., Гуковський П., Павлюк В., Баламут А. Графік існує тільки на папері. *Радянська Волинь*. 1952. 15 лютого. № 33.

³ Сарабан Д. Кіномеханік підводить. *Радянська Волинь*. 1952. 21 грудня. № 250.

⁴ Цитар І., Васильєв Ю., Кошель В. Погано працюють теремнівські кінофікатори. *Радянська Волинь*. 1952. 5 лютого. № 26.

⁵ Поліщук Ф., Прищепчук А., Козак П., Абрамович А., Олішкевич Г. Популяризувати досвід роботи кращих. *Радянська Волинь*. 1952. 8 лютого. № 28.

⁶ Лопа О., Юркевич П., Гуковський П., Фавлюк В., Баламут А. Графік існує тільки на папері. *Радянська Волинь*. 1952. 15 лютого. № 33.

⁷ Левандовський В. Лекції перед кіносеансами. *Радянська Волинь*. 1952. 8 серпня. № 155.

⁸ Мельник В., Ємич Т., Павлюк Г. По 7–8 фільмів на місяць. *Радянська Волинь*. 1952. 2 лютого. № 24.

Знімок цей зроблено в Маневичах. Зображає він кінорекламу і цікавого глядача, який силкується прочитати, на який саме кінофільм його запрошують. Що й казати, розібрати на ній будь-що важко! Вона красномовно свідчить про те, як маневицькі кінофікатори поважають кіноглядачів. (Радянська Волинь. 1952. 15 червня. № 118).

Важливо розуміти, що ситуація тоді була не такою простою, і поширення комуністичної ідеології наштовхувалося на протидію. Це підтверджують і розсекречені документи (звернення на ім'я начальника обслуговування кінофікації) у яких, окрім іншого, зазначено: “Про факти хуліганських і ворожих дій при демонстрації кінофільмів в селах районів Волинської області... за останнє півріччя 1949 р.” і далі згадувалося рішення бюро Волинського обкому КП (б) У від 10. 10. 1949 р. про встановлення постійного чергування дільничних міліціонерів у селах під час демонстрації кінофільмів. Для кращого розуміння реальної ситуації наведено декілька фактів. Так, у с. Запруддя при

демонстрації кінокартини вікна школи закидали камінням. Через те, що такі дії неодноразово повторювалися, директор школи відмовив у наданні приміщення для демонстрації кіно. В с. Кухари на дверях приміщення клубу селяни знайшли листівку, в якій був закликати не ходити на радянські фільми; кіномеханіка ж Карпюка попереджали, що в разі його наступного приїзду в село, він буде знищений¹. Серед тих, хто тоді працював, – Трохим Кульбачинський. Відразу після війни юнак, повернувшись із армії, поступив у технікум кінематографії і працював кіномеханіком на дільниці Ратне – Черче Камінь-Каширського району. Крутив кіно по селах, до яких разом із кінострічками добирався то волами, то кіньми. Згадував він і про те, як одного разу під Поступелем перестріли його “Степанові хлопці” (бандерівці), і хоча живим відпустили, кінострічку “Жизнь в цитадели” спалили².

Проте навіть за цих не зовсім сприятливих обставин кіно залишалося наймасовішим способом проведення дозвілля і водночас засобом впливу.

Волом у село привезли кіно (1947 р.) Т. Г. Кульбачинський

¹ Сушик І. В. Волинь повоенна: соціально-економічні та культурні процеси 40–50 рр. ХХ ст. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. С. 179.

² Борзовець В. Кіно “приїжджало” на... волах. *Ратнівщина: громадсько-політична газета*. 2009. 24 січня. № 6. С. 7.

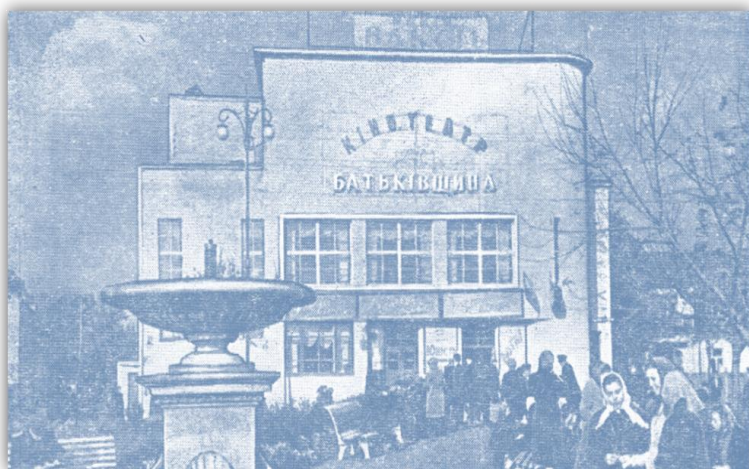
Зрозуміти ідеологічне навантаження, яке несли кінострічки, демонстровані волинянам, дає змогу репертуар, який тематично регламентувала влада. Населенню Західної України у повоєнні роки пропонували переглянути фільми, присвячені Леніну¹ чи Сталіну². До прикладу, впродовж 1945–1946 рр. у луцькому кінотеатрі “Батьківщина”³ глядачам пропонували до перегляду: художні “О 6 годині вечора після війни”, “Після про Росію” (амер.), “Багдадський злодій”, “Остання ніч”, “Гаврош”, “Дівчина з Барселони”, “Тітка Чарлея” (амер.), “Повернення”, “Небо Москви”, “Черевички”, “Малахів курган”, “Баби”, “Чорноморець”, “Цирк”, “Жди мене”, “Золота тропи”, “Серця чотирьох”, “Тахір і Зухра”, “Член уряду”, “Близнята”, “Навала”, “Парень из нашего города”, “Лисички” (амер.), “Великий перелом”; документальні “Берлін”, “Перемога на Правобережній Україні”, “Визволення Радянської Білорусії”. Серед художніх фільмів, які демонстрували сільські кінопересувки, були “Ленін у Жовтні”, “Ленін у 1918 році”, “Людина з рушницею”, “Клятва”, “Член уряду”, “Сказання про землю Симбірську”, “Трактористи”, “Багата наречена” й інші⁴.

¹ Андрієнко Д. “Клятва”. *Радянська Волинь*. 1946. 8 вересня. № 179; Дивилися фільм про великого Леніна. *Радянська Волинь*. 1949. 26 липня. № 146; Кінофільми про великого Леніна. *Радянська Волинь*. 1952. 21 січня. № 16.

² Чаурелі М. Як створювався фільм. *Радянська Волинь*. 1946. 8 вересня. № 179.

³ Відкрили цей кінотеатр під назвою “Большевік” 1941 р. Вважають, що після повернення “визволителів зі Сходу” кінотеатр знову запустили в дію. Першим тут показали радянський пропагандистський фільм 1943 р. випуску – “Нові пригоди Швейка”.

⁴ Соболевський М. Кіно в час жнив. *Радянська Волинь*. 1948. 27 липня. № 149.

Кінотеатр “Батьківщина”

Лучани сидять на фонтані біля кінотеатру “Батьківщина” на зламі 1950–1960-х рр.

Для того, щоб зрозуміти смислове та ідеологічне навантаження цих кінострічок, варто ознайомитися з анонсами декількох з них. Так, до прикладу про “визволення Радянської Білорусії” читаємо: “Поля Білорусії. Потрошені танки, автомашини, гармати і тисячі трупів. Це – німецька техніка, ворожі солдати. Здається, що сама земля розгнівано піднялася на ворога, струснула із себе і розсипала уламки ворожих танків, автомашин, кинула трупи фашистів. “Цей фільм розповідає про героїчну боротьбу за визволення Радянської Білорусії”, – звучить голос диктора. Так починається документальний фільм, що перевернув кілька сторінок героїчної боротьби Червоної армії і радянського народу за свою волю і незалежність. Осінь 1943 року. Вперше за роки окупації на землю Білорусії ступає нога червоного воїна. Гримить канонада, тисячі тон смертоносного металу падають на голову ворога. А на схід, з лісів і боліт, все йдуть і йдуть люди, яких визволила Червона Армія з німецької неволі. Вони повертаються до своїх спалених міст і сіл, стають до праці, до відбудови”¹. Не менш прикметною є й інша стрічка з кінорепертуару: “Велика Вітчизняна війна радянського народу проти німецько-фашистських загарбників – яскравіша сторінка багатовікової історії людства. Кінофільм “Морський батальйон” – героїчна епопея про захист колиски Жовтневої революції – славетного міста Леніна. Ще не загоїлись рани, ще не зовсім стих біль в серці народному, який нанесла війна, ще не витерла сльози радянська жінка по вбитому синові, чоловікові чи братові, ще багато, багато руїн наших рідних міст і сіл нагадують нам про боротьбу з кривавим ворогом – німецьким фашизмом. Хоч ворога вже немає, але ще свіжі рани, нанесені війною. Назавжди увійде в історію людства героїчний захист міста Леніна. І які близькі, які дорогі нашому серцю герої кінокартини “Морський батальйон”! Ми пізнаємо в них наших знайомих, друзів, товаришів та рідних, що билися з кривавим ворогом. Нам близьке і зрозуміле суворе оточення, що зріднило, зробило товаришами незнайомих один одному людей, оточення напруженої чотирьохрічної боротьби за Вітчизну. Тема героїчного захисту славетного міста Леніна, мужність та стійкість його оборонців прекрасно розроблена автором сценарію

¹ Андрієнко Д. “Визволення Радянської Білорусії”. *Радянська Волинь*. 1945. 7 жовтня. № 200.

Олександром Штейном. Проста радянська сім'я Маркіних зображена на фоні великої боротьби міста-героя. Вона складова частина, так би мовити, маленький механізм цієї боротьби. В картині немає нічого надуманого – це сучасна бувальщина, дзеркало Великої Вітчизняної війни”¹.

Ідеологічне навантаження і роль кіно у вихованні “радянської людини” яскраво увиразнює приклад стрічки “Молода гвардія” про величезний успіх якого в СРСР твердили радянські пропагандисти². Героїв фільму подавали воляням як молодь сталінського гарту³, якою керувала партія. При цьому не приховувалося, що фільм “Молода гвардія” має велике виховне значення для молоді⁴, а після перегляду глядачі у зверненні на ім'я Й. Сталіна твердили: “Створення цього хвилюючого до глибини душі і разом з тим повчального фільму, є особливою турботою партії та уряду про увічнення героїчної діяльності підпільної комсомольської організації “Молода гвардія”, її боротьби за свободу, честь і незалежність нашої Батьківщини”⁵. Володимирволинська газета “Червоний прапор” надрукувала кілька виступів глядачів з їх враженнями: “Читаючи роман О. Фадєєва, ми дізналися, як краснодонці – вихованці славного комсомолу вели нещадну боротьбу з ворогом. А зараз, коли ми побачили фільм, образи краснодонців ожили перед нами в усій красі і чарівній привабливості, як втілення чудових рис людей сталінського гарту. Ми ніколи не забудемо славних краснодонців. Вони завжди з нами, вони учать нас жити, кличуть нас на боротьбу за нові трудові перемоги”⁶.

Навіть у стрічках, які присвячені коханням, радянські ідеологи знаходили ознаки класової боротьби. Описуючи фільм “Тахір і

¹ Махаєв І. “Морський батальйон”. *Радянська Волинь*. 1945. 2 листопада. № 218.

² Фільм “Молода гвардія” на екранах країни. *Радянська Волинь*. 1948. 13 жовтня. № 205.

³ Височина В. Молодь сталінського гарту. *Радянська Волинь*. 1948. 13 жовтня. № 205.

⁴ Пастух Г. Ними керувала партія. *Радянська Волинь*. 1948. 13 жовтня. № 205.

⁵ На батьківщині молодогвардійців. *Радянська Волинь*. 1948. 13 жовтня. № 205.

⁶ Подвиги молодогвардійців учать жити і боротись. *Радянська Волинь*. 1948. 24 жовтня. № 213.

Зухра”, в основу сценарію якого покладена стародавня узбецька легенда про трагічну любов, Дмитро Андрієнко намагався переконати потенційних глядачів у тому, що: “Весь фільм присвячений ідеєю боротьби за щастя народу. Багір, батько Тахіра, що є представником народу, поневоленого ханом, без вагання гине за великого вождя воїнів справедливості Сардара. Цим він визначає і шлях свого сина Тахір перетворюється в борця за народ, хоч основними мотивами його дій є помста за смерть свого батька. Виходець з народу, він і повертається до нього, не зважаючи ні на які спроби Бобохана та його придворних зробити з Тахіра вірного слугу ханського трону. В цьому і полягає основна цінність кінофільму”¹.

На протилежному полюсі – стрічки, які відривали волинян від важкої реальності та створювали ідеалізовану картинку. Як приклад згадаємо трофейну “Дівчину моєї мрії” режисера Георга Якобі з Марікою Рек у головній ролі. Розповідаючи про повоєнний Львів, Роман Генега твердив, що цей фільм зібрав касу, еквіваленту річному заробітку всіх кінотеатрів і при цьому у радянській пресі про нього не було згадок. Є усі підстави припускати, що подібне було й у Луцьку. Варто погодитися з тими, хто твердить про культивування образу щасливого життя радянських людей у більшості фільмів. Це яскраво засвідчує стрічка “Кубанські козаки”, у якій життя і побут героїв подавався як зразковий і “нормальний” для всіх радянських людей. Кінокартини мали одну мету – створити міф про щасливе радянське життя, яке можливе лише завдяки партії й уряду. Микита Кацуба звернув увагу на цікавий парадокс – хоча “реальність” таких фільмів не мала нічого спільного зі справжнім життям людей, проте у масового глядача складалося враження, начебто радянські люди справді так живуть, ця реальність існує десь зовсім поруч, і до неї ось-ось можна буде доторкнутися².

Заради справедливості визнаємо присутність стрічок української тематики, присвячених подіям української історії, – “Бог-

¹ Андрієнко Д. “Тахір і Зухра”. *Радянська Волинь*. 1946. 15 січня. № 11.

² Кацуба М. Художнє кіно як засіб формування масової політичної свідомості. *Політичний менеджмент*. 2013. № 1–2. С. 143–144.

дан Хмельницький”, “Запорожець за Дунаєм”¹, “Украдене щастя”², “Тарас Шевченко”³, “Наталка Полтавка”.

Окремої згадки потребують науково-популярні фільми, які демонстрували волинянам. Відображаючи регіональну специфіку, акцентувалася аграрна тематика: “Демонстрування науково-популярних фільмів відіграє важливу роль у справі широкої пропаганди, узагальнення і впровадження в колгоспне виробництво досягнень сільськогосподарської науки і передової колгоспної практики. В багатьох районних демонструванні сільськогосподарських кінофільмів приділяють належну увагу”⁴. Як були переконані самі працівники кінофікації, стрічки, які розповідали про досягнення радянської агробіологічної науки, застосування нової техніки в колгоспах, були корисні селянам, адже сприяли поширенню передового досвіду і підвищенню агротехнічних та зооветеринарних знань⁵.

Поширеним явищем радянської дійсності були кінофестивалі. Їх приурочували до певних дат і наповнювали відповідним ідеологічним змістом. Так, з 20 лютого до 20 березня 1945 р. проходив тематичний кінофестиваль “Червона Армія – визволителька від німецько-фашистського ярма” (у його рамках демонстрували фільми “Чапаєв”, “Олександр Пархоменко” “Битва за нашу радянську Україну” “Два бійці” та ін.)⁶. Окремо організували комсомольсько-молодіжні кінофестивалі про успішність яких звітувала радянська преса⁷. Регулярними були дитячі кінофестивалі та кіносеанси, під час яких показували радянські дитячі фільми, про успішність яких серед волинян звітували кіно-

¹ Космін П. Кіно в селі. *Радянська Волинь*. 1948. 19 червня. № 122.

² Кравченко С. “Украдене щастя”. *Радянська Волинь*. 1952. 8 липня. № 134.

³ Харченко І. “Тарас Шевченко” на екранах району. *Радянська Волинь*. 1952. 15 січня. № 11.

⁴ Драч О. Більше уваги науково-популярним кінофільмам. *Радянська Волинь*. 1953. 11 квітня. № 73.

⁵ Пивовар І. Сільськогосподарські фільми на екранах сільських клубів. *Радянська Волинь*. 1953. 15 квітня. № 76.

⁶ Кінофестиваль до дня Червоної Армії. *Радянська Волинь*. 1945. 20 лютого. № 36.

⁷ Успіх молодіжно-комсомольського кінофестивалю. *Радянська Волинь*. 1945. 9 вересня. № 180.

працівники¹. Демонстрацію кінофільмів для дітей влаштовували регулярно, а дирекції середніх шкіл влаштовували для своїх школярів культпоходи на дитячі сеанси². Часто-густо вони були приурочені до шкільних канікул³. Як описували офіційні видання, “Весело і цікаво проводять своє дозвілля в час літніх канікул учні луцьких шкіл. Починаючи з 17 травня щодня зал кінотеатру “Батьківщина” переповнений дітьми. Тут влаштовують сеанси для юного глядача. Як повідомив директор кінотеатру тов. Корольов, для учнів міста в першій половині червня уже дано 24 кіносеанси. Близько 4 200 юних глядачів подивилися 6 кращих радянських фільмів”⁴. Юним глядачам показували “Син полку”, “Подорож по рідній країні”, “Здравствуй, Москва!”, “Таємничий острів”⁵, “Білий клик”, “Кам’яна квітка”, “Як гартувалась сталь”⁶ і т. д. Так само з 31 грудня до 11 січня 1952 р. у тому ж кінотеатрі “Батьківщина” проводили дитячий кінофестиваль з показом таких кінострічок, як “Незабутній 1919”, “Молода гвардія”, Народні таланти”, “Золотий ключик” та ін.⁷ І це знову ж треба уважати не випадковим, адже саме роботі з молоддю та вихованню її у комуністичному дусі партійні та державні органи надавали особливо пильну увагу.

У повоєнні роки, коли волинці не мали телевізорів, єдиним місцем, де вони могли переглянути новий кінофільм, був кінотеатр або приїзд пересувки у села області. Як з пієтетом писала “Радянська Волинь”: “До приходу радянської влади наші селяни не бачили кіно. В місті хоч і бували, так дорого коштував квиток. А в селах одвіку кінофільмів не показували. Тим то зараз наші селяни з великою охотою відвідують кіносеанси, а останній час почали вчашати, навіть старі люди, які рік тому про це і

¹ Успіх дитячого кінофестивалю. *Радянська Волинь*. 1948. 11 липня. № 138.

² Єрмолаєва С. Кіносеанси для дітей. *Радянська Волинь*. 1947. 21 вересня. № 156; Білан Г. Кіносеанси для юних глядачів. *Радянська Волинь*. 1952. 30 квітня. № 87.

³ Весняні канікули в школах. *Радянська Волинь*. 1945. 28 березня. № 62.

⁴ Кіносеанси для юних глядачів. *Радянська Волинь*. 1947. 21 червня. № 116.

⁵ Дитячий кінофестиваль. *Радянська Волинь*. 1947. 25 травня. № 101.

⁶ Кіносеанси для юних глядачів. *Радянська Волинь*. 1947. 21 червня. № 110.

⁷ Волох М. Зимові канікули школярів. *Радянська Волинь*. 1952. 31 грудня. № 257.

слухати не хотіли”¹ чи “Наші колгоспники люблять кіно, воно стало невід’ємною частиною їх культурного дозвілля. У кращих зразках радянського кіномистецтва хлібороби знаходять для себе відповіді га різноманітні питання життя. Хороші фільми виховують селян в душі палкого радянського патріотизму і безмежної любові до рідної Батьківщини”². Фінансова політика радянської влади щодо кіноіндустрії була доволі ліберальною. Ціни коливалися від 3 до 5 руб. за квиток залежно від розряду закладу та часу сеансу (середня ж зарплата становила 1 500 руб.), що робило перегляд фільмів доступним для населення³. Про те, що можна було переглянути на кіноекранах, населення Волині могло довідатися з повідомлень обласної преси. У повоєнний період увагу глядачів до того чи того фільму привертати рекламні афіші та кіностенди. Про зміст новинок регулярно, знову ж, інформували регіональні періодичні видання. Так, серед інших стрічок, які пропонував волинянам радянський кінематограф були: “Битва на рейках”⁴, “Весна”⁵, “Весна в Москві”⁶, “Викрадення”⁷, “Далека наречена”⁸, “Любов Ярова”⁹, “Пирогов”¹⁰, “Повернення Василя Бортнікова”¹¹, “Подвиг розвідника”¹², “Розлом”¹³, “Третій удар”¹⁴, “Ян Рогач”¹⁵. Тут до-

¹ Савлюк В. Чого бракує кіносеансам. *Радянська Волинь*. 1948. 21 листопада. № 232.

² Ліпінчук О. Більше хороших фільмів селу! *Радянська Волинь*. 1953. 19 червня. № 120.

³ Генєга Р. Радянський кінематограф у Львові в перше повосєнне десятиліття. *Український історичний журнал*. 2011. № 2. С. 121.

⁴ Андрієнко Д. “Битва на рейках”. *Радянська Волинь*. 1947. 11 жовтня. № 200.

⁵ Дімаров А. “Весна”. *Радянська Волинь*. 1947. 30 липня. № 148.

⁶ Гончарова З. “Весна в Москві”. *Радянська Волинь*. 1953. 10 травня. № 93.

⁷ Коган С. “Викрадення”. *Радянська Волинь*. 1953. 26 квітня. № 84.

⁸ Андрієнко Д. “Далека наречена”. *Радянська Волинь*. 1948. 15 серпня. № 163.

⁹ Гальченко Л. “Любов Ярова”. *Радянська Волинь*. 1953. 18 квітня. № 78.

¹⁰ Дімаров А. “Пирогов”. *Радянська Волинь*. 1948. 30 січня.

¹¹ Тимошенко І. Фільм про наших людей. *Радянська Волинь*. 1953. 8 травня. № 91.

¹² Василенко Б. “Подвиг розвідника”. *Радянська Волинь*. 1947. 21 жовтня. № 207.

¹³ Олійник М. “Розлом”. *Радянська Волинь*. 1952. 29 жовтня. № 215.

¹⁴ Дімаров А. “Третій удар”. *Радянська Волинь*. 1948. 7 травня. № 91.

¹⁵ Дімаров А. “Ян Рогач”. *Радянська Волинь*. 1948. 26 червня. № 127.

цільно зауважити, що подібні анонси виконували й інформативну функцію, адже волиняни почасти не розуміли змісту фільмів – так у випадку стрічки “Адмірал Нахімов” далеко не всі розуміли, про яку війну і який час йшла мова¹.

Вочевидь, подією для волинян був приїзд зірок радянського кіно. Так, до прикладу, 20 січня 1948 р. у залі кінотеатру “Батьківщина” відбувався концерт Любові Орлової: “Лучани зустрілись з героїнею відомих радянських кінофільмів “Веселі хлопці”, “Волга, Волга”, “Світлий путь”, “Цирк”, “Весна”. Вони добре знають її по екрану і з радістю прийшли, щоб побачити і почути на сцені”², – писала “Радянська Волинь”.

За відсутності доступу волинян до якісних театральних постановок кіно виявилось у повоєнні роки чи не єдиним доступним способом задовольнити свої естетичні та культурні потреби. Кіно було доступним для всіх, його відвідували люди різного віку, міщани і селяни, пропонований репертуар враховував запити різних категорій населення. Ймовірно, саме тому комуністична влада надавала йому вагоме ідеологічне навантаження, а тематику кінопрокату строго регламентували і контролювали. Так чи так, попри наміри радянського режиму, для волинян кіно у повоєнні роки стало важливим способом проведення дозвілля, знайомства з новим, візуалізації прагнення до щасливого життя, чого так не вистачало у важких повоєнних реаліях.

Оксана Калішук

¹ Савлюк В. Чого бракує кіносеансів. *Радянська Волинь*. 1948. 21 листопада. № 232.

² Клін Б. Любов Орлова – в Луцьку. *Радянська Волинь*. 1948. 22 січня. № 16.

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ДРОГОБИЧЧИНИ УЛІТКУ 1946 р.: МОВОЮ ОДНОГО ДОКУМЕНТА

Як засвідчують наукові публікації українських учених, використання документів українського визвольного руху (передовсім ОУН і УПА) як історичних джерел до вивчення історії повсякдення населення західних земель України у перші роки після Другої світової війни мають неабиякі переваги, оскільки подають дослідникам альтернативну візію становища мешканців міст і сіл краю в умовах повторного утвердження радянської адміністрації. Зважаючи на це, продовжуємо публікацію та первинний джерелознавчий аналіз історичних документів, які дають змогу реконструювати повсякденні аспекти життя на теренах Дрогобицького, Підбузького, Дублянського, Меденицького районів Дрогобицької області, а також містах Дрогобичі і Бориславі у 1946 р.¹

Аспекти повсякдення різних соціальних верств і груп на західноукраїнських теренах у перші повоєнні роки висвітлено у джерелознавчих студіях Е. Андрущенка та Ю. Каганова², М. Галіва, М. Гранда, Н. Ільницької, О. Свійонтик³,

¹ Автори висловлюють вдячність проф. Василю Ільницькому за допомогу і пошуку зазначеного документа.

² Андрущенко Е., Каганов, Ю. Матеріально-побутові умови життя мешканців Західної України у спецповідомленнях радянських органів державної безпеки (1946–1953). *Західні землі України у перші післявоєнні роки (1944–1953): повсякденне життя: колективна монографія* / відп. ред. В. Ільницький. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2022. С. 337–348.

³ Галів М., Свійонтик О. Повсякденне життя школярів у Кременці на Тернопільщині (1949 р.): документальне свідчення. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2021. Вип. 7/49. С. 155–167; Галів М., Гранд М. Два документи до історії повсякденного життя населення Станіслава у перші повоєнні роки (1946–1947). *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2021. Вип. 46 (1). С. 4–13; Галів М., Ільницька Н., Гранд М. (2022). Повсякденне життя населення Дрогобиччини (1947–1948): нове документальне свідчення. *Західні землі України у перші післявоєнні роки (1944–1953): повсякденне життя: колективна монографія* / відп. ред. В. Ільницький. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2022. С. 183–242; Галів М., Свійонтик О., Гранд М. Повсякденне життя робітництва

В. Ільницького, Н. Кантор, Л. Гриник, Т. Батюка¹, Р. Попп та М. Ярушак², а також у докторській дисертації В. Старки³. Наукова новизна нашої публікації полягає у тому, що до наукового обігу вперше вводиться публікований документ.

Мета статті – проаналізувати та опублікувати документ до історії повсякденного життя населення Дрогобиччини улітку 1946 р.

Аналізований документ є звітом Дрогобицького надрайонного проводу ОУН за липень 1946 р. Він зберігається в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (м. Київ): фонд 13,

Дрогобиччини у перші післявоєнні роки (1945–1950). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2022. Вип. 11/53. С. 292–309; Свійонтик О., Галів М. Повсякденні аспекти шкільництва на Дрогобиччині в 1947–1948 р.: нове документальне свідчення. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжсузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2021. Вип. 44(1). С. 4–12; Свійонтик О., Галів М. Документ з історії повсякденного життя Чернівецького державного учительського інституту (1948 р.): археографічний аналіз. *Молодь і ринок: щомісячний науково-педагогічний журнал*. 2021. № 2(188). С. 16–21.

¹ Ільницький В., Кантор Н. Повсякденне життя на Дрогобиччині (1946 р.): нове документальне свідчення. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2021. Вип. 7/49. С. 120–155; Ільницький В., Гриник Л., Кантор Н. Повстанське повсякдення у воєнних реаліях (1944–1950-і рр.): вибрані питання. *Західні землі України у перші післявоєнні роки (1944–1953): повсякденне життя: колективна монографія / відп. ред. В. Ільницький*. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2022. С. 94–115; Ільницький В., Кантор Н., Батюк Т. Повсякденне життя у Дрогобицькому учительському інституті: новий документ до історії (1946–1949). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2020. Вип. 6/48. С. 342–364.

² Попп Р. Газета «Радянське слово» як джерело вивчення повсякдення населення Дрогобиччини (за матеріалами 1950 року). *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2017. Вип. XIX–XX. С. 473–481; Попп Р., Ярушак М. Житловий аспект повсякдення інтелігенції західного регіону України у 1944–1953 рр. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2021. Вип. 7/49. С. 72–90.

³ Старка В. В. *Повсякденне життя західноукраїнського села в умовах тоталітарних режимів 1939–1953 рр.*: дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 – історія України. Перяслав-Хмельницький, 2019. 540 с.

справа 376, том 78, аркуші 306–310. Документ датований тім, що документ, відповідно до назви, охоплював період від які відбулися 19 і 27 липня 1946 р. Очевидно, автор припустився технічної помилки, й насправді звіт було надруковано 15 серпня 1946 р. Звіт написаний машинописом українською мовою з певним вкрапленням галицьких діалектизмів. Їхнім автором був український підпільник на псевдо «Орест». Вважаємо, що йдеться про Ореста Федуна («Ікар», «Орест»), який очолював Дрогобицький надрайонний провід ОУН від серпня до жовтня

1

9

4

6 Відомо, що Орест Федун народився 1923 р. в с. Білече Миколаївського району Львівської області. Навчався у гімназії, був районним провідником юнацтва. У 1944 р. навчався в ґтаршинській школі УПА «Олені», відтак був бунчужним сотні УПА командира «Вікторії», мав військове звання старшого вістуна. З весни 1945 і до вересня 1946 р. займав посаду референта пропаганди Дрогобицького надрайонного проводу

О
У Звіти було укладено відповідно до правил, які діяли в системі підпільного документообігу ОУН, і, безумовно, базувалися на агентурній інформації, отриманій членами підпілля від своїх інформаторів: мешканців сіл і міст. Відзначимо, що структура звіту дрогобицького надрайонного провідника «Ореста» майже повністю ідентична до звіту провідника Жидачівського (Журавненського) надрайонного проводу ОУН «Макара», які були укладені 15 вересня 1946 р. й охоплювали два літні місяці: липень і серпень³. Звіти включають в себе «характеристику терену», котра поділяється на дві частини: «Вороже середовище» і «Наше середовище». Перша з них містить описову інформацію про стан

³ Ільницький В. Дрогобицька округа ОУН: структура і керівний склад (1945–1952). Дрогобич: «Вимір», 2009. С. 113.

² Там само. С. 290. Див. також: Ільницький В. До історії національно-визвольного руху у с. Уличне (1940–1950-ті роки). *Нариси історії села Уличне на Дрогобиччині (від найдавніших часів до початку XXI століття)*: колективна монографія. Дрогобич: Видавництво ТзОВ “Трек-ЛТД”, 2013. С. 723–757.

ВГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 78. Арк. 302–305зв.

Т

Н

Я

справ у різних сферах і процесах життя суспільства: адміністративно-управлінській (діяльність представників влади, компартії, комсомолу), господарській (сільське господарство і промисловість), культурно-освітній та ідеологічно-пропагандистській. Важливо, що автор чітко маркує будь-яку діяльність властей як «ворожу», «окупаційну». У другій частині підпільник «Орест», звісно, не давав детальної характеристики ситуації у підпіллі, лише аналізував ставлення широких мас населення до радянських окупаційних властей, оцінював вплив націоналістичної пропаганди, окреслював інші питання на зразок етносоціальних процесів, згадуючи про національні меншини (поляків, росіян, євреїв) на теренах керованого ним надрайону.

У звіті названо представників радянської і компартійної адміністрації у Бориславі, Трускавці, Дрогобицькому районі. Вочевидь, з інших районів підпільники не могли зібрати агентурну інформацію. У звітній інформацію привертає до себе увагу характеристика діяльності комсомольської організації в Трускавці, яка виникла в 1944 р., але за два роки не спромоглася розгорнути серйозної діяльності, провели лише одні збори. З іншого боку, Орест Федун відзначив і те, що до комсомолу у Трускавці було залучено 13 місцевих українців, переважно шляхом шантажу і погроз¹.

У документі окреслено й важливу для українського підпілля інформацію про наявність радянських військових сил на теренах Дрогобицького, Підбузького, Меденицького і Дублянського районів (саме ці райони, а також Турківський, належали до Дрогобицького надрайону ОУН у 1946 р.²). «Орест» подає чисельність гарнізонів НКВД спецбоїв у селах і містах зазначених районів. Відзначимо, що усі ці сили перебували у населених пунктах Дрогобищини ще від початку «великої блокади» у січні-лютому 1946 р. Цікавими є свідчення документа про чисельність винищувальних батальйонів («істребітелі», «стрибки», далі – ВБ) на теренах зазначених районів. Відзначимо, що вони суперечать офіційним (радянським) документами, згідно з яки-

¹ Там само. Арк. 306.

² Ільницький В. Дрогобицька округа ОУН: структура і керівний склад (1945–1952)... С. 37–38.

ми, наприклад, на лютий 1946 р. у Дрогобицькому районі було аж 13 ВБ загальною чисельністю 342 бійці, у Меденицькому – відповідно 12 ВБ (240 бійців), у Підбузькому – 18 ВБ (223 бійці), у Дублянському – 20 ВБ (388 бійців)¹. Звіт «Ореста» подає значно нижчі показники на липень 1946 р. (звісно, треба мати на увазі, що підпільники могли не мати повної інформації). Відомо, що у квітні і травні 1946 р. було проведено «чистку» ВБ, внаслідок якої їхня чисельність різко зменшилася. Попри все, в деяких районах чисельність ВБ на 15 липня 1946 р. була значною. Так, у Дублянському районі налічувалося загалом 360 «стрипків» (з них 321 неозброєний)². Згідно зі звітом, у цьому ж районі було 39 бійців³. Очевидно, українські підпільники фіксували лише озброєних бійців ВБ.

Діяльність гарнізонів НКВД та «стрипків» надрайонний провідник ОУН описує як грабіжницьку і терористичну. Схожу характеристику він дає і частинам радянської армії (традиційно називає її «ЧА»), однак відзначає, що вони «на жодні акції в терені не виїжджають». Різко негативно описує спосіб життя і поведінку радянських старшин, яких порівнює з «царською офіцернею»⁴.

Характеристика господарського становища населення Дрогобищини, на жаль, не така глибока. Автор наводить чисельність селянських господарств, яких було об'єднано в колгоспи у тих чи тих селах: Сілець – 20 господарств, Городище – 25, Снятинка – 27. Рефлексивними є зауваження провідника, що населення розглядає колгоспну систему «як на новий рід панщини», а колгоспники «ходять за прошенням хлібом». Одначе в цьому узагальненому описі помічаємо й гасло зі сфери антирадянської пропаганди ОУН: «Колгоспник – це образ нужди і голоду»⁵. Оперування автором документа пропагандистськими тезами, на жаль, дещо підважує джерельну репрезентативність.

¹ Галів М., Ільницький В. Створення та діяльність винищувальних батальйонів в Дрогобицькій області (1944 – 1948 рр.). *Український визвольний рух*. Львів. 2009. Вип. 13. С. 207.

² Там само. С. 208–209.

³ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 78. Арк. 307.

⁴ Там само. Арк. 307–308.

⁵ Там само. Арк. 308.

Опис промисловості сконцентрований переважно на Бориславських нафтопромислах. «Орест» зазначає, що видобуток нафти зараз ведеться більш ефективним методом й зростають показники видобутку, відзначає й пропагандистське розгортання стахановського руху. Певну увагу приділено й заробітній платі робітників бориславських нафтопромислів, яка залежала передовсім, від норм виробітку. У квітні 1946 р. відбулося підвищення заробітної плати робітникам нафтової промисловості, охопивши насамперед бурильників (вертачів). Інших робітників, наприклад, кочегарів, перевели до нижчої тарифної групи (з п'ятої до четвертої). По суті, підняття заробітної плати одним категоріям працівників відбулося за рахунок інших. З цього приводу серед робітників Борислава відкрито висловлювалося невдоволення такими змінами. Керівники підприємств зобов'язали бригадирів та начальників цехів вести переконувальні бесіди з робітниками, під час яких наголошувати, що навіть робітники нижчих тарифних груп отримали підвищення заробітних плат на 43 копійки на день. Звісно, при цьому замовчувалося, що таке підвищення для робітників четвертої тарифної групи було нижчим, ніж для робітників п'ятої. Водночас верстачі, які раніше отримували 20 крб/день, відтепер отримували 24 крб., їхні помічники – відповідно 18 і 21¹.

Орест Федун, будучи на час написання звіту ще й діючим референтом пропаганди Дрогобицького надрайонного проводу ОУН, велику увагу присвячував методам та змістові радянської пропаганди. Остання зосереджувалася переважно на двох важливих аспектах: 1) четвертий п'ятирічний план; 2) зовнішньополітичне становище СРСР і можливість війни з колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції. Підпільник «Орест» був добре поінформований про вплив радянської пропаганди на маси і цитував як радянських агітаторів, так і тих, на кого спрямовувалася їхня інформаційна атака. Так, він наводить слова учительки однієї з місцевих шкіл, які прибула зі східних областей України. Після одного з мітингів вона сказала своїй колезі: «Не може бути миру, бо в державах, які є під нашою опікою, нарастають котрреволюційні рухи, яких піддержують альянти, а

¹ Там само.

така політика не може сприяти мирові і тому чи тепер, чи пізніше, мусить прийти до війни»¹.

Традиційною для звітів підпілля ОУН є значна увага до українців зі східних областей України, яких було направлено на роботу в установи і підприємства західноукраїнських земель. «Орест» підкреслює вороже ставлення «українців зі СУЗ» до радянської влади, яке, однак, проявляється латентно. На думку підпільника, вони «добре обізнані з методами грабунку і визиску селян і робітників, але... мовчать, а свої почування висловлюють дуже обережно в формі кпин і двозначних зворотів, звернених до влади і НКВД»². У звіті наведено переказ розмови адміністративних працівників тресту «Укрнафта», а також описано приклад їхнього зацікавлення українським визвольним рухом.

Друга частина документа, як і в інших звітах підпілля ОУН, переважно коротка. У ній автор намагається показати негативне ставлення місцевого населення до більшовицьких властей, трактуючи це проявом підтримки українського визвольного руху і впливу «нашої пропаганди». Зокрема, наводить приклади нападу селян на представників місцевих властей: у с. Попелі селянин відрубав руку більшовикові, а в с. Гаї Нижні три місцеві мешканці, які демобілізувалися з радянської армії, знищили двох енкаведистів, що тероризували місцеве населення³.

Автор документа подає інформацій й про національні меншини на теренах Дрогобицького надрайону ОУН. Пише про поляків, яких залишилося небагато з огляду на масштабне переселення польського населення до Польщі відповідно до радянсько-польського договору про обмін населенням (вересень 1944 р.). На думку «Ореста», місцеві поляки все ще сподівалися на відновлення Польської держави у довоєнних кордонах. Євреї, котрі пережили нацистський геноцид, за спостереженням українських підпільників, співпрацювали з радянською владою й займали добре оплачувані посади в промисловості і торговельній сфері. Орест Федун підкреслив риси національного характеру росіян («москалів»), які прибули на західні землі України: горді,

¹ Там само. Арк. 309.

² Там само.

³ Там само.

зверхні, вороже ставляться до місцевого населення. Однак відокремлював й певну частину росіян, репатрійованих з Німеччини, які були соціально упослідженими («звичайні робочі без жодних прав»)¹. Крім того, у документі подано перелік і короткий опис бойових акцій українського націоналістичного підпілля та перелічено втрати ОУН у боротьбі з радянським режимом за липень 1946 р.

Отже, аналізований звіт за липень 1946 р. про стан справ у Дрогобицькому надрайоні Дрогобицької округи ОУН зберігається в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (м. Київ). Автором (укладачем) документів був надрайонний провідник Дрогобиччини Орест Федун («Орест»). Вважаємо опубліковані документи важливими і репрезентативними історичними джерелами до історії повсякденного життя міського і сільського населення на Дрогобиччині зокрема та у західноукраїнських областях України загалом. Документи публікуються мовою оригіналу з дотриманням необхідних археографічних вимог.

Документ

Дрогобичський надрайон:

ЗВІТ

за-час від 30.VI. – 30.VII.46 р.

Х а р а к т е р и с т и к а т е р е н у:

Вороже середовище: Адміністрація:

Борислав:

Міс[ь]ком кп/б/У.

I. секретар Давиденко, руский, літ 42, займається виключно політсправами.

II. секретар Чичитенко – українець зі СУЗ, літ 33.

III. секретар Ганджа, ривночасно нач[альник] орг[анімацій]ного відділу. Всіх працівників 20 чол., з того 2/3 руских, а решта українці зі СУЗ.

Міськрада:

Голова Халавка, років 40, українець зі ЗУЗ, партійний; заступник голови Петров, партійний; секретар Ткаченко, руский, партійний.

¹ Там само. Арк. 309–310.

Відділи:

Міськомунгосп:

Працівників 146, в того, що працюють фізично 72; урядовців 74, між ними: українці зі СУЗ 26, руских – 21, жидів – 2, білорусів – 1, решта українці зі ЗУЗ. Цей відділ розділяється: благоустрой, будова доріг і мостів, житлоуправа, бухгалтерія, водопровод, ремонтна, контроль, похоронне бюро, зеленгом /обсада міста зеленими деревами/, фриз'єрня, готель.

Держзабезпечення:

Зав. Кузьменко – руский, партійний. Опікується воєннозобов'язаними і родинами погибших ч-армійців.

Землвідділ:

Зав. Сосяк – українець зі ЗУЗ, працівників 2.

Статистичне бюро:

Дудуров займається звітами про зарплати. Працівників 3.

Трускавець:

Стан населення /постійно замешкалі/ українці – 2.980, поляків – 38, українців зі СУЗ – 330, руских – 220, жидів – 45, інших – 75. Курортників – 1.200, з цього жидів – 30 %, руских – %, українців – 18 %.

Сільрада:

Урядників 3. Голова Мих. Веретка, років 45, місцевий українець, безпарт[ійний]. Секретар – Терлецький, літ 50, місцевий українець, безпарт[ійний].

Комсомол:

В звязку з натиском партії старається поширити свою діяльність. В звітному часі діяльність комсомолу була незначна, помимо всіх натисків місь[к] і райкомів кп/б/У. Скелет комсомольських організацій становлять приїжджі. Місцеві, втягнені при помочі шантажу і терору, нпр., в с. Трускавець в загальному числа комсомольців є тільки 13 українців з ЗУЗ. Комсомольські організації на терені с. Трускавець проводить українець зі ЗУЗ, вчитель, б/.піонер з 1941 р. Останньо не проводив роботи та домагався звільнення. На зборах комсомолу в травні 46 р. секретар рк лксм здегредував його з причини браку ініціативної і активної праці.

Діяльність комсомолу в загальному мала. За цілий час большевицької окупації від 44 р. /в цій первинній організації

лксм-у відбулися тільки одні збори. На зборах виступили з доповідями комсомольці-стахановці і поодиноких членів, а також приймає комсомольців.

Комсомоли організовані так, що першим секретарем є звичайно місцевий українець – «фігура», а другий секретар – це п]ровірена особа, яка виконує доручення і відповідає за роботу /звичайно приїжджі/.

Нарсуд:

Дрогобичський р-н

Міститься в Трускавці. Суддя – руский, партійний; адвокат, українець зі ЗУЗ, Торба. Є ще 4 «народні представники», які допомагають у вирішуванні судових справ. Судять за нездачу контингенту, податку і т.п. Рівно ж дають подружні розходи.

Стан постійної або доривочної охорони р-нів і спецпунктів:

Охорона р-нів – не подано.

Спецпункти:

Дрогобичський р-н

Стебник – 42 чол. – гарнізон – 10 чол., охорона Саліни.

Доброгостів – 28 чол. гарнізон

Болехівці – 30 -"- -"

Гаї Нижні – 30 -"- -"

Орів – 35 -"- -"

-"- Зимівки – 23 -"- -"

Тустановичі – 70 -"- спецвідділ

Мразниця – 30 -"- -"

«Істребітелі»:

Трускавець – 4, Стебник – 6, Рихтичі – 10 чол.

Дублянський р-н:

Білина Велика – 32 чол. гарнізон

Бронниця – 50 -"- -"

Городище – 32 -"- -"

Сілець – 20 -"- -"

Корнеловичі – 35 -"- -"

Пруси – 35 -"- -"

Старе Село – 35 -"- -"

«Істребітелі»:

Озимина Велика – 24, Снятинка – 4, Білина Мала – 6, Дубляни – 4 чол.

Підбузький р-н:

Ясениця – 34 чол. гарнізон

Підмонастирець – 37 -"- -"-

Крож – 40 -"- -"-

Дорожичі – 30 -"- -"-

Залокоть – 30 -"- -"-

Майдан – 40 -"- -"-

Кропивник Старий – 30 -"- -"-

Смільна – 30 -"- -"-

Східниця – 40 -"- -"-

«Істребітелі»:

Рибник – 3, Підбуж – 4, Східниця – 3, Урож – 7 чол.

Медицький р-н:

Мединичі – 35 чол. охорона райцентру

-"- – 9 -"- міліція

Г[о]руцько – 35 -"- косарі

Довге – 35 -"- вишкіл нквд і охорона газопроводу

Опарі – 35 -"- -"- -"- -"-

Криниця – 25 -"- спецбоївка

Кор[о]сниця – 60 -"- охорона підсоб. госп. і лагери, в якому

б[іля] 100 чол. засуджених на примусову роботу.

Літиня – 35 -"- спецбоївка

Летня – 15 -"- -"-

-"- – 40 -"- «стрибків»

Добрівляни – 35 -"- охорона зал.дороги і підсоб. госп.

Рівне – 5 -"- «стрибків» і участковий Гараєв.

Бандити із згаданих р-нів ночами роблять засідки та переслідують населення. Конспіруються краще як партизани. Нпр., зі свого приміщення не виходять головною брамою на вулицю, тільки тайком вилізають малими гронами через спеціально повиломлювані в огорожі діри. Перебування певного числа «спеців» в гарнізонах і їхніх рук так маскують, що трудно довідатися про точний [стан] гарнізону в якомусь часі.

Червона армія:

Борислав:

Технічні частини ч.а. на жодні акції в тарені не виїжджають. В звязку з браком відповідної поживи та грошей, ходять ніччю грабувати населення дооколишніх сіл, а днем заходять за

прошеним хлібом. Бойовий дух жодний, дисципліна строга, але вдержана терором старшин. Співжиття між бійцями, а старшинами немає. Останні мають кращі харчі та більшу свободу рухів. Носяться з горда «харашо зодягнені», одним словом, звертають велику увагу на верхню «хформу» та набирають «панських манорій».

Для них, а головно для партійних є потворені спеціальні касина, де щотижня відбуваються «танці». Нижчий офіцерський состав живе на зразок давньої царської офіцерні.

Настрій бійців поганий. Чекають на війну, одверто заявляють, воювати не будуть.

Господарка:

Дублянський р-н:

Сілець – 20 господарств, Городище – 25, Снятинка – 27 господарств. Охорона колгоспів – 20–30. – ч-армійців і “стрибки”. Нових колгоспів большевикам не вдається організувати. Населення дивиться на колгоспну господарку, як на новий рід панщини. Колгоспник – це образ нужди і голоду. Бідні кологоспники в вільній день ходять за прошеним хлібом.

Промисл:

Борислав:

Робітників на всіх заводах около 4.000. Зарплата ріжня, залежна від виробітку норм. Велику платню одержують стахановці, що жирують коштом праці других робітників. Видобуток нафти добувається зараз при застосуванні нової системи глибоко[ко]насосних помп, що виказались далеко кращим методом і збільшенням видобутку. Велика пропаганда йде на стахановський рух, але стахановців з місцевого населення мало. Вно переважно привезені з Баку, як зразок для інших. Щодо зарплати, то введено деякі зміни. Вже від січня 46 р. були обіцянки про підвищення зарплати. Остаточо прийшов наказ з міністерства і нові табелі груп, з початку говорилося про 15 % підвишки. Наказ від I.VI.46 р. говорить про підвищення зарплати головно вертачам та їх помічникам. Іншим групам, нпр., гайцерам, говориться, що переходять з п'ятої групи до червертої. З того виходить, що коштом кочегарів або гайцерів, прийшла підвишка вертачам. З цієї причини були невдоволення великі серед працівників, в звязку з чим окликали бригадирів і

начальників цехів та наказували їм переконувати покривджених робітників, що це вина місцевих установ, а розпородження міністерства в цілому ССРСР, і що ці групи не покривжені, бо їм зарплати не знижується, а підвищується на 43 коп. денно /однак, не бере під увагу того, що тих кочегарів перенесли до четвертої групи і тим самим вони підвищення денного в цій групі дістають менше, як діставали перше в п'ятій групі – зав. ред./.

Вертачі і помічники мають ті самі групи. Отже, коли він зароблять 20 крб. денно, заробляє тепер 24 крб. Цей, що заробляв 18 крб., заробляє тепер – 21 крб. денно і т.д. Коли на зборах бригадири заявляли, що це не їх діло, то нехай директор скличе усіх робітників і вяснить, як справа мається, парторг II-го промислу Воярчук сказав: «Нам таких бригадирів не треба, що бояться своїм робітникам розяснювати закон, нехай не думають, що вони такі фахмани, та, що їх нема, чи не буде ким заступити. Ми, – говорив дальше, – ми не цінимо людей з дипломом, а тих, які йдуть за сов[єтською] владою. Можемо зробити і так, що поставимо на ваше місце звичайного робітника, а вас на чорну роботу».

Сталінські посіпаки добре знають, хто такі наші бригадири, бо перевірили вже їх точно, але стараються методом застрашування витягнути з них все, що можуть.

Пекарні:

Борислав:

Пекарнів в Борислав є 2. Працівників – 120, з того 70 робітників, 50 службовців. Директор, руский, партійний. Перша пекарня випікає денно 10–12 тонн хліба, друга – 4–6 тонн хліба. Зарплата – 150–700 крб. в місяць.

Пропаганда:

В звязку з новою п'ятирічкою випущено з друкарні, як рівнож припоручено поодиноким промислам до виконання багато малюнків присвячено п'ятип'ятирічці¹. В промислових осередках було заряджено провести балачки і проіспитувати всіх робітників по питан[н]ях п'ятирічного плану. Для інтелігенції м. Борислава відбувся спец-мітинг з законами включатися в соцзмагання для виконання перевиконання п'ятирічного плану.

¹ Йдеться, очевидно, про четверту п'ятирічку.

В усній пропаганді зробили большевики наступ на політику аліантів, яка прямує до «поневолення» ми[р]олюбних народів та д

о Тут накидуються вони на імпералістичну політику аліантів, які співпрацюють з різними “профашистами”, елементами українськими, польськими і іншими. Стараються організувати протибольшевицький бльок.

з Одна учителька зі СУЗ висловила до другої. «Не може бути миру, бо в державах, які є під нашою опікою, наростають дотрреволюційні рухи, яких піддержують аліанти, а така політика не може сприяти мирові і тому чи тепер, чи пізніше, мусить прийти до війни».

н На сесії голів с/рад в Дрогобичі, один з лекторів заявив: «В Англії й Америці знаходяться реакційні кола, які ведуть посилену пропаганду проти СССР, одначе, ті люди не мають значення, бо не мають такої сили, щоб загрожувати СССР, а на випадок конфлікту ми й так переможемо».

о Українці зі СУЗ:

ю Дуже багато українців, які приїхали на ЗУЗ і мали можливість візнати тут життя селян в одноосібних господарствах, а рівночасно добре запізнані з голодом існував по слід[них] областях – ворожо наставлені до сов[етської] влади. Вони добре обізнані з методами грабунку і визиску селян і робітників, але... мовчать, а свої почування висловлюють дуже обережно в формі жптин і двозначних зворотів, звернених до влади і нквд. Нпр., в деяких бюрох «Укрнафти» [в] Борислав[і], де більшість робтників зі схід[них] областей, часом сидять в бюрі, а ті, що оидять, не працюють, а звичайно ведуть гутірки, темами яких є ввичайно справи відпуст[ки] на виїзд в рідні сторони, або вбговорення листів. В звязку з тим запитує один одного чому він не відїждає до Франції до батька /який написав звітля/. Одержав такі відповіді, що його нквд не пустить. Другий зауважує: «А що там нквд, воно вже не то, що було». Всі присутні сміються та закидають різні смішливі завваги на адресу нквд, не знаючи на те, що розмові прислухуються місцеві робітники.

¹ Правильно, мабуть, «між народами».

Українці зі СУЗ щораз прихильніше і ще із більшим довірям відносяться до місцевого населення, бо знають ставлення до «цього елемента» до совітського режиму і зараз солідаризуються проти спільного ворога. Деякі українці /нпр., викладач в одній фах[овій] школі в м.Дрогобич/ дуже заінтересований нашим рухом, дають нам різні поради /нпр., деякі є противниками посилання дітей до міських шкіл, де виховують їх в комуністичному дусі/. Вони кажуть пускати різні навіть неправдиві чутки про переходи частин ЧА на нашу сторону, котрі помагали б нам притягати і інших ч-армійців до нас. Радять кидати в міста багато літератури і лозунгів, листівок і карикатур. Загальний клич на СУЗ, як довідуємося від приїзних українців: «Нам треба дивитися на западників».

Наше середовище:

Відношення населення до революційного визвольного руху остається незмінним. Воно наскрізь прихильно, натомість до большевицької влади з кожним днем зростають щораз то більш ворожі настрої. Нпр., в с. Попелі-Романівка господар відрубав руку большевикови, який вдирався до хати /грабувати/. Коли треба було знищити 2 учаскових енкаведистів, які своїми бандитськими нападами тероризували населення, до сієї роботи зголосилися 3 селян – демобілізованих ЧА /тоді, коли повстанці цього не могли зробити/. Атенат виконали в полудне в приміщенні с/.ради в с. Гаї Нижні.

Робота УЧХ:

В цілому надрайоні було 12 ранених в тому числі й важко ранених, а решта – легко. Смертних випадків під час лікувань не було.

Х а р а к т е р и с т и к а н а ц і о н а л ь н и х м м е н ш и н .

Поляки:

В м. Бориславі є ще 70 поляків – самі бідняки, робітники, але шовінізм їх не вилазить на верха. Вірять, що Польща воскресне «од можа до можа». Запорукою того є Андерс і його армія. Їхня ціль за всяку ціну вдержатись і не дати себе вигнати до Польщі, бо в рішальний момент їхня присутність на ЗУЗ є конечна.

Жиди:

В м. Бориславі є 500 чол. Це ті, що встигли оборонитися від німців. Мають зараз права, бо ними вислоговується большевицька влада. Майже всі на услугах нквд і займають добре платні місця в промисловості і торгівлі. Крім того, провадять різні «гешефти».

Москалі:

Займають головні посади в партії, в адміністрації, промислі та торгівлі. Майже всі партійні, а їхні діти – комсомольці і піонери. Є горді і дають пізнавати свою вищість на кожному кроці. До населення майже всі ставлять ся вороже. Життя стараються проводити на зразок західний. Крім того, є ще москалі репатрі[й]овані з Німеччини. Це звичайні робочі без жодних прав. Працюють на промислі. Мають ту саму зарплату і приділи що місцеві.

Наші бойові акції:

7.7.46 р. в с. Михайловичі /Дрогоб. р-н/ повстанці зробили засідку на переїжджаючого участкового нквд Старкова. У висліді поранено 1 большевика, що їхав зі Старковим і Старкову жінку.

8.7.46 р. в с. Сторонна /р-н Підбуж/ ком[андир] боївки СБ Шум зробив в селі засідку. У висліді вбито участкового нквд Осипа Броду /місц. учасник большевицької партизанки на ЗУЗ ,від приходу большевиків [є] енкаведистом/. Рівнож важко поранено заст. Василя [...]аяка. Від вбитого здобуто ппш і нагана.

р. в с. Солонсько /р-н Дрогоб[ич]/ стрілець СКВ стрінув на вулиці стр. л-нта, політрука, п'яного. Повстанець казав йому сідати в рів і почав провіряти. Коли большевик сягнув на пістоллю, повстанець його вбив. Здобув пістоль «вісса».

12.7.46 р. в с. Заколоть /р-н Підбуж/ о год 9 ком[андир] СБ Шум з 2 стрільцями вбив 2 зголошених провокаторів – Вихра і Буревія.

"- р. в с. Опака передня большевицька стежа попала на засідку /нашу/. У висліді перестрілки вбито 1 большевика і 3 поранено.

16.7.46 р. в с. Довге /р-н Підбуж/ о год. 16 боївка РР СБ [...] зробили наскок на «стрибків» та на учасників виїзної сесії в райцентрі Підбуж. Приміщення, де знаходився ворог, обстріляно і підпалено. Зліквідовано: обл[асний] суддя Чонов, міськпрокурор Змевський, комсорг Луців, І-ий секретар комсомолу Ландковський, 2 енкаведисти, 2 «стрибки», 4 провокатори зі сотні «Бойків» Кавка і Кіт, а з СКВ – Їжак і Байда.

27.7.46 р. в с. Дорожів /р-н Дубляни/ «стрибок» Василько – реабілітант, зро-

бив атентат на участкового Бенедя, якого зліdkвідував.

15.7.46 р. в с. Татари /р-н Дубляни/ РР СБ Шугай зліdkвідував участкового нквд

Ощипка Мих[айла] – провокатора.

Наші втрати:

Дрогобицький р-н:

В с. Гаї Нижні Потік зловлений через провокацію стрілець з охорони РП Віктора – Славко.

Підбузький р-н:

Вбиті 27.7 куш[овий] інформатор СБ Залізник, куш[овий] пров[ідник] Орел і стрілець Вихор.

3.7. попали на засідку куш[овий] пров[ідник] Лис, маспропагандист Кармелюк.

14.7 попов на засідку стр[ілець] Козак.

19.7. застуканий большевиками с[воїй] хаті стр[ілець] Граб. зловлений стр[ілець] СКВ /важкоранений/.

Ранені: кушовий господарчий д[руг] Мороз, стр[ілець] СКВ Заяць.

Дублянський р-н:

Вбиті 26.6 боєвик СБ Роман, підчас облави на стійці.

1.7. РР господарчий Бистрий попов на засідку.

8.7. стр[ільці] СКВ Лев і Степан, застукані в криївці, розірвалися гранатами.

5.5 стр[ілець] СКВ Богдан, впав на засідці.

3.7. стр[ілець] Білий, ранений на засідці.

С л а в а У к р а ї н і !

Постій, 15.7.1946 р. /О р е с т/

Джерело: ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 78. Арк. 306–310.

Микола Галів, Олександра Свйонтик, Наталія Ільницька

ПЕРША ХВИЛЯ РАДЯНСЬКИХ ВИБОРЧИХ КАМПАНІЙ У ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ 1946–1947 рр. У ДОБОВИХ ОПЕРАТИВНИХ ЗВЕДЕННЯХ НКВС–НКДБ (МВС–МДБ)

У радянізації Закарпаття дослідники виділяють два етапи: превентивний – періоду Закарпатської України 1944–1946 рр., та тотальний, який проходив в умовах Закарпатської області – складової адміністративної одиниці УРСР (СРСР) 1946–1950 рр. Одним із головних завдань легітимізації радянської влади на новоприєднаних територіях стало проведення виборів. Протягом 1946–1947 рр. у Закарпатській області відбулася перша хвиля виборчих кампаній: вибори до Верховної Ради СРСР (10 лютого 1946 р.), вибори до Верховної Ради УРСР (9 лютого 1947 р.) та вибори до місцевих Рад депутатів трудящих (26 грудня 1947 р.). Вибори до Верховної Ради СРСР стали першою організованою акцією із залучення закарпатців до суспільно політичного життя у Радянському Союзі. Нагадаємо, що вони відбулися всього за кілька тижнів після утворення Закарпатської області (22 січня 1946 р.). А тому комуністична партія, радянська влада, приділяли цьому процесу неабияку увагу.

Предметом нашого дослідження вже ставали як окремі¹ виборчі кампанії на Закарпатті 1946–1953 рр., так і їхній загальний аналіз². В останній публікації нами доволі детально представле-

¹ Жулканич Н., Міщанин В. Перші «радянські» вибори на Закарпатті (вибори до Верховної Ради СРСР 10 лютого 1946 р.). *Науковий часопис НПУ ім. М. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки*. 2015. Вип. 13. С. 52–60; Міщанин В. Перші радянські вибори на Закарпатті в республіканський парламент (9 лютого 1947 р.): аналіз, хід та результати. *Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. Сухомлинського. Історичні науки*. 2015. № 2. С. 54–62; Міщанин В. Вибори до місцевих Рад в Закарпатській області УРСР 21 грудня 1947 р. – остаточна легітимізація радянської влади. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*. 2015. Вип. 1. Ч. 1. С. 73–78; Міщанин В. Особливості останньої сталінської виборчої кампанії на Закарпатті (вибори до місцевих рад 22 лютого 1953 р.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / редкол.: Ю.В. Данилець (головний редактор та ін.. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. Вип. 2 (47). С. 59–66.*

² Міщанин В. Сталінські вибори на Закарпатті (1946–1953): плановані результати і виборчий ритуал. *Повсякденне життя населення західних земель*

но історіографію повоєнних сталінських виборчих кампаній. Водночас згадаємо останні напрацювання науковців, які займалися дослідженнями радянських виборів на західноукраїнських землях. Виборчий процес розглядається ними крізь призму національно-визвольної боротьби ОУН-УПА¹, репресивної політики органів державної безпеки², аналізуються політичні настрої західних українців³.

У нашому дослідженні, опираючись на архівні документи, виявлені у фондах Державного архіву Закарпатської області, – добові оперативні зведення органів НКВС–НКДБ (з березня 1946 р. МВС–МДБ), спробуємо поглянути на сприйняття населенням краю перших виборчих кампаній та реагування на них органів державної безпеки.

У оперативних зведеннях під час виборів до Верховної Ради СРСР у лютому 1946 р. в день голосування зафіксовано, що із 441 952 виборців, які отримали бюлетені до Ради Союзу, проголосувало 440 621 (99,95 %). У голосуванні до Ради Національностей взяв участь 440 421 виборець (98,2 %). До Ради Національностей обраний кандидат Іван Туряниця, який набрав – 396 652 голосів (92,1 %), до Ради Союзу – Іван Ваш – 129 753 голоси (85,82 %), Василь Русин – 132 743 (92,4 %), Ганна Петрище – 129 156 (88,1 %) ⁴. Як бачимо, результати першої виборчої кам-

України у перші повоєнні роки (1944–1953): колективна монографія / відп. ред. В. Ільницький. Львів – Торунь: Liha-Pres, 2021. С. 200–245.

¹ Ільницький В. Вибори до Верховних рад СРСР (1946 р., 1950 р.) і УРСР (1947 р., 1951 р.) як одна із форм радянзації у Карпатському краї ОУН. *Дрогобицький краєзнавчий збірник* / ред. кол. Л. Тимошенко (голов. ред.), Л. Винар, Л. Войтович, Г. Гмітерек та ін.. Вип. XVI. Дрогобич: Коло, 2012. С. 361–383; Стародубець Г. Особливості електоральної поведінки повстанського запілля в умовах радянської виборчої кампанії 1946 р. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2016. Вип. 1, ч. 1. С. 70–75.

² Жив'юк А. Репресивна операція «Велика блокада» напередодні виборів 1946 р. у Західній Україні (на матеріалах Мізоцького району Рівненської області). *Військово-науковий вісник*, 2018. № 30. С. 13–23.

³ Стасюк О. Політичні настрої західних українців під час виборчих кампаній повоєнного періоду. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / гол. ред. Ігор Соляр; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. Вип. 32. С. 113–124.

⁴ Державний архів Закарпатської області (ДАЗО). Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 149.

панії на Закарпатті хоч і були високими, але далися вони більшовицькій владі шляхом напруженої роботи партійних ідеологів, посиленої агітаційно-пропагандистської роботи та пильної діяльності органів держбезпеки, та й відсоток «за» був поки що далеким від омріяних комуністами 99,99 %.

Першим таким документом, який зберігається в архівній справі ДАЗО, стало «цілком таємне» спецповідомлення начальника управління міліції управління НКДБ Закарпатської області майора Юрія Мірного генерал-майору Петрові Сопруненку від 29 січня 1946 р. В ньому вказувалося на порушення під час підготовки до виборів до Верховної Ради СРСР по Ужгородському виборчому округу. Зокрема, відзначалося, що в м. Ужгород на присілку Галагури, який прилягав до аеродрому поблизу кордону з Чехословаччиною, 18 дворів, а це близько 100 жителів не охоплені агітаційною роботою, оскільки присілок не прив'язаний до виборчої дільниці. Відзначалося, що населення «не знає положення про вибори, як вони будуть проходити і в який день, а також не знають своїх кандидатів у депутати»¹.

30 січня 1946 р. секретаря Закарпатського обкому І. Турянцю черговим спецповідомлення інформував заступник начальника управління НКДБ в Закарпатській області полковник Степан Бойко про факт виявлення 28 січня 1946 р. в с. Сухобронька Іршавського округу на стіні приміщення виборчої комісії плаката, намальованого кольоровими олівцями, з написами «терористичного змісту проти депутатів до Верховної Ради СРСР»². Відзначалося, що розпочато заходи з виявлення автора плаката та його поширювачів.

Рукописна листівка була виявлена на паркані на вул. Руська в м. Ужгород майором Гірьскострілецького Карпатського Корпусу Альбертом. У тексті листівки, написаної чорнилом, йшлося проти радянської виборчої кампанії. Наприкінці містився підпис «УПА. Ужгород»³. Як і в попередньому випадку, органи держбезпеки розпочали слідство.

¹ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 11.

² ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 17.

³ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 29.

Із наближення виборів органи безпеки все частіше фіксують факти незадоволення населення Закарпаття радянською владою та виборчим законодавством. Архівна справа містить кілька спецповідомлень стосовно виборчого процесу. Так, 2 лютого 1946 р. полковником С. Бойко підписано спецповідомлення про реакцію населення Закарпатської області на майбутні вибори до Верховної Ради СРСР. На п'яти сторінках друкованого тексту зафіксовано порушення або неналежне виконання виборчого законодавства, а також 23 висловлювання краян стосовно виборчої кампанії. З них два позитивні і 21 негативний відгуки. Інформація зібрана протягом 15–29 січня 1946 р. у селах і містах Закарпатської області.

У спецповідомленні, зокрема, наводяться слова мешканця Ужгорода Барта про прихований підкуп радянською владою містян: «Для того, щоб показати видимість поліпшення життя і щоб закарпатці голосували за висунутих кандидатів у депутати комуністичної партії, радянський уряд перед виборами в Закарпатську Україну завіз багато продуктів»¹.

Житель с. Луг Великоберезнянського округу Михайло Олень у розмові зі знайомим ділився своїми враженнями про сприйняття радянської дійсності: «В тебе нічого не залишилося. Я недавно був у Польщі і чув що люди розповідали про життя в СРСР. Судячи з їх розмов, хорошого не чекати. Ось скоро вибори до Верховної Ради і я голосувати не буду, отриманий бюлетень порву, або закреслю, щоб був недійсний». Його односелець Василь Чемсак сказав: «Зараз триває підготовка до виборів і буде голосування. Але ліпше би було, якби народ проголосував не за Радянський Союз, а за чехів. У СРСР життя дуже важке, нам прийдесться ходити голими і босими. Про нас ніхто не турбується. Росіяни тільки і знають вести пропаганду і обіцяти населенню...».

А ось начальник адміністративного відділу ужгородського ліспромгоспу Євген Петрицький бачив у виборах вирішення питання майбутньої територіальної приналежності Закарпаття: «Народ Закарпаття не буде голосувати за кандидатури виставлені в бюлетенях. Замість них будуть писати Чехословаччина або Угорщина. Це означає проголосують не за депутатів до вер-

¹ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 24.

ховної ради, а за приєднання Закарпатської України до Чехословаччини чи Угорщини. Так що, якщо комісія з підрахунку голосів справедливо підрахує, то 70 % населення напевно викреслить кандидатів і проголосує за приєднання до цих держав»¹.

Не вірив в успіх комуністів на цих виборах і мешканець с. Луг Великоберезнянського округу Степан Мушак. Він висловився, що «Компартія на виборах до Верховної Ради отримає провал, половина мешканців нашого села опустить бюлетені до скриньок без всякого голосування»².

Своє бачення міжнародної ситуації житель с. Щербовець Тидір озвучив своєму односельцеві Ільницькому: «Навіщо проводити агітацію по виборах до Верховної Ради СРСР, і для чого ці вибори потрібні, якщо скоро війна з Англією і скоро сюди прийдуть англійці».

Інкони виборці висловлювали своє невдоволення агітаторам. «Нас голосування не цікавить, ми роздягнуті, роззуті і голодні, – заявили мешканки м. Мукачево Єлизавета Балог та Ольга Зубанич у розмові з агітатором. – От якщо б нас забезпечили роботою і всім необхідним, то з радістю пішли б на вибори»³.

Серйозні дебати розгорнулися 19 січня 1946 р. в одному із сіл Берегівського округу на квартирі Івана Поповича, куди прийшов агітатор Степан Мандзок пояснювати виборцям радянське виборче законодавство. У ході бесіди присутній С. Коваль заявив: «Навіщо ми будемо голосувати. Двох людей висунули і голосуй. Ось при чехах дійсно було за кого голосувати, тому, що в списках було не 2, а 32 кандидати». На шум після цих слів у помешкання зайшов заступник секретаря парторганізації села – Дюло й поцікавився, в чому справа. На що йому відповів Бартоломей: «Навіщо ти прийшов? Заткнись і йди звідси. Тебе сюди ніхто не запрошував». В продовження дискусії Степан Горич висловився: «Коли ми будемо опускати бюлетені, все рівно візьмем і кинем їх на землю, хай хто хоче той і голосує». 20 січня на заняттях з вивчення положення про вибори селянин Владик Габор цьому ж агітатору сказав: «Ми до тих пір голосувати не будемо, поки

¹ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 24.

² ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 26.

³ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 25.

комуністи не забезпечать нас усім тим, що обіцяли, тобто взуттям та іншими промтоварами»¹.

У с. Вари цього ж округу на зборах під час виступу уповноваженого Обкому КП(б)У селянка Ірма Бірка викрикнула з місця: «Голосувати не будемо до тих пір, поки наших чоловіків не повернуть з таборів». Тут мова йшла про десятків тисяч закарпатських угорців забраних радянською владою на т. зв. «триденні роботи», які опинилися у сталінських таборах. Інші жінки почали вигукувати «Ми з голоду помираємо»².

Повернення угорців з таборів вимагав на зборах гуртка з вивчення положення про вибори і мешканець с. Свобода Берегівського округу, угорець за національністю Анатолій Каролі: «В радянських таборах всі угорці погинуть, їх там замучать голодом. Радянські люди вкрай некультурні, там усі зlodії. Та й тут нам при росіянах погано живеться. Все від нас тільки забирають, як же ми за них будемо голосувати...»³.

Ніяк міг зрозуміти радянського виборчого законодавства житель Севлюша Михайло Шестак: «Навіщо проводити агітацію за депутатів до Верховної Ради, якщо кандидати в депутати попередньо підготовлені і розподілені по округах і в бюлетені буде одна особа, а якщо вона записана значить за неї треба голосувати»⁴.

2 лютого 1946 р. полковник С. Бойко підписав друге спецповідомлення «Про реагування населення Закарпатської області у зв'язку з підготовкою виборів до Верховної ради СРСР». Тут на п'яти сторінках працівниками державної безпеки подано інформацію у якій зафіксовано два позитивні і 13 негативних висловлювань мешканців краю стосовно майбутніх виборів. Так, працівник шкіряної майстерні м. Хуст, за національністю угорець Стефан Йовна своєму знайомому сказав: «Як тільки пройдуть вибори до Верховної Ради і Закарпатська Україна буде мати свого депутата у Верховній владі Радянського Союзу, то життя у нас швидко налагодиться». Подібну думку мав і завідувач хустської майстерні з ремонту взуття Олексішинець: «Тепер наші обранці – депутати

¹ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. спр. 10. Арк. 25.

² ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. спр. 10. Арк. 25.

³ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. спр. 10. Арк. 26.

⁴ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. спр. 10. Арк. 26.

до Верховної Ради СРСР дійсно виправдають себе перед нами – виборцями і будуть виконувати волю народу»¹.

Більшість же висловлювань була негативною. Зокрема, житель с. Тийглаш Ужгородського округу Іван Катков заявив: «Я за росіян голосувати не буду, а за угорців із задоволенням проголосував би, мене навіть нудить, коли побачу росіянина». Житель с. Раково Перечинського округу Ігнат Сигура в розмові з Миколою та Федором Сигурами, в якій брали участь й інші односельці, висловився: «Тепер ми дізналися, що таке радянська влада. Росіяни працюють не для нас, а для себе. При радянській владі жити погано. Нічого немає, навіть у ліс за дровами не пускають. Росіяни випили майже всю нашу кров. Так що ми за чехів або угорців. Ось скоро будуть вибори до Верховної Ради СРСР, але це невірно. Буде голосування яке має визначити до кого має приєднатися Закарпатська Україна. Тому отримані бюлетені слід положити у карман і піти»².

Подібні настрої були й серед інтелігенції. У розмові з агітатором, який намагався добитися стопроцентної явки виборців на виборчих дільницях, директор неповної середньої школи с. Іза Хустського округу у присутності учнів відповів йому: «Я тобі кажу, що не буде жодного голосу. Голосувати взагалі ніхто не буде не тільки в нас, але й в інших селах»³. Мешканці сусіднього с. Горінчево теж не хотіли йти на вибори. «Селяни на вибори не підуть, а якщо підуть, то людей 10. Народу не любиться Радянська влада, тому, що вона видає такі закони, за якими неможливо жити...»⁴, – ділився у розмові своїми міркуваннями колишній підприємець Химинець.

Селяни почали вбачати у виборах насадження колективізації. Відзначимо, що за кілька років, коли радянська влада укріпилася, у безземельному і малоземельному краї все таки було здійснено «великий перелом» за більшовицьким сценарієм. У с. Тросник Севлюшського округу Б. Долгош перед селянами, які зібралися поблизу млина, висловився, що «як тільки пройдуть

¹ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 20.

² ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 20 зворот.

³ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 20 зворот.

⁴ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 21 зворот.

вибори до Верховної Ради так нас селян відразу ж візьмуть в руки, організують колгоспи і життя нам не буде. Тому слід провалити вибори. При голосуванні від кожного бюлетеня треба відривати записаних депутатів і в урну кидати чисті листки»¹.

На Перечинщині нкдбшники зафіксували «антирадянські» висловлювання «січовиків» – колишніх учасників «Карпатської Січі» 1938–1939 рр. У с. Вульшанки під час вивчення положення про вибори Іван Павліш задав агітатору питання: «Навіщо нам голосувати за цих депутатів, коли вони ваші, а не наші? Зрештою, чого доброго нам зробили комуністи?». Роз'яснення агітатора про те, що обидва кандидати українці і народилися в Закарпатській Україні, окремі слухачі сприйняли з недовірою. І. Павліш у розмові з селянами В. Туриця і Вульшанки також висловився проти росіян: «В Росії народ сам для себе все робить, тому що там немає фабрик і заводів, люди бідні. Англія тричі виставляла Росії ультиматум, щоб Росія залишила Закарпатську Україну, але Росія не хоче цього робити і хоче провести вибори до Верховної Ради і встановити радянську владу на території Закарпатської України. Англія не допустить, щоб росіяни знаходилися на закарпатській землі і скоро вижене росіян зброєю»². Інший колишній січовик Микола Цмур висловився про продовольчу політику більшовицької влади: «Ячмінних відрубів можна мати без допомоги Росії..., а не отримувати їх в російських кооперативах, в яких окрім відрубів нічого немає»³.

Окремі священники також негативно ставилися до радянських виборів. Так, у розмові з агітатором парох м. Севлюш (нині Виноградово – авт.) Варфоломій Пак сказав: «Мені 82 роки, я знаю, що будуть вибори і які вибори, але Ви би краще робили більше, щоб забезпечити всім необхідним населення. Наш народ завжди любив владу, котра його забезпечувала, а тепер наш народ живе дуже погано і нічого не має»⁴.

«Не здорові настрої» зафіксовані й серед самих агітаторів. «З виборів нічого не вийде, я особисто сам за висунутих кандидатів

¹ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 20 зворот.

² ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 21.

³ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 21.

⁴ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 21 зворот.

голосувати не буду, а неграмотний народ тим паче», – висловився член сільського народного комітету, с. Гомок Ужгородського округу агітатор Імре Хомок. Агітатор Юрій Гелетей перед виборцями с. Чапа Севлюшського округу заявив: «Якщо добре будете голосувати, отримаєте все – кому що потрібно, хто в чому нуждается»¹. Присутній на зборах виборець Михайло Долський відразу ж попросив чоботи. Агітатор парирував: «Отримаєш». Однак обіцянку свою не виконав. А от керівник агітколективу с. Крива Хустського округу Іван Куцик потрапив до спецповідомлення через те, що неправильно передавав селянам передвиборчі настанови: «Люди бояться як би після виборів не з'явилися би колгоспи, так-як в колгоспах жити буде важко, всі перейдуть на пайок і землі своєї не буде»².

Нерідко провина за всі негаразди виборчої кампанії покладалася на місцеві партійні осередки. Зокрема відзначалося, що в окремих округах «партійні комітети недостатньо серйозно підійшли до підбору агітаторів, в результаті чого агітаційно масова робота знаходиться на низькому політичному рівні, виборці не проводять занять як і за кого будуть голосувати, а ворожий елемент скориставшись таким становищем проводить антирадянську агітацію, спрямовану на зрив виборів»³. Відзначались і конкретні факти. Так, наприклад, в с. Синевир Волівського округу агітатором по виборах був призначений Микола Полажинець, який служив у чехословацькій армії у званні ротмістра і «скориставшись наданим йому довір'ям проводив серед населення агітацію спрямовану на зрив виборів до Верховної Ради СРСР»⁴. 19 січня 1946 р. його арештували. Арештували також члена виборчої комісії с. Дуби Іршаського округу Михайло Павлика як «активного учасника фашистської організації "Фольксбунд"».

Негативом вважалося й те, що у Великоберезнянському окрузі у селах Буківцьово, Ростока-Пастель членом і секретарем виборчої комісії затверджено жінку священника. Це, на думку

¹ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 21 зворот.

² ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 22.

³ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 27.

⁴ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 27.

нкдбшників, призвело до того, що агітаційно-масова робота не проводилася зовсім. Подібна ситуація склалась і у с. Черногорова цього ж округу, де агітатором працювала жінка священника Дунда. А тому «передвиборча робота в цьому селі поставлено погано»¹.

З релігійних мотивів відмовлялися брати участь у виборах представники окремих релігійних спільнот краю. Приміром, в с. Серне Мукачівського округу де проживали в основному угорці за національністю, із 700 виборців 200 належали до «секти єговістів» і відмовлялися голосувати. В розмові з представниками радянської влади представник общини Шандор Шимон сказав, що голосувати не буде, бо його «голос належить Єгови, і не хоче втручатися і мирські справи»².

У с. Руське Поле Мукачівського округу відмовлялися голосувати баптисти. 2 лютого 1946 р. член цієї конфесії Дмитро Лендел висловився своєму односельцю: «В нашому писанні сказано, що ми не повинні вибирати собі царів, а зобов'язані служити тільки богу, тому хай що роблять з нами, але ми голосувати не будемо»³.

6 лютого 1946 р. у с. Великі Береги Березівського округу на телеграфному стовпі оперативниками була виявлена «сектантська листівка, на угорській мові, релігійно-антирадянського змісту»⁴. У ній був заклик до не участі у політичних заходах, а також надруковано кілька текстів молитовних пісень.

Антирадянську агітацію, спрямовану на зрив виборів, приписали і греко-католицькому священникові с. Косівська Поляна Рахівського округу Йосипу Микиті: «При голосуванні у виборчі скриньки треба кидати чисті листки паперу. Ось, якщо б голосування було за чехів, то за них би проголосувало 97 % населення, а решта за порваних товаришів»⁵.

Священник православної церкви с. Свобода Березівського округу Георгій Бедзір теж потрапив під прискіпливу увагу

¹ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 27.

² ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 28.

³ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 37..

⁴ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 33.

⁵ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 37.

працівників державної безпеки. На пропозицію агітатора взяти участь в агітаційній роботі він відповів: «Причому тут агітація, люди самі знають що їм робити». В іншій розмові цьому ж агітатору священник сказав: «Війна ще не закінчилась. Англія і Америка її будуть завершувати. При тому у цій війні Радянський Союз не переміг би без допомоги англійців і американців, оскільки в Радянському Союзі немає зброї»¹.

Відзначено й факт неправильного проведення агітації, пов'язаного з неправильним розумінням радянського виборчого законодавства самими агітаторами. Так, 17 січня 1946 р. з працівниками співробітників Ужгородського бактеріологічного інституту бесіду з приводу майбутніх виборів проводив заступник директора з господарських питань Копчай, який заявив: «Від Ужгородського виборчого округу кандидатами в депутати висунуті Туряниця І. І. та Ваш І. М. так, що голосувати будемо за кого хто хоче». Почувши це, головний бухгалтер інституту Вільгельм Горват сказав, що він буде голосувати тільки за І. Туряницю, оскільки той «більш відомий і більше надає допомоги народу» аніж І. Ваш. Всі присутні вирішили голосувати тільки за І. Туряницю².

В окремих селах виборці ставили свої вимоги до кандидатів до верховної влади. Так, у с. Ключарки Мукачівського округу селяни Таймс, Павлик, Фехтель заявили: «Ми не знаємо, за кого голосувати, нам про вибори нічого не говорили, але хочемо, щоб від нас було обрано депутатом до Верховної Ради СРСР кращу людину, яка знає наше життя і захищала б наші інтереси»³.

Інколи виборці явно не сприймали самих агітаторів, їх авторитет. До прикладу, 8 січня 1946 р. в с. Березово Хустського округу з доповіддю мав виступати представник окружного комітету КП(б)У Василь Лях. Коли селяни про це дізналися, вони покинули приміщення, а селянин Тегза сказав: «Я не можу не тільки слухати, але й дивитися на таких як Лях, він при угорцях був паном і зараз хоче бути»⁴.

¹ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 37.

² ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 27.

³ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 28.

⁴ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 28.

Факти невдоволення зафіксовані у спецповідомленні про виборчий процес від 8 лютого 1946 р. Зокрема, мешканець с. Залужжя Мукачівського округу Іван Дудинець у розмові з односельцем сказав: «Якщо би була воля народу, то не посилали би на кожні десять домів агітатора, це не воля народу, а просто силою заставляють народ голосувати за комуністів»¹.

Для притягнення до кримінальної відповідальності задокументовано «злочинну діяльність» мешканця с. Зняцьово, колишнього учасника Українського національного об'єднання (УНО) Мукачівського округу Михайла Перевозника. Підставою для цього стали два факти доволі нейтральних висловлювань на зборах з приводу виборів. Так, 4 січня 1946 р після зборів з він публічно заявив: «...Ось ви тільки обіцяєте...», а 27 січня висловився, що «...керівники влади тільки агітують та обіцяють, а нічого не роблять...»².

Угорське населення Закарпаття також не хотіло брати участь у радянських виборах. Жителька м. Берегово Нінет Шандрова, чоловік якої перебував у сталінських таборах, прямо на зборах висловила: «Навіщо обирати, коли мої брати запроторені в табори. Правда якщо один-два із всіх голосувати не будуть, то із цього нічого не вийде, а ось якщо сотні людей не проголосує, то буде результат і нам нічого не зроблять»³.

31 січня 1946 р. мешканець с. Батьово, угорець за національністю, Стефан Боротей сказав односельцю: «Я не знаю, чому нас примушують голосувати за цих двох кандидатів в депутати. По-перше, ми їх майже не знаємо, по-друге, для нашого життя вони нічого не зробили. От якщо б вони знайшли нам Батьківщину, чи влаштували хороше життя, тоді інша справа». Його односельчанка, також угорка, Олог Йосифова мала необережність висловитися перед знайомими з приводу виборів: «У нашому селі щоденні збори по виборах, а нащо вони нам. Ми й без цього знаємо як голосувати. Я раніше приймала участь у виборах, бувало дадуть 13 листків з кандидатами, оце я розумію, дійсно було би кого вибирати, а тепер нічого не зрозуміло». Її донька

¹ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 34.

² ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 34.

³ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 35.

Нодь Бокш додала: «Кажуть, щоб ми голосували за висунутих кандидатів в депутати, на мою думку, хто призначив цих 2 людей, хай той за них і голосує». «Під час голосування вказаних у бюлетенях кандидатів у депутати слід викреслити, так як вони є /виразився нецензурними словами/ і якщо не будемо за них голосувати то всі росіяни звідси підуть»¹, – свою думку мав угорець Михайло Мандзак, мешканець Берегівського округу.

Голова одного з сіл народного комітету Берегівського округу Ниймет у присутності 14 селян прогнозував, що вибори в селі пройдуть погано, бо «...до тих пір доки Радянська влада не звільнить жителів села Бучу із трудових таборів і не забезпечить населення продуктами харчування і промтоварами, жителі голосувати не будуть»².

Працівник Батівського народного комітету Кароль Шімон ділився знайомому про зустріч кандидата в депутати з виборцями у своєму селі: «...т. Ваш виступив на зборах на українській мові, присутні жінки, за національністю угорки, не зрозуміли виступу Ваш, підняли між собою шум і сказали, за Ваш віддамо стільки голосів – скільки він сказав угорських слів у своїй речі»³.

Німець за національністю, мешканець с. Софія Мукачівського округу Федір Беккерт також відмовлявся брати участь у виборах. Коли його вносили до списків виборців він заявив: «Навіщо же і за що я буду голосувати, якщо Радянська влада нам нічого не дає, ні квартир, ні землі. Так що голосувати я не хочу»⁴.

Навіть окремі члени Комуністичної партії Закарпатської України (КПЗУ) відмовлялися брати участь у виборах. «Я в голосуванні брати участі не буду і свій голос за Совети не віддам. Оскільки при угорцях ми жили значно ліпше, постачали нам усе необхідне. А тепер прийшли Совети, за які ми боролись і воювали і нам нічого не дають, а тільки все обіцяють, навіть зарплату і продукти робітникам затримують, а на роботу женуть кожен

¹ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 35.

² ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 36.

³ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 36.

⁴ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 36.

день і вимагають виконання норми»¹, – заявив член КПЗУ с. Богдан Рахівського округу Юрій Стефуряк.

За день до виборів полковник С. Бойко підписав чергове спецповідомлення про настрої населення в Закарпатській області станом на 8 лютого 1946 р. У семи позитивних висловлюваннях обіцялося першими, і в новому вбранні, прийти на виборчі дільниці, голосувати за «своїх кандидатів», які «походять із нашого бідного класу і будуть відстоювати наші інтереси», «вільне голосування», рівноправність чоловіків і жінок у радянському виборчому законодавстві тощо. Водночас у шестисторінковому спецповідомленні зафіксовано 16 негативних висловлювань і одна «роз'яснювальна бесіда».

Житель Ужгорода, угорець Юмчус Гайто, боявся, що якщо вибори пройдуть погано, то з міста виселять 800 угорських сімей, тому треба йти на вибори². Греко-католицький священник с. Олешник Андрій Фанкевич, боячись репресій, також казав, що треба йти на вибори: «Голосувати хочеш чи не хочеш, а потрібно, бо до цього нас змушують, а якщо не будеш голосувати, то все рівно дізнаються хто не голосував, оскільки кожен бюлетень пронумерований і при видачі реєстратор відзначає, хто який номер отримав»³. Розумів, що треба бути обережним, говорячи зі своїм знайомим про радянську владу і виборчу кампанію, мешканець м. Мукачево Іван Шинка. «Як тільки виберемо від Закарпатської України своїх депутатів, то вони поїдуть у Москву на засідання, їх там одінуть, взують, дадуть гроші, тому вони й будуть слухати все, що їм скажуть, а з нас – як тільки проголосуємо – знову будуть брати гроші, м'ясо та інше. Правда про це говорити не можна так як росіяни прислали до нас свою безпеку, яка забрала багатьох наших кращих людей»⁴, – проте, як бачимо, його прізвище потрапило до спецповідомлення.

Перед виборами влада хоч якось намагалася задобрити виборців. Це відчували працівниці Мукачівської тютюнової фабрики Марія Гендел та Олександра Попович: «Замість агітації і

¹ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 36.

² ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 40.

³ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 43.

⁴ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 41.

цих плакатів краще б матеріально допомогли робочим. Пам'ятаю при чехах мій чоловік за голосування отримав чоботи, а росіяни перед виборами тільки дають білий хліб, а вибори пройдуть і це заберуть»¹.

Деякі виборці не збиралися голосувати за конкретних кандидатів. Проти кандидатури В. Русина висловилися житель м. Мукачева Йосип Бровік, селянин с. Павшин Мукачівського округу Іван Пужгорський; проти кандидатур І. Туряниці та Г. Петрище житель с. Яблунівка Тячівського округу Степан Фабрицин. Хтось не хотів йти на виборчу діляницю (Олексій Кучинір, мешканець с. Латірка Воловецького округу), дехто збирався нищити бюлетені (мешканець Мукачева Василь Голучек) і т. ін. Доброволець Чехословацького корпусу житель с. Росигово Мукачівського округу Йосип Сабов, маючи чехословацькі документи, збирався невдовзі переїхати жити в Чехословаччину, а тому в Радянському Союзі голосувати не вбачав за доцільне.

Лісник с. Усть Чорна Тячівського округу Михайло Фабрицин поділився зі односельцем своїми міркуваннями: «Якщо народ проголосує за росіян, а не за чехів, то всім нам буде погано і ми пропадемо»². Голосувати за Бенеша пропонував столяр Мукачівської тютюнової фабрики Йосип Кірман.

Риторичне питання задавав на зборах працівників кінотеатру м. Берегово Степан Мотлі: «Чому всі говорять про те, що буде голосування за кандидатів блока комуністів і безпартійних, а висунуті кандидатами тільки комуністи, а безпартійних немає»³.

Ще глибше аналізував радянське виборче право вчитель Мукачівської російської середньої школи Ф. І. Штефацко. Однак висловлені знайомому міркування опинилися у тексті спецповідомлення: «У Радянському Союзі немає демократії, депутатів висуває не народ, а партія, народ не питають, а висувають таких кандидатів, які потрібні партії. Так що наш устрій деспо-

¹ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 42.

² ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 41.

³ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 40.

тичний, який не має різниці з кріпосною системою, народ тільки працює, а зарплати вчасно не отримує»¹.

Під особливим наглядом проходив виборчий процес у прикордонних населених пунктах. 8 лютого 1946 р. керівники управління прикордонних військ (УПВ) НКВС Закарпатського округу – начальник прикордонних військ НКВС Закарпатського округу генерал-лейтенант Демшін та начальник 5-го відділу УПВ Закарпатського округу полковник Григор'єв надіслали партійному керівництву Закарпатської області І. Туряниці та Г. Пінчуку «цілком таємну» доповідну записку. В ній відзначалося, що у всіх частинах Округу разом з територіальними відділеннями НКВС–НКДБ складено плани агентурно-оперативних заходів із забезпечення виборів та ліквідації «контрреволюційного ворожого елемента». Вказувалося на те, що в окремих районах «просякнута бандитизмом» виборчі дільниці у прикордонній смузі взяті під охорону і на них постійно перебувають оперативно-військові групи. Робився і загальний висновок, що «основна маса населення прикордонної смуги Закарпатського прикордонного округу одностайно підтримує висунутих кандидатів в депутати Верховної Ради СРСР і виражає прагнення віддати свої голоси за кандидатів блоку комуністів і безпартійних»².

Окремі випадки порушення виборчого законодавства пов'язувались зі слабкою агітаційно-пропагандистською роботою. Так, у Тячівському окрузі в селах Теремля та Бедевля окремі виборці зверталися з вимогою на цих же виборах переобрати керівництво місцевих народних комітетів. У міській лікарні Берегова серед лікарів і обслуговуючого персоналу не проводились бесіди про Конституцію СРСР і УРСР та положення про вибори. У Вілоку «значна частина населення...не знає порядок голосування на майбутніх виборах». В селі мали місце розмови, що на виборах буде відбуватися голосування за приєднання Закарпатської України до Чехословаччини. У румунському селі Нижня Апша голова сільського народного комітету (СНК) Іван Філіп замість обрання членів дільничної комісії власноруч склав

¹ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 42.

² ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 45.

список і направив його до Тячівського окружного народного комітету (ОНК), включивши в нього «угорських ставлеників і пособників»¹. Відзначалося й те, що І. Філіп в часи угорської окупації був старостою села.

На особливий контроль взято «негативні ворожі настрої». Наприклад, 3 січня 1946 р. житель с. Мужієво Берегівського округу Янош Сатмарі в присутності односельчан висловився, що незабаром Англія і США візьмуть Румунію, а пізніше й Закарпаття, тож голосувати не треба. Цього було достатньо, щоб матеріали на Я. Сатмарі передали в розробку до Берегівського окружного відділу НКДБ.

У ніч із 15 на 16 січня 1946 р. в с. Сасово Севлюшського округу на інформаційному гаслі «10-го лютого всі свої голоси віддамо за кандидатів до Верховної Ради СРСР» зроблено вугіллям крупний напис: «10 лютого виборів не буде»². Органи державної безпеки розпочали розслідування з виявлення автора напису.

«Я чув, що в Карпатах знаходиться близько 100 000 озброєних повстанців, які дуже добре озброєні і мають на озброєнні навіть «катюші». Ця сила скоро вижене більшовиків із Закарпатської України», – сподівався мешканець с. Гудя Севлюшського округу Михайло Козьмович. Він поки ще не знав, що перебуває на оперативному обліку і за ним ведеться нагляд 13-им Прикордонзагоном. Слідкували і за його односельцем Йосипом Гайдачі, який сподівався на прихід Угорщини та США: «Тут росіяни довго не будуть. Сюди незабаром таємним шляхом прийдуть угорці й американці і вони проженуть всю російську армію»³. 25 січня 1946 р. він поділився своїми міркуваннями з двома односельцями.

За висловлювання жителя с. Буковець Івана Гапака про швидке звільнення Закарпаття англійцями, а тому не треба голосувати, 27-й Прикордонзагін матеріали щодо нього скерував до облуправління НКДБ Закарпатської області.

¹ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 45–46.

² ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 47.

³ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 48.

Окремим блоком виділено висловлювання, пов'язані з відсутністю в державно-кооперативних організаціях продуктів та промислових товарів, які «контрреволюційний елемент використовує при проведенні ворожої агітації» проти виборів. Приміром, 15 січня 1946 р. житель с. Вишка Великоберезнянського округу Юрій Опальник на вечірці у клубі висловився: «Ми будемо голосувати за тих, хто раніше нам давав хороше життя, коли було все. А при росіянах немає нічого і за них ми голосувати не будемо». «Більшість населення Закарпатської України проти виборів, – сказав 17 січня 1946 р. житель с. Бегендяцька Пастіль цього ж округу Андрій Бабич. – Росіяни обманюють народ, багато обіцяють, а нічого не роблять». Проти радянської влади і виборів до Верховної Ради СРСР був налаштований і 38-річний росіянин, член КПЗУ, мешканець с. Новоселиця Севлюшського округу Петро Желдом: «Радянської влади в Закарпатській Україні не потрібно. Я думав, що при радянській владі буду жити краще, а виявилось навпаки. Радянська влада відбирає у нас все, а нам нічого не дає. Голосувати за депутатів я не буду»¹. Про цей факт інформовано секретаря окружкому партії.

Протягом січня 1946 р. у деяких населених пунктах прикордонної смуги Закарпатської області виявлено поширення «контрреволюційних» листівок, написів на стінах виборчих дільниць проти виборів, зрив виборчих плакатів та біографій кандидатів у депутати. Приміром, вночі 28 січня 1946 р. в с. Вишково з вітрин, стін будинків було зірвано всю передвиборчу документацію. 13-им Прикордонзагоном було встановлено, що це зробили учні віком від 7 до 12 років за вказівками Павла Бонгара, 1928 р. н, українця, сина куркуля та Каре Оронез, 1916 р. н., угорця, антирадянськи налаштованого. Слідством встановлено, що до процесу долучалися також Михайло Тадеуш, 1918 р. н., українець, антирадянськи налаштований та Варвара Шереш, 1918 р. н., угорка, антирадянськи налаштована. Всіх їх заарештували².

2 лютого 1946 р. сталася подібна ситуація в с. Гудя Севлюшського округу. Тут 11-річні Михайло Шерин, Антон

¹ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 48–49.

² ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 49–50.

Шуварін та 13-річний Почківар також зірвали передвиборчу агітацію. Їх затримали з метою встановити організаторів, велося слідство.

24 січня 1946 р. за даними 13-ого Прикордонного загону встановлено, що у день виборів 10 лютого 1946 р. перед початком голосування в м. Тячево Адольфом Фігулі та Олександром Дері та іншими (прізвища на цей момент ще не встановлені) планувалося поширити листівки із закликом не голосувати за висунутих кандидатів. Оперативники вже мали інформацію, що в передвиборчу ніч ці особи мали зібратися на вул. І. Франка, 651 та в перукарні Юрія Доча, щоб отримати листівки і скоординувати свої дії. Тячівським окрввідділом НКДБ–НКВС складено план заходів по «ізятію» цієї групи¹.

87-им Прикордонним загonom зібрано додаткову інформацію на вже згадуваного нами на греко-католицького священника с. Косівська Поляна Рахівського округу Йосипа Микиту. Зокрема, 18 січня 1946 р. в розмові з парафіянами Іваном Басарабом, Іваном Гендрюком, Озобатом він казав, що бюлетені до виборчих скриньок не треба кидати, а замість них підготувати чисті аркуші і опустити до урн. 14 січня 1946 р. у себе вдома, приймаючи Йосипа та Дмитра Русняків, священник сказав, що «скоро завіє холодний вітер і розвіє більшовизм»². Вказувалось, що на діяльність священника орієнтовані органи НКДБ.

Цей же прикордонний загін НКВС передав матеріали до кружного відділу НКДБ матеріали на голову СНК с. Біла Церква, румуна за національністю Тодора Мойна. 25 січня 1946 р. він у розмові з односельцями мав необережність сказати: «Вибори до Верховної Ради будуть в нас такі ж, як у Росії. До Верховної Ради СРСР увійдуть одні комуністи і тільки росіяни. Чому від нас жодного румуна не висунули в депутати до Верховної Ради Союзу РСР. Ми 10 лютого на виборах не голосуємо»³.

З подачі 13-го Прикордонзагону окрввідділом НКДБ Тячівського округу вівся нагляд і за групою «січовиків», які періодично збиралися в помешканні Василя Тиводара у с. Бедевля. На думку

¹ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 50.

² ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 51.

³ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 51.

оперативників, колишні січовики Іван Вайнагій, Василь Гасинець, Іван Чонка, Іван Маханець, Василь Гвоздянка, Михайло Маркуш мали намір голосувати проти висунутих кандидатів у депутати¹.

У добових оперативних зведеннях стосовно виборчих кампаній 1947 р. до Верховної Ради УРСР та місцевих виборів вже не знаходимо таких розлогіх спецповідомлень та доповідних записок. Головною причиною цього стало те, що до зведень перестали надходити відомості від МДБ. З іншого боку, за перший рік радянізації Закарпатської області органами НКДБ–НКВС (МВС–МДБ) було виявлено більшість населення, яке неприхильно ставилося до радянської влади. Впливала на настрої краян у сприйнятті нової влади й посилена пропаганда, агітація та цензура, яка вже починала давати свої плоди.

В оперативних зведеннях за 1947 р. знаходимо хіба що кілька відомостей, пов'язаних з виборами, суто кримінального характеру. У час виборчої кампанії до Верховної Ради УРСР заступник начальника управління МВС у Закарпатській області інформував голову облвиконкому І. Туряницю про замах на вбивство мешканця с. Горінчево Хустського округу Михайла Юрдя². 9 січня 1947 р. близько 23 години в Хустський окружний відділ міліції подзвонив голова сільради с. Горінчево Іван Біляк і повідомив, що озброєними особами Михайлом Гангуром, Василем Пригарою та Михайлом Плецем зроблено на нього замах на вбивство. Також зауважив, що цією ж групою поранено голову дільничної комісії села Михайла Юрдя. Із виїздом на місце події оперативною групою МВС встановлено, що ці особи прийшли до помешкання голови сільради Івана Білака і вимагали відкрити двері. І. Білак, маючи в себе пістолет, вчинив спротив. Візитери кілька разів вистрілили у повітря і пішли до помешкання Михайла Юрдя, до якого ломилися в двері і також погрожували вбивством. Після цього кілька разів вистрелили у вікно і важко поранили М. Юрдя. Як виявилось у ході розслідування, М. Юрдя не був головою виборчої комісії, а «тільки брав активну участь в організації виборчого процесу в цьому селі»³.

¹ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 51.

² ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 2.

³ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 2–3.

Як кримінальне правопорушення зафіксовано надзвичайну подію, яка сталася напередодні виборів до місцевих органів влади. У ніч на 15 листопада 1947 р. у с. Нижній Бистрий Хустського округу 15 озброєних автоматами та рушницями людей порвали агітаційні плакати із закликами населення голосувати за кандидатів у місцеві Ради депутатів трудящих¹. Після цього вони пограбували магазин ліспромгоспу і пішли у невідомому напрямку.

Виходячи з матеріалів архівних документів можемо зробити висновок, що партійні і державні органи першої виборчої кампанії у Закарпатській області приділяли посилену увагу. Контролювати настрої населення Закарпаття покладалося на органи НКВС–НКДБ (МВС–МДБ). Оперативні працівники органів держбезпеки, прикордонні війська, які також належали до цієї структури, постійно моніторили виборчий процес. Інформація про настрої населення під час виборів до Верховної Ради Союзу РСР фіксувалася у добових оперативних зведень органів НКВС–НКДБ. Відомості про наступні виборчі кампанії 1947 р. (вибори до Верховної Ради УРСР та вибори до місцевих органів влади) по лінії МДБ до оперативних зведень вже не надходили. Тут зафіксовано лише окремі факти по лінії МВС, які трактувались як кримінальні порушення та надзвичайні ситуації. Відзначимо, що працівниками НКДБ у виборчій кампанії 1946 р. зібрано чимало фактів несприйняття населенням Закарпатської області радянської дійсності та незадоволення радянським виборчим законодавством. Це проявлялося у відмові від голосування, негативних вилучуваннях різних верств населення (селян, робітників, підприємців, інтелігенції, священників різних конфесій) та окремими представниками національних спільнот (українців, угорців, німців, румун, росіян) краю стосовно майбутніх виборів, написанні листівок «терористичного» змісту, нищення агітаційно-пропагандистських матеріалів, які стосувалися виборів.

Василь Міщанин

¹ ДАЗО. Ф. Р-195. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 162.

ЗВІТ ПРОВодУ ОУН ЗА ПЕРШЕ ПІВРІЧЧЯ 1949 р. ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПОВСЯКДЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ЛЬВІВЩИНИ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ

Сьогодні історія повсякдення є актуальним напрямом вітчизняних історичних досліджень. Часові, просторові, регіональні, соціальні, суспільні та інші аспекти проблеми дають можливість повною мірою відтворити життя людей. Особливо важливо об'єктивно визначити повсякденні реалії різних категорій населення в умовах відновлення / утвердження радянської системи в західноукраїнському регіоні у перші повоєнні роки. Адже сучасні російські окупанти чинять такі ж звірства на захоплених територіях, послуговуються такими ж методами для тероризування українських громадян і створюють такі ж нестерпні умови для людського існування. Для цього необхідно залучати різноманітне коло джерел, зокрема, офіційні документи, спогади, усні свідчення, щоденники, світлини, листування, пресу тощо. Вагомою є і інформація, вміщена у звітних матеріалах українського націоналістичного підпілля. Звіти окремих провідів ОУН за перші повоєнні роки, коли ОУН та УПА вела боротьбу з більшовицькими окупантами, подають детальний опис ситуації, в якій опинилися мешканці регіону у цей період.

Оригінальні документи Золочівського окружного та підлеглих йому провідів ОУН, публікуються у 24 томі нової серії Літопису УПА, упорядником якого є М. Романюк¹. Значний внесок у пошук, реставрацію та оприлюднення документів ОУН та УПА зробив Центр досліджень визвольного руху².

Важливість звітів ОУН щодо висвітлення освітніх процесів та санітарно-медичного стану у західному регіоні України перших повоєнних років, доводить Р. Попп³. О. Медвідь розкриває зна-

¹ Золочівська округа ОУН: Організаційні документи, 1941–1952 / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Вид-во "Літопис УПА", Галуз. держ. архів Служби безпеки України / упоряд. Михайло Романюк. Київ – Торонто: Літопис УПА, 2014. 1397 с.

² Електронний архів українського визвольного руху. URL: avr.org.ua.

³ Попп Р. Повоєнне шкільництво у світлі звітних документів Українського націоналістичного підпілля. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана*

чення інформаційного звіту ОУН за серпень 1946 р., для вивчення історії повсякденного життя у Городенківському районі Станіславської області у перші повоєнні роки¹.

Аналізований документ «Звіт за перше півріччя 1949 р.» – це машинописний текст на 27 аркушах, який датується 17 липня 1949 р. Він належить до Лапаївського архіву, який зберігається у Центрі досліджень визвольного руху. Архів відкопали 2009 р. у лісі поблизу села Лапаївка Львівської області. В надії зберегти документи, повстанці восени 1950 р. сховали їх у металевому молочному бідоні². Публікація «Звіту за перше півріччя 1949 р.», здійснюється мовою оригіналу. Виправленню підлягали лише найбільш очевидні граматичні та друкарські помилки.

«Звіт за перше півріччя 1949 р.» – це звіт Проводу Бродівського надрайону ОУН, який входив до Золочівської округи ОУН³. У документі зазначено, що його автором був «Піврус»⁴. Ми припускаємо, що це друкарська помилка, адже від квітня 1948 р. провідником Бродівського надрайонного проводу був призначений Бутинський Степан Миколайович, одним із псевдо якого було «Пібрус». До лав ОУН він вступив у другій половині 1930-х рр., у 1940 р. був мобілізований до Червоної армії, потрапив у полон, повернувшись додому, був призначений командиром групи розвідки Проводу ОУН на Бродівщині. У березні 1945 р. його призначили керівником Підкаміньського районного проводу. Деякий час «Пібрус» перебував в охороні Р. Шухевича, був командиром боївки окружного Проводу ОУН. Від квітня

Франка. *Серія Історія*. 2020. Випуск. 3/45. С. 168–185; Її ж. Медико-санітарна ситуація в Західному регіоні України у перші повоєнні роки в світлі звітних документів українського націоналістичного підпілля. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2022. Випуск. 10/52. С. 84–98.

¹ Медвідь О. Хлібозаготівельна кампанія на Городенківщині (1946 р.): нове документальне свідчення. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2022. Випуск 10/52. С. 250–284.

² В Україні оприлюднили оцифрований архів УПА, знайдений у лісі. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-upa-arxiv/31048284.html>

³ Золочівська округа ОУН: Організаційні документи, 1941–1952. С. 9.

⁴ Архів центру досліджень визвольного руху (далі – АЦДВР). Ф. 63. Т. 4. Арк. 27.

1948 р. він – провідник Бродівського надрайонного проводу ОУН. У квітні 1951 р. був поранений у руку, щоб не потрапити живим у полон, намагався себе застрелити. 27 лютого 1952 р. після десятимісячного слідства Степана Миколайовича Бутинського було засуджено до розстрілу¹.

У своєму звіті Бродівський надрайонний Провід ОУН подавав «загальну характеристику терену», а також доповідав про ситуацію у Бродівському, Буському, Заболотцівському, Олеському, Підкамінському, підлеглих районних проводах, що є сучасною територією Львівщини.

Повсякденні практики українського селянства західного регіону України у перші повоєнні роки були пов'язані насамперед з працею та стратегіями елементарного виживання. У цей час було чимало господарських, побутових, матеріальних труднощів, спричинених воєнними лихоліттями, але щоденне життя населення визначалося насамперед політикою та конкретними заходами радянської системи, яка відновлювалася / утверджувалася в краї.

Основним завданням влади на селі у повоєнні роки була організація та залучення селян до колгоспів. У документі підпільників вказується, що тиск на селян щодо вступу до колгоспів особливо посилювався від осені 1948 р. і здійснювався за допомогою «оперативних груп-боївок, гарнізонів, провокативних груп, мГБ, мвд, міліції..., партійний і безпартійний актив, працівників установ, учителів, фельшерів, санітарів і весь т. зв. сільський актив, місцевих сексотів»².

У звіті зазначається, що «роз'яснювальна» робота з колгоспної теми постійно проводилася на систематичних зібраннях і мітингах, які стали звичним явищем у повсякденні селян, і на які вони йшли переважно із примусу. А коли більшовицька колгоспна пропаганда не мала бажаного впливу на населення та не давала бажаних результатів, радянська система практикувала, як наголошується у підпільному зведенні, «найпідліші методи»³.

¹ Романюк М. В. Бутинський Степан Миколайович / Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-38281>

² Звіт за перше півріччя 1949 р. АЦДВР. Ф. 63. Т. 4. Арк. 1.

³ Там само.

Людей били, калічили, піддавали тортурам, шантажували, влаштовували провокації, вони зазнавали важких фізичних і моральних знущань. Важливо те, що у документі наводяться численні докази злочинних діянь радянсько-партійних функціонерів, колгоспних активістів, представників радянських силових структур проти селян, вказуються конкретні населенні пункти, імена та прізвища тих, хто їх чинив, і тих, хто постраждав. Методи фізичного впливу на західноукраїнських селян стали «аргументами» демонстрації переваг колгоспного господарювання. Так, у зведенні підпільників повідомляється про те, що коли в Івана Гнідзя з села Юськовичі Олеського району після кількадечного «сидіння у пивниці» підступом вдалося змусити підписати заяву про вступ до колгоспу, селянин був упевнений, що підписує згоду на депортацію до Сибіру, він повернувся додому і покінчив життя самогубством¹. Селянина із села Дудин Підкамінського району, за відмову вступити до колгоспу, заарештували, катували цілу ніч, аж доки він не помер. Тоді його повісили в саду, маскуючи злочин під самогубство². Доходило і до того, що самі «мдебісти» знесиленими руками непритомних від побиття людей підписували заяви, втискали у двері пальці, викручували руки, вибивали зуби, утримували у підвалах, клубках, сільрадах, морили голодом, холодом, натравлювали на них собак³. Масові побиття селян за опір вступати до колгоспу, як свідчать матеріали звіту, відбулися у селах Лешнів, Комарівка, Гаї Дітковецькі Бродівського району, що негативно позначалося на їхньому здоров'ї, після цього вони його ще довго поправляли⁴. В селі Гаї Смоленські цього ж району за допомогою дванадцяти міліціонерів, кілька родин просто викинули з їх домівок, вони залишилися без даху над головою, бо там мав розташовуватися колгосп⁵. Підпільники наголошують, що попри згадані у донесенні випадки, фактів насилля щодо селян, які не хотіли доб-

¹ Звіт за перше півріччя 1949 р. АЦДВР. Ф. 63. Т. 4. Арк. 1.

² Там само.

³ Там само. Арк. 2,22, 24.

⁴ Там само. Арк. 21, 22.

⁵ Там само. Арк. 22.

ровільно йти в колгосп, на території Бродівського надрайону ОУН було набагато більше¹.

Щоб змусити селян вступати до колективних господарств, радянська влада посилювала податковий тиск на одноосібників. Це ставило їх у безвихідне становище, унеможлиблювало ведення індивідуального господарства. У звіті згадуються щорічні норми податку за землю (400 крб.), корову (300 крб.), коня (400 крб.), говориться про обов'язкове страхування та так званий «бездітний податок». Це коли хлопці і дівчата, а також одружені, без дітей, щороку сплачували – 150 крб., маючи одну дитину, – 100 крб., двох дітей – 50 крб.²

Крім податків, селяни здавали державі сільськогосподарську продукцію – «контингент». У документі розписані норми здачі «контингенту» для різних типів селянських господарств, колгоспів та колгоспників. Як бачимо, для одноосібників, вони були суттєво більшими і за певних обставин могли зростати³. Так, окреме індивідуальне селянське господарство в 1948 р. максимально мало здати державі 559 кг. зерна з одного гектара землі, тоді як норма для колгоспу була 95 кг., в 1949 р. вона була збільшена до 140 кг., подібна ситуація була з нормами обов'язкових поставок молока та м'яса⁴. Селян змушували також брати участь, як зазначається у документі, у «грабункових позиках». У 1949 р. кожне село в регіоні мало здати, за відомостями підпільників, 50–60 тис. крб. Але матеріальне становище селян не дало можливості, навіть при допомозі військових, приблизно зібрати заплановані кошти⁵.

Збір запланованих сільськогосподарських поставок, податків, позик та інших зобов'язань державі, часто перетворювався на відкриті грабежі і насилля щодо селян. Вагітна жінка в с. Піски Бродівського району була побита прикладом автомата, бо замість 150 крб., здала – 50 крб. позики⁶. У звіті говориться про грабінницьке вилучення продовольства у мешканців села Бер-

¹ Там само. Арк. 2.

² Звіт за перше півріччя 1949 р. АЦДВР. Ф. 63. Т. 4. Арк. 16.

³ Звіт за перше півріччя 1949 р. АЦДВР. Ф. 63. Т. 4. Арк. 16.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Там само. Арк. 23.

лин Бродівського району, зокрема, у Матвіїва Василя забрали – «2 центнери жита, 2 ц. пшениці, 2 ц. вівса, 2 ц. гречки, 80 кгр. фасолі, 60 кгр. муки, 25 кгр. сала», тобто, забирали майже все, що своєю працею надбали селяни, і це прирікало їхні родини на зубожіння, голод, хвороби¹. Але як бачимо з повстанських матеріалів, при цьому люди не мовчали, намагалися протистояти свавіллю, відвоювати і приховати свої запаси, тому під час цих реквізицій радянські силовики та партійні функціонери забирали все, що виявлялося під руками: сало, курей, корову². Щоб виявити останні запаси, які селяни намагалися зберегти на чорний день, вони нищили селянські будинки, підвали, рубали підлоги, руйнували печі³. Осіб, які не виконували надмірних завдань щодо здачі державі сіна, молока, м'яса і мали борги «недоїмку», навіть у невеликих розмірах, притягали до кримінальної відповідальності, позбавляли волі, як зазначається у документі, – від 3-х до 7-ми років⁴. Кримінальну відповідальність селяни несли і за втечу з місця примусової трудової мобілізації на шахти Донбасу та промислові підприємства СРСР⁵.

Крім різноманітних поборів, селяни змушені були виконувати ще різні, як зазначається у звіті, «адміністративні зарядження», серед яких, зокрема, була вирізка каменю на ремонт гостинців, заготівля лісоматеріалів, виготовлення сейфа для сільради⁶. Інформація зведення доводить і те, що частково тягар щодо розміщення та забезпечення харчування військових радянських гарнізонів теж лягав на плечі місцевого селянства⁷.

Підпільники звертають увагу на те, в цей же час офіційна радянська місцева преса повідомляла про успіхи «соціалістичного будівництва» на селі⁸. Розходження реальної дійсності і офіційного погляду на більшість заходів радянської системи у західно-українському регіоні у перші повоєнні роки часто закладали у

¹ Там само. Арк. 24.

² Там само.

³ Звіт за перше півріччя 1949 р. АЦДВР. Ф. 63. Т. 4. Арк. 22, 23, 25.

⁴ Там само. Арк. 10.

⁵ Там само. Арк. 24.

⁶ Там само. Арк. 19.

⁷ Там само. Арк. 18, 24.

⁸ Там само. Арк. 2.

людей стандарти подвійної моралі, коли вони вступали до колгоспів за вимушених обставин і змушені були коритися, попри своє небажання жити в таких умовах. За нового статусу колгоспника, традиційні заняття і промисли, що формували своєрідний побут селянської спільноти регіону у дорадянський період, кардинально змінювалися. Позбавлені звичного для себе життєвого укладу господаря, власника, селяни змушені були важко фізично працювати фактично за безцінь у колгоспі. У звітному документі підпілля є важливі дані про норми праці у колгоспі та оплати за трудові¹. Вони доводять, що колгоспне життя було новітнім рабством, а копійки за трудові не могли забезпечити елементарних життєвих потреб. За один трудові у регіоні платили від 0,80–2,50 крб. Найбільше (по 2,50 крб.) виплатили тільки селянам з колгоспу ім. Богдана Хмельницького, що, на думку підпілля, було зроблено з метою «пропаганди»². Позбавлені економічних та матеріальних стимулів, селяни не були зацікавлені у своїй праці. Щоб вижити і прогодувати свої родини, часто привласнювали колгоспне майно, чи ж при першій можливості намагалися повернути своє колективізоване³.

У цей час люди перебували у постійному психологічному напруженні, переживали за своє життя та життя близьких. Більшість населення підтримувало та допомагало ОУН та УПА, а тому розцінювалося представниками радянської системи як вороже середовище. Це давало підстави репрезентантам радянської системи виправдовувати репресії, вчиняти безкарно злочини щодо місцевого населення. У звіті згадуються випадки, коли за необережне запитання, чому розбиті двері до пивниці, жінці прострелили руку, за невчасну відповідь дільничному, чи втечу від силовиків – людину розстріляли⁴. За відмову привезти з лісу хвою для прикрашення клубу для відзначень роковин смерті Леніна – побиття до півсмерті літньої людини⁵. Місцеві жителі часто несли колективну відповідальність за невдачі радянської

¹ Там само. Арк. 15.

² Звіт за перше півріччя 1949 р. АЦДВР. Ф. 63. Т. 4. Арк. 15.

³ Там само.

⁴ Там само. Арк. 22, 24.

⁵ Там само. Арк. 21.

системи у боротьбі з ОУН та УПА, були заручниками ідеологічного та збройного протистояння. У звіті зазначається, що «27.І.49. в с. Білий Камінь коло помешкання Костя Свідерського, проходячих двох повстанців стрінулось з групою гарнізонів. Обстрілявши большевиків, повстанці відступили. Під цю пору з хати вийшов вище згаданий господар літ 65, отже большевики на ньому зігнали всю свою злість. Господара в так страшний спосіб били большевики, що замордували. Трупа і арештованих його дві дочки забрали большевики до р-ну. По одноденних допитах дочки звільнено та віддали їм трупа щоби поховали дома. Люди ці були зовсім ні при чому, бо повстанці тільки проходили біля їх подвір'я»¹. У с. Тетильківці Підкамінського району селянина за відмову вступати у стрибки, вбили на стриху його ж хати². Частими були випадки, коли радянські загони маскувалися під повстанців і для їх дискредитації грабували людей, забирали продукти та одяг³. З іншого боку, ліквідація індивідуального селянського господарства, тотальне свавілля проти населення, викликали відплатні насильницькі акції ОУН та УПА проти окремих представників колгоспного, партійного і радянського активу, «агентів мґб»⁴.

Матеріали звіту дають можливість визначити матеріальні можливості населення у перші повоєнні роки. Наводяться дані про місячну зарплату учителів, розмір стипендії, місячної оплати за навчання, категорії пільговиків⁵. У документі детально аналізується асортимент та ціни на продовольчі і промислові товари⁶. Для прикладу, метр тканини на пальто коштував 250 крб., полотна білого – 11, 80 крб., жіноча блузка – 80, а чоловіча сорочка – 66 крб., куфайка – 128 крб⁷. Дорогим було взуття: шкіряні жіночі мешти коштували 432 крб., чоловічі – 150. Велика різниця в ціні була за пару шовкових і простих жіночих панчів, перші вважалися атрибутом розкоші. Дорогими

¹ Там само. Арк. 24.

² Там само. Арк. 23.

³ Звіт за перше півріччя 1949 р. АЦДВР. Ф. 63. Т. 4. Арк. 24, 25.

⁴ Там само. Арк. 25

⁵ Там само. Арк. 20.

⁶ Там само.

⁷ Там само. Арк. 17.

були і продовольчі товари. Пшеничний хліб, за спостереженнями підпільників, був удвічі дорожчий за житній (відповідно 2,50 і 5 крб.)¹. Також горілка з різними смаками була вдвічі дешевша за класичну «Московську» (34 і 68 крб.). Цукор коштував – 13,50 крб., масло – 56 крб., маргарин – 36 крб.². А середня заробітна плата, за офіційними радянськими даними, в 1949 р. у Львівській області сягала – 579 крб³.

У звіті є інформація і про освітні та культурні можливості для населення. Аналізується мережа шкіл, кадровий склад педагогів, підсумовується, що середні школи були в Бродах, Олеську, Сасові, Підкамені, Заболотцях, Ясенові, Соколівці, в кожному підзвітному районі ОУН було також по 5–7 неповних середніх шкіл, у селах працювали 4-річні початкові школи. Учителі переважно були вихідцями зі східних областей України, а мова викладання – українська⁴.

На думку підпільників, клуби, в яких організовувалися «недільні забави», концерти, вистави, ставали основними осередками радянського дозвілля молоді. Повстанці також уважали, що демонстрація фільмів переважно на радянську патріотичну тематику була засобом поширення радянської пропаганди, тому перешкоджали показам, знищували «кінопересувки». У звіті доповідається, що населення майже не йде дивитися фільми і тому часто за відсутності глядачів сеанси відмінялися⁵. В. Старка зазначає, що кіно загалом стало єдиним соціалістичним нововведенням, яким зацікавилися сільські мешканці⁶.

Жителі регіону могли користуватися послугами пошти, але, як наголошують підпільники, вся кореспонденція проходила цензуру, особливо регламентувалися листи за кордон⁷.

¹ Там само. Арк. 18.

² Там само.

³ Гулай В. Матеріально-побутове становище населення західних областей України (1944–1953) / *Повсякденне життя населення західних земель України у перші повоєнні роки (1944–1953)*. Львів – Торунь: Liha-Pres, 2021. С. 346.

⁴ Звіт за перше півріччя 1949 р. АЦДВР. Ф. 63. Т. 4. Арк. 21.

⁵ Там само. Арк. 21, 26, 27.

⁶ Старка В. В. Повсякденне життя західноукраїнського села в умовах тоталітарних режимів 1939–1953 рр.: дис. ... д-ра. іст. наук: 07.00.01. ПереяславХмельницький, 2019. С. 395.

⁷ Звіт за перше півріччя 1949 р. АЦДВР. Ф. 63. Т. 4. Арк. 19

У звіті подаються відомі підпільникам дані про кадровий склад партійно-радянського апарату, силових структур, їх аналіз доводить, що місцеве населення через «політичну неблагонадійність» було у дискримінаційному становищі, особливо щодо можливості участі у владних структурах. У Бродівському, Підкаміньському, Олеському, Бузькому районних комітетах партії, у першому півріччі 1949 р. не було жодного вихідця із західних областей України¹. Лише у Заболотцівському районі позаштатним пропагандистом був місцевий мешканець, така ж ситуація була і в силових структурах, у господарських установах². Інтегрування в радянське суспільство, досягнення певного суспільного статусу, кар'єрний ріст, що забезпечувало краще благополуччя, відбувалося через членство в партії, комсомолі. Перед радянським громадянином ставилася вимога ставити громадські обов'язки вище за особисті потреби. У звіті підпільники перераховують зобов'язання, які, за їхньою інформацією, мав виконувати секретар комітету комсомолу: «1/ кожний секретар повинен змагати до поширення організації тобто, до збільшення членства; 2/ секретар повинен подати про відбудову клубів і всіма способами заманювати до них молодь при помочі забав, кіна, концертів, виставок і т.п.; 3/ вести антирелігійну пропаганду, комсомольцям не вільно ходити до церкви хіба за дозволом в агентурних цілях; 4/ слідити селян, які негативно ставляться до радвлади, а особливо слідити підпільників; 5/ комсомольці зобов'язані допомагати урядові у збиранню контингенту, стягуванню позик, брати активну участь у посівних і зборочних кампаніях; 6/ комсомольці зобов'язані допомогти поліційним органам у вивізці у Сибір»³. Більшість місцевого населення такого не сприймала, ті, хто йшли на співпрацю з різних мотивів і обставин, часто зовнішньо демонстрували свою лояльність. У звіті зазначається, що на той час не було узагальнювальної інформації про чисельність комсомольців у Бродівському районі. Однак подаються цифри по окремих освітніх закладах. Так, у

¹ Там само. Арк. 3, 4.

² Там само. Арк. 6, 7, 8.

³ Звіт за перше півріччя 1949 р. АЦДВР. Ф. 63. Т. 4. Арк. 6.

Бродівському педучилищі тоді було 70 комсомольців і лише 10 місцевих, решту – зі східних областей України¹.

У перші повоєнні роки у західному регіоні України намітилися складні суспільно-політичні суперечності. Українські визвольні сили ОУН та УПА намагалися протистояти радянській системі і втримати свої позиції на цих землях, натомість сталінський тоталітарний режим – здолати опір українців, насадити радянський спосіб життя. Звіт за перше півріччя 1949 р. Бродівського надрайонного Проводу ОУН є надзвичайно важливим джерелом, що показує погляд підпільників на всі політичні, соціальні і господарські трансформації радянської системи в регіоні, які визначали тодішнє повсякдення людей. Матеріали підпільного звіту засвідчують, що тодішні життєві реалії мешканців краю були пов'язані з ідеологічним тиском, визиском та насиллям з боку владних структур. Важкі умови життя та праці, дорожняча, неможливість повноцінної реалізації, не давали можливості забезпечувати необхідні потреби.

Документ 1

Нд-Броди

ЗВІТ

за перше півріччя 1949 р.

Характеристика терену

Провести суцільну колективізацію – це проблема, яку питаються перевести в життя більшовики до кінця 1949 р., як рівно ж в реалізації якої всі всі питання і знані большевиків дикості є добрі і в(и)пробовані з гори. Сильна нажимка в цьому напрямі почалась від осені 1948 р. та безперервно триває. В першу чергу більшовики поставили животіти колгоспи в цих селах, в яких вони були в час першої большевицької окупації ЗУЗ. В цих селах устійнивши при допомозі місцевих сексотів бувших колгоспників і, долучивши до цього списку декілька нових заяв, вимушених терором чи підступом селян, проголосувували на селянських зборах відновлення колгоспу. Зараз же призначувалась управа, а відтак усупільнення реманенту і вимір найкращої землі під колгосп. Таких сіл в терені мала кількість відносно. В

¹ Там само. Арк. 4.

першу чергу большевики намагаються колективізувати села поблизкі райцентрів, дещо легше натискаючи в цьому відношенні села підлісні і віддалені.

Партійні керівники опираючись на сильному терорі поліційних органів як оперативних груп-боївки, гарнізонів, прокативних груп, мГБ, мвд, міліції, використовуючи, як допоміжні сили весь партійний і безпартійний актив, як працівників установ, учителів, фельшерів, санітарів і ввесь т. зв сільський актив, місцевих сексотів, гарячково взяли до «роз'яснювальної» роботи, а головне до організування колгоспів. Рівнож районна газета про ніщо інше майже не згадує, а тільки захвалює і веде «роз'яснювальну» пропаганду, вказуючи на «доцільність», а головне потребу колективного господарювання.

Большевицька проколгоспна пропаганда не має найменшого впливу на селян. Отже, щоби зломити селянський спротив, большевики практикують найпідліші методи в цьому відношенні. На практиці, протягом звітного періоду в терені виглядало це так:

2. XII. 48 р. в с. Юськовичі Олеського р-ну І-й секретар рк кп/б/у Тимошенко, II-й секретар Яфанов при допомозі боївки мГБ на чолі з оперуповномоченим Сьомкіном нагались мітинговим захваленням заложити колгосп, а коли це не давало бажаних успіхів, справу повів оперуповномочений Сьомкін. Він побив Дулелич Андрія і Павлика Михайла, які не хотіли підписати заяви так, що вони відлежали по тижневи(і) хворі. В огидний спосіб спровокував селянина Гнідзя Івана. Цего селянина через два дні шантажував в с/радї, а, коли селянин заховавсь, він взяв його підступом. Викликавши з пивниці /де він сидів замкнений/ вказав Гнідеві дві дороги – колгосп або Сибір, на що підсунув селянинові до підписання заяву і документ про добровільний виїзд на Сибір. Селянин підписав цей другий, потім зістав відпущений назад до пивниці. Гнідь, не будучи свідомий мГБівських підступів, через кальку підписав заяву до колгоспу, що большевики використали і заломили спротив інших селян. Гнідь, довідавшись від Сьомкіна правди, вернув до додому і покінчив життя самогубством 4. XII. 48.

20. XII. 48 р. с. Дудин Підкамінського р-ну в час організування колгоспу мґбист Худош(ин) (авт. – дві останні букви нерозбірливі), арештував селянина Брек Олексу, якого, завівши до с/ради, терором примушував підписати заяву про вступ в колгосп. Йти селянин категорично відмовися, його через цілу ніч мордували так, що до раня він покінчив таки в їх руках життя. Замордованого селянина волок(л)и в сад і повісили маскуючи за собою всякі сліди злочину будьто селянин сам це зробив.

В цьому ж селі побили Попович Василя за це, що не хотів підписати заяви. Внаслідок побиття селянин дістав усунення жолудка (авт. – шлунка) і пролежав довгий час в шпиталю.

15. I. 49 р. в с. Кадлубиська в час організовки колгоспу селянинові Цатериґа Іван викрутили большевики праву руку за те, що не хотів підписати заяви.

Ось методи, при помочі яких большевики «доказують» селянам перевагу колективного господарства над одноосібним. Та вищенаведені факти це тільки незначна частина цих страшних звірств, які мали місце в терені, ту слідували побої селян до крові; селянам різали ножом затиснений кулак, щоби тим способом його відчинити і втиснути олівець, а відтак при помочі кількох енкаведистів його рукою поставити «добровільний» підпис на заяві; втискали пальці між двері; замикали до пивниць, причому били та по кілька днів не давали нічого їсти пока знеможний селянин не заломивсь і підписав заяву.

В парі з колгоспом організують большевики в такий же сам спосіб стрибки. За це, що селянин не хоче брати зброї, його арештують, б'ють, морять голодом до цих пір, пока візьме зброю і буде стрибком, або, коли ставить рішучий спротив, йому відшукують якісь провини супроти радвледи, чи якісь залеглості по всякого рода (зд)адачам та засуджують на кілька, а то й кільканадцять років тюрми.

З другої сторони, гляньмо, як навітлює «об'єднання» селян в колгоспи районова газета «Сталінець» – орган Олеського рк кп/б/у, яка помістила статтю під заголовком «Нове поповнення», в якій пише: «З кожним днем все більше і більше селян-одноосібників переконується в перевазі колективного господарювання, ломаючи опір куркулів, сміливо йдуть до колгоспу...». В тому ж числі була поміщена друга стаття – «Поліпшити ви-

ховну роботу серед молоді» /звітна доповідь секретаря рк влксм Щурік/, в якій він говорить: «Районна комсомольська організація брала активну участь у перетворенню села на соціалістичний лад. Комсомольцями створено колгосп в с. Хмелева (авт. –Хмільове), який назвали «Комсомолец» та в с. Олеська Гута ім. Жданова. Велику роботу провели комсомольці у виконанні господарсько-політичної кампанії в районі». Та чомусь не згадує в своїй доповіді т. Щурік про те, що в час організації колгоспу в с. Олеська Гута то ж село було з ночі обставлене військом, що вже від досвітку згнали енкаведисти ще сплячих людей до с/ради, що селяни втікали куда хто міг, що Рогулич Олексу побив до крові большевицький посіпак Худенко не за що інше, а якраз за те, що він не хотів підписувати заяви, при чому вломив йому одне ребро, що Борусь Йосифа, Мазурка Михайла і Мельника Степана, так само тяжко побили, врешті, що ні один селянин в цьому селі не підписав добровільно заяви. Так, про це згадувати в процесі не вигідно, і в ССРСР це недопустиме, та цієї правди перед селянами і взагалі громадянами всяким щурікам і іншим закрити не вдасться.

Вороже середовище.

Адміністрація:

Р. В. К:

Бродівський р-н:

1. Олексюк Мирон	голова	укр	ЗУЗ	парт	
2. Васьків	заступ	рус		- -	
3. Романець	секрет	укр	ЗУЗ		с. Конюшків
4. Щепанський	інспект	- -	- -		с. Фільварки
5. Білоков	сек. п. о.	рус		парт	

Підкамінський р-н:

1. Іванков	голова	рус		парт	
2. Судовий	заступ	укр	ЗУЗ	к. парт	
3. Онищук М. К.	- -	- -	- -	- - с. Дудин	
4. Артех М. А.	зав. вид	- -	- -	парт	с. Підкамінь
5. Жувлова Т. З.	- -	- -	СУЗ	- -	
6. Тежежитло В. В.	інстр	- -	- -	- -	

7. Омельченко С. І.	секр	- -	- -	- -	
8. Пишна М. П.	машиніст	- -	- -	б/п	

Одеський р-н.

1. Лопочак Василь	голова	укр	парт	СУЗ
2. Буригін Михайло	заступ	рус	- -	
3. Потирай Іван	зав.кадр	укр	- -	СЗУ
4. Мала Ольга	секрет	- -	б/п	
5. Максимович Стефа	машин	- -	- -	
6. Васків Іван		- -	- -	
7. Скрига		- -		

Заболотцівський р-н:

1. Павлів Михайло	голова	укр	парт	ЗУЗ	с. Заболотці
2. Кожан Теодор	заступ	- -	- -	- -	- -
3. Шавардак Микола	секрет	жид	- -		
4. Кондратов Григорій	по архів	рус	- -		
5. Левицька Льорка	інстрек	укр	б/п	ЗУЗ	с. Заболотці
6. Кульчицький	2-й інст	- -	- -	- -	- -

Бузький р-н

1. Бересток П. П.	голова	укр	парт	СУЗ
2. Голуй	заступ		- -	
3. ІванькоКузьма Іван.	сектет	укр	- -	СУЗ

Всіх працівників рвк цього р-ну є около 20-ть чоловік, з яких чисельно більшість творять східняки.

Р. П. К.

Бродівський р-н:

1. Собко Іван	I-й секр	укр	парт	СУЗ майор
2. Рум'янцев	II-й - -	рус	- -	
3. Тіщенко	III-й - -	- -	- -	СУЗ
4. Нехаба	зав. кадрів	рус	- -	
5. Шаталін	заст - -	- -	- -	
6. Яковенко	проп. політ	укр	- -	СУЗ
7. Мозолов	- военчаст	рус	- -	
8. Прокопенко	зав. пропаг	укр	- -	СУЗ

9. Гунченко	- - парткаб	рус	- -	
10. Кочанков	пропаган		- -	
11. Галенішин			- -	
12. Поваженко			- -	
13. Мілюков			- -	
14. Хирний Ігор			- -	
15. Баср Антонина	пом . секр		- -	
16. Ющенко Ірина	зав. обл. к.		- -	
17. Рибаківа Марія	жінорг		- -	

Підкаміньський р-н:

1. Костюченко	I-й секр	укр	парт	СУЗ
2. Даниленко І. М.	II-й - -	- -	- -	- -
3. Белов. К. Й.	III-й - -	рус	- -	
4. Задонський	зав проп	жид	- -	
5. Волков Г. А.	орг. отд	рус	- -	
6. Вороненко М. С.	воєнод	укр	- -	СУЗ
7. Гирко			- -	
8. Новікова Л. І.	зав учот	рус	- -	
9. Белова А. Д.	пом. сек	- -	- -	
10. Лиховий Б. П.	інструктор		- -	
11. Головка			- -	
12. Гуров М. А.	інструкт	рус	- -	
13. Сверченко М. А.	- -	укр	- -	СУЗ
14. Чумаков		рус	- -	
15. Паливайко Н. О.	тех. секр	укр	парт	СУЗ
16. Тарасенко М. О.		- -	- -	- -
17. Сокова	зав бібліо	рус	- -	
18. Попов П. А.	шофер	- -	- -	

Олеський р-н

1. Тимошенко Григорій	I-й секр	рус	парт	
2. Яфанов Семен	II-й - -	- -	парт	
3. Швед			- -	
4. Смірнов		рус	- -	
5. Паламаренко Василь		укр	- -	
6. Остапів Іван		рус	- -	
7. Карасьон		- -	- -	
8. Харченко		укр	- -	

9. Корж			- -	
10. Станько Марія			- -	
11. Бурік		рус	- -	

Заболотцівський р-н:

1. Боровик Василь	I-й секр	укр	парт	СУЗ	
2. Ковальов	II-й секр	рус	- -		
3. Слюсаренко	III-й - -	укр	- -	СУЗ	зав. відділ.
4. Генералова Євгенія	інструкт	рос	- -		
5. Дев'ятерікова	секрет	- -	- -		
6. Мартинчук	інструк	укр	- -	СУЗ	
7. Гуляка Панько	штат. проп.	- -	- -	ЗУЗ	с. Заболотці

Бузький р-н:

1. Накс В. А.	I - й секр		парт	
2. Каспрук А. Б.	II - й - -	укр	- -	ОУЗ
3. Ямповський Юхим М.	III - й - -	- -	- -	- -
4. Крищенко		- -	- -	- -
5. Буряк Павло	сек.орг.від	- -	- -	- -
6. Годовнікова	машиніст	рус	- -	
7. Чабан	зав. агіт. в		- -	
8. Мартиненко	інструкт	укр	- -	СУЗ
9. Гушин	- -		- -	
10. Николенко	- -	укр	- -	СУЗ
11. Бобир	зав. учота		- -	
12. Панченко	технік	укр	- -	СУЗ
13. Панчик	бібліотек	- -	- -	- -
14. Кучинський			- -	

Комсомол:

Бродівський р-н:

В Бродівській СШ ч. 1. є 23 комсомольці в тому числі 8-м місцевих, а решта зі СУЗ, в нищих клясах є 70-ть піонерів.

В НСШ, яка поміщається на Старо-Бродах є 5-ть комсомольців зі СУЗ.

В Педучилищі комсомольці є 70-ть, в тому числі 10-ть місцевих, а решта зі СУЗ.

Даних про стан комсомольців цілого р-ну пока не маю.

Підкамінський р-н

1. Матвійчук В. В.	I-й секр	укр	СУЗ
2. Следзь Г.	II-й - -		
3. Немченко Ніна	зав. уч	рус	
4. Данілова	зав. пис. вид.		
5. Сердюк Антоній	зав. орг. вид.	- -	
6. Куяма Микола	інструктор		

Олеський р-н:

В с. Сасові існує три комсомольських організації: Істрбительна, шкільна і колгоспна. Між істрбителями комсомольців – 5-ть, секретар – Бурак Василь. В школі – 14-ть комсомольців, секретар – Петелцька Євгенія. В колгоспі –7-м членів, секретар – Овчаренко Марія.

В с. Опаки, істрбительна комсомольська організація 3-ри, секретар Левіцкі Михайло.

В с. Хмільове, істрбительна комс. орг, членів – 3-ри – Сима-нук Михайло.

В с. Ушня, шкільна комс. орг., членів -7-м, секретар Мисюта Михайло.

Заболотцівський р-н:

1. Погребельний Василь	I-й секр.	укр	парт	Місцевий
2. Удовиченко Федір	зав. інстр в	- -	комс	СУЗ
3. Мовчан Тетяна	інструктор	- -	- -	

В с. Кадлубиська є такі комсомольці: Пуц(д)ан Микола, Баймак Іван, Мартинюк Михайло і Мазовіта Петро.

В с. Соколівка – Гриценко Василь, Сірля Петро, Кузик Володимир. Організація піонерів і жовтенят находилася в сс. Заболотцях і Чехи.

Бузький р-н:

1. Свтушенко Юлія	I- й секр		комс	
2. Штибель Степан	II- й - -	укр	- -	місцевий
3 Романів Володимир	інструктор	- -	- -	- -
4. Бедріг	зав учота		- -	

5. Іващенко	зав піон від	- -	- -	СУЗ
6. Михайлів Володимир	секретар	укр	- -	секр.комс. ор. в с. Купче.
7. Сікорська Люба	зав клубу	- -	- -	с. Купче
8. Магіровська Ярослава	- - бібліот	- -	- -	
9. Слога Марія		- -	- -	- -
10. Колодій Мирослава		- -	- -	- -
11. Павлик Семен		- -	- -	- -
12. Масловська Іванна		- -	- -	- -
13. Колодій Юлія		- -	- -	- -
14. Круляк Станіслав		- -	- -	- -
15. Червінська Стефанія		- -	- -	- -
16. Атлас Юлія		- -	- -	- -
17. Гой Євгенія		- -	- -	- -
18. Курчаба Марія		- -	- -	- -
19. - - Антоніна		- -	- -	- -
20. Гарасік Степан		- -	- -	- - міліціонер
21. Броговська Євгенія	секретар	- -	- -	с. Лянерівка
22. Поронюк Іванка		- -	- -	- -
23.- - Володимир		- -	- -	- -
24. Подановська Стефанія		- -	- -	- -
25. Махніцький Броніслав		поляк	- -	- -
26. Остап Михайло		укр	- -	- -
27. Броговська Ярослава		- -	- -	- -
28. Лісовець Михайло	секретар	- -	- -	с. Побужана
29. Станкевич Володимир		- -	- -	- -
30. Степась Василь		- -	- -	- -
31. Комендант Роман		- -	- -	- -
32. Поронюк Юрій		- -	- -	- -
33. Лісовець Юстина		- -	- -	- -
34. Прокопович Параскевія		- -	- -	- -

35. Патерега Марія		- -	- -	- -
36. Романюк Текля		- -	- -	- -
37. Ков'як Ольга		- -	- -	- -
38. Ільчина Марія	секретар	- -	- -	с. Грабова
39. Навлік Юлько		- -	- -	- -
40. Семенів Ярослав		- -	- -	- -
41. Евстахович Євгенія		- -	- -	- -
42. Михалів Степан		укр	комс	с. Грабова
43. Поцілуйко Анна	секретар	- -	- -	с. Яблунів- ка
44. Соснівський Ілярій	зав клубу	- -	- -	- -
45. Поцілуйко Марія	- - біблі	- -	- -	- -
46. Романюк Анна		- -	- -	- -
47. Війтович Василь		- -	- -	- -
48. Зерська Марія		- -	- -	- -
49. Ренчка Анна		- -	- -	- -
50. Жук Анна		- -	- -	- -
51. Нищий		- -	- -	- -
52. Кошарська Катери- на	зав клубу	- -	- -	с. Стівпин
53. Кошарський Сте- пан		- -	- -	- -
54. Тихоліс Марія		- -	- -	с. Гумнісь- ка

Комсомольців в цілому районі є нових 450. Найбільше число комсомольців є в райцентрі як урядовці большевицьких установ, робітників промосередків та шкільної молоді. Переважна більшість комсомольців це молодь зі СУЗ.

Основні завдання секретарів комсомолу: 1/ кожний секретар повинен змагати до поширення організації тобто, до збільшення членства; 2/ секретар повинен подати про відбудову клубів і всіма способами заманювати до них молодь при помочі забав, кіна, концертів, виставок і т. п.; 3/ вести антирелігійну пропаганду, комсомольцям не вільно ходити до церкви хиба за дозволом в агентурних цілях; 4/ слідити селян, які негативно ставляться до радвледи, а особливо слідити підпільників; 5/ комсомольці зобов'язані допомагати урядові у збиранню контингенту, стягуванню позик, брати активну участь у посівних і зборочних кам-

паніях; б/ комсомольці зобов'язані допомогти поліційним органам у вивізці у Сибір.

М. Г. Б.

Бродівський р-н:

1. Голенко	начальник	полк	парт	білорус
2. Благуєв	слідчий	капіт	- -	рус
3. Сапшин		- -	- -	- -
4. Гоніков	оперуполн	лейт	- -	- -
5. Бурикін		- -	- -	- -
6. Макаров			- -	- -
7. Васілів		капіт	- -	- -

Підкамінський р-н:

1. Нікітін	начальник	капіт	парт	рус
2. Свеноренко		ст. лейт	- -	- -
3. Погодін	оперуполн	- -	- -	- -
4. Худошин	- -	- -	- -	- -
5. Іваніца	слідчий	капіт	- -	- -
6. Пащенко	оперуполн	лейт	- -	укр
7. Крюков	- -	ст. лей	- -	рус
8. Скорход	- -	без паго	- -	укр
9. Ф(ьо)йодоров	- -	офіцер	- -	рус
10. Горнов	невідомо	- -	- -	- -
11. Назаренко	- -	- -	- -	- -
12. Теплонов	- -	- -	- -	- -
13. Ратушняк	- -	- -	- -	- -
14. Боднарченко	- -	- -	- -	- -

Олеський р-н:

1. Ходаков	начальник		парт	рус
2. Крюков Саша	слідчий		- -	- -
3. Зам'єцко	оперупол		- -	- -
4. Волков	- -		- -	- -
5. Таньков	- -		- -	- -
6. Ульянов	- -	ст. лей	- -	- -
7. Сьомкін	оперуол	ст.лейт	рус	парт
8. Величко	- -	серж	- -	- -
9. Анатолій	радист	лейт	- -	- -

Заболотцівський р-н:

1. Гончаров	начальник	ст. лейт	жид	парт	
2. Куракін	заст. - -	капіт.	рус	- -	ст. оперупол
3. Ілюхін	ст. опер(ун)	ст. лейт	жид	- -	
4. Гайдервальд	оперупол	ст. лейт	- -	- -	
5. Марченко Саша	зав. політш	лейтен	укр		
6. Курбанов	слідчий		рус	- -	
7. Московський	- -	- -	- -		
8. Алікін	оперуп	м. лейт - -	- -		
9. Топоров	ст.	- -			
10. Спирин	- -	- -	- -		
11. Куряшкова	секретар	- -	-		

Бузький р-н:

1. Пілюшкін		майор	рус	парт	
2. Палій	начальник		укр	- -	
3. Сьомкін	- -	ст. лейт	рус	- -	
4. Яковлев	оперун	- -	- -	- -	
5. Мацюра	- -		- -	- -	
6. Король	- -		укр.	- -	переселенець
7. Петров	- -		рус	- -	
8. Безсонний				- -	
9. Соколов			рус	- -	
10. Самсонов	нач. і(н)стр		- -	- -	

М. В. Д.

Бродівський р – н:

1. Лугачов	начальник	майор	жид	парт	
2. Богатир(ь)ов	оперууп Броди	ст. лейт	рус	- -	
3. Мануїльський	оперуполн	- -	- -	- -	
4. Карманчук	- -	- -	- -		
5. Спірідонов	оператив	лейт	- -	- -	
6. Горбунов	- -	- -	- -	- -	
7. Тіханов	- -	ст. лейт	- -	- -	
8. Тушаков	- -	лейт	- -	- -	
9. Гороб(і)йовський		ст. серж.	укр.		

Підкамінський р-н:

1. Тіщенко Сергей	начальник	капіт	рус	парт	
2. Сушко	заступник	- -	- -	- -	нач. міліції
3. Хахцов А.П.	ст. оперун	лейт	- -	- -	
4. Воскобойніков	участков	- -	- -	- -	
5. Бахмінов	- -	- -	- -	- -	
6. Антоновський	- -	м.лейт	- -	- -	
7. Чарік	розсік(розшук) кр	лейт	- -	- -	
8. Частов	участков	лейт	- -	- -	
9. Смоляр	- -				
10. Якубовський	- -	сержант	поляк		

Одеський р-н:

1. Цигипа Іван	начальник			парт	
2. Новіков	нач. міліції	ст. лейт	рус	- -	зам. нач.
3. Баранюк	оператив	лейт		- -	
4. Кузьнєцов	- -	- -	рус	- -	
5. Сядяпов Олекса	слідчий	- -	- -	- -	
6. Савухін		м. лейт	- -	комс	
7. Гурскі Іван	роз.крад		жид	- -	
8. Каширін		серж	жид	комс	
9. Мамот	- -		укр.	б/п	
10. Виборшт	- -		жид	комс	
11. Г'ява	- -	м. лейт	рус	- -	
12. Красовскі Іван		серж	поляк	б / п	
13. Гиколяшко	участ		молд.	комс	
14. Дацків Гилярій	- -		укр.	б/п	
15. Грецькі					
16. Щербаков			рус		
17. Жарков	нач. стриб		- -		

Заболотоцівський р- н:

1. Захарченко	начальник	капіт	укр.	парт	
2. Самокіш	зам. - -	лейт	- -	- -	нач. поліції
3. Бермерчук	участковий		- -	- -	
4. Бущик	нач. ОБХСС	м. лейт		- -	
5. Бавардак К.	секретар		рус	- -	
6. Захарчук	нач	лейт	укр.	- -	
7. Клименко Григорій	участковий		укр.	- -	
8. Кравченко	нач. пасп. ст.		- -	- -	
9. Петренюк Віктор	участковий		- -	- -	
10. Сумік	працівник	м. лейт	- -	- -	

Бузький р-н:

1. Гайда	начальник			парт	
----------	-----------	--	--	------	--

Список повний працівників мвд цього р-н подав в попередньому звіті.

Міліція

Бродівський р-н

1. Злодухов	начальник	капіт	рус	парт	
2. Шередека Володимир		лейт	укр.		
3. Мануїл Ярослав	участковий	- -	- -	комс	Старо Броди
4. Лавринюк	- -		- -	парт	
5. Жданов	- -	серж	рус	- -	
6. Сечков	- -	ст. - -	- -	- -	
7. Філіпов	- -	серж	- -	- -	
8. Сенік Зенон		рядовий	укр.	комс	Старо Броди
9. Сидор Ярослав		- -	- -	- -	
10. Динисюк		- -	- -	- -	с. Сестратин
11. Шигін Григорій		- -	молдаван	- -	

12. Брінь Степан		- -	укр.	- -	с. Гаї Діт- ковецькі
13. Котельницький Осип	- -	- -	б/п		Гаї Ста- робрід
14. Литвиновський Осип		- -	- -	- -	- -
15. Летук Микола		- -	- -	- -	ЗУЗ
16. Боєнський Боле- слав		- -	- -	- -	с. Дітківці
17. Довбета Степан		- -	- -	- -	с. Смільно
18. Побережний Ти- мофій		- -	- -	- -	с. Лаго- дів
19. Мокрицький Іван		- -	- -	комс	- -
20. Яремчук Левон- ко		- -	- -	- -	- -
21. Михальчак Ро- ман		- -	- -	- -	с. Корсів
22. Афонович Воло- димир		- -	- -	- -	с. Смільно
23. Пісковецький		- -	- -		с. Язлівч ик
24. Рибак Михайло		- -	- -		- -
25. Іжевський		- -	- -		ЗУЗ

Підкамінський р-н:

Точних даних немає, подам в наступному звіті.

Одеський р-н:

1. Валентій Михайло		серж	укр.	б/п
2. Токарський		- -	- -	- -
3. Зубко		рядов	укр.	б/д
4. Возняк Михайло		серж	- -	- -
5. Накоконечний Іван	рядов	- -	- -	
6. Зубко Іван		- -	- -	- -
7. Заставний Микола	сержант	- -	- -	
8. Токарський		рядовий	- -	- -
9. Дупед(л)ич Микола		- -	рус	косм

10. Костовик Іван		серж	укр.	б/д
11. Костів Микола	м. серж	- -	- -	
12. Геречка		рядовий	- -	- -
13. Костик Василь		- -	- -	
14. Хамула Володимир	- -	- -	- -	

Заболотоцівський р-н:

1. Самокіш	начальник	лейт	укр.	парт
2. Мойсеев	участков	- -	рус	- -
3. Боженко	- -	ст. серж	- -	- -
4. Попов	- -	старшин	- -	- -
5. Хлебніков	- -	ст. серж	- -	- -
6. Шатов Володимир	- -		- -	- -

Бузький р-н:

1. Анкушин	начальник	рус	парт	
2. Штибель	участков	укр.		місцевий
3. - -	- -	- -	- -	
4. Поронюк Михайло	- -	- -		- -
5. Шаров Олександр	- -	рус	парт	
6. Соколов	- -	- -	- -	
7. Палига Ізидор	- -	укр.		місцевий
8. Коба	- -	- -		
9. Дапків Іларіон	- -	- -		місцевий
10. Чучман	- -	- -		- -

Істробітелі.

Бродівський р-н:

Стан стрибків той самий як подання в попередньому звіті.

Підкамінський р-н:

с. Паликорови	– 30-ть	стрибків	начальник	Кульгін	Стрибки активні
с. Кутищі	– 20-ть	- -	як охорона-колгоспу	Смоляр	всі активні
с. Нем'яч	– 10-ть	- -	- -	- -	не активні
с. Попівці	– 20-ть	- -	- -		більша половина неактив - -

с. Тетильківці	– 10-ть	- -	- -	- -	- -
с. Накваша	– 10-ть	- -	- -	- -	- -
с. Бучища	– 30-ть		укр.		активні

Олеський р-н:

с. Сасів	– 14-ть	стрибків	начальник	Більчинський Іван	місцевий	укр.
с. Руда Ковтівська	– 16-ть	- -	- -	Володимир	- -	- -
с. Опаки	– 10-ть	- -	- -	Левицький Михайло	місц	поляк ком с
с. Хмільове	– 12-ть	- -	- -	Симанчук	- -	укр.

Крім цього, в с.с. Колтів, Кругів, Вербуж і Хватів також станіці стрибків та точніших даних про них пока не маю. В вище згаданих селах всі стрибкі є активні і діють так само, як більшовики.

Заболотцівський р-н:

На терені даного р-ну істребітілів немає.

Бузький р-н:

Стан стрибків такий самий, який поданий в попередньому звіті.

В і д д і л и «Б Б» .

Бродівський р-н:

Броди –	стаціонує полк в числі понад 1000 чол., як рівнож при полку навчають около 400 собак.
Берлин –	80 бійців. Начальник – кап. Конувал , руский, зам. нач. – Безовець, українець, лейтенант

Підкамінський р-н:

Підкамінь –	70 бійців. Крім цього, на терені р-ну періодично перебувають оперативні групи відділів «ББ», які присилає Бродівський полк чи область. Їх кількість годі устійнити
-------------	--

Одеський р-н:

Одесько –	около 200 бійців
-----------	------------------

Заболотцівський р-н:

Чехи –	60 бійців.
Ясенів –	40 бійців.

Бузький р-н

Одесько –	около 200 бійців
-----------	------------------

Н а р с у д и:

Бродівський р-н:

1. Демченко Микола	суддя	укр	парт
2. Старух	прокурор	- -	- -

Підкамінський р-н:

1. Карлова Євдокія	суддя	рус	парт
--------------------	-------	-----	------

Уроджена в 1906 р. в. с. Красне Орловської області Девенського р-ну.

Від 16 років життя працювала в Донбасі в м. Горлівка. В 1937 р. покінчила юридичні курси в Харкові, а відтак була суддею в м. Калінінск. В час німецької окупації України працювала Нотарію (авт. – у)сом в Середній Азії. Від 1944 р. працювала нарсуддею в р-ні Бузьк Львівської області. Від 1948 р. працює суддею в р-ні Підкамінь. В судівництві проявляє велику жорстокість стосовно до селян-односібників, прм., за недоїмку кількох кгр., она засуджує від 3-х – 7-м років тюрми.

Одеський р-н:

1. Іванісова Марія Савелівна	суддя	рус	парт
------------------------------	-------	-----	------

Заболотцівський р-н:

1. Александрова Віра	суддя	рус	парт	
2. Дроздов	комірник	- -	- -	
3. Сподарек	секрет	укр.	б/д	місцевий

Бузький р-н:

1. Жовнір Михайло	суддя	укр.	парт	місцевий
-------------------	-------	------	------	----------

Воєнкомати.

Бродівський р-н:

1. Шурупов	начальник	полк	рус	парт
2. Макаренко	нач. І-ї час	капіт	укр	- -
3. Чубатов	- - 3-ї - -	- -	рус	- -

Підкаміньський р-н:

Подам в слідуючому звіті:

Олеський р-н:

Подам в слідуючому звіті:

Заболотцівський р-н:

1. Дроздов	начальник	капіт	рус	парт
2. Писажнюк	замісник	лейт	укр.	- -

Бузький р-н:

1. Іванько	начальник	майор		парт
------------	-----------	-------	--	------

Земвідділи

Бродівський р-н:

Комсомольців в цілому районі є нових 450. Найбільше число комсомольців є в райцентрі як урядовці большевицьких установ, робітників промосередків та шкільної молоді. Переважна більшість комсомольців це молодь зі СУЗ.

1. Давидов Олексій	завідуючий	рус	парт		
2. Рухля Василь	агроном	укр.	- -		СУЗ
3. Осипкін Володими	ст. зоотех	рус	- -		
4. Печерський Григ	ветлікар	- -	- -		
5. Нетаховеч Катер	агроном	- -	- -		
6. Мартинюк Василь	земвпоряд	укр.	б/п	ЗУЗ	с. Лагодів
7. Очеретена Ніна	агроном	- -	- -	СУЗ	
8. Шишка Левко	агр. пчолов	- -	- -	ЗУЗ	с. Фільварки В.
9. Дмитренко Іван	зоотехнік	- -	парт	СУЗ	
10. Морозов Семен	інструктор	рус	- -		

11. Перва Валя	бригадир	укр.	- -	СУЗ	
12. Хипко Петро	агроном	- -	б/п	- -	
13. Ягольник Віра	статистик	- -	комс	- -	
14 Чернякова	секретарка	- -	- -	- -	

Підкамінський р-н:

Подам в слідуючому звіті.

Олеський р-н:

Подам в слідуючому звіті.

Заболотцівський р-н:

1 .Солдатенко Василь	завідуючий	укр.	парт	СУЗ	
2. Дев'ятеріков	інженер	- -	б/п	- -	
3. Куцак	бухгалтер	- -	комс	- -	
4. Макаренко	агроном	- -ка	- -	- -	
5. Лех	рахівник	- -	б/п	ЗУЗ	

Бузький р-н:

1. Тертичний Григор	завідуючий	укр.	парт	СУЗ	
2. Ромалів Степан	бухгалтер	- -	б/п	ЗУЗ	
3. Атаманюк	агроном	- -	парт	СУЗ	
4. Попор Люба	- -	- -	к. –''-	- -	
5. Вовк Йосип	- -	- -	б/ п	- -	
6. Навацький Володимир	- -	поляк	- -	ЗУЗ	місцевий
7. Турова Ольга	- -	укр.	- -	СУЗ	
8. Ковалик Василь	зоотехнік	- -	- -	ЗУЗ	- -
9. Шевела Олександра	- -	- -		СУЗ	
10. Павлюк Анна	- -	- -	б/п	ЗУЗ	- -
11. Поліщук Ігнат	- -	- -	парт	СУЗ	
12. Осаул Михайло	ст. інженер	білор	- -		
13. Сковрінок Іванна	зам. інженер	укр.	б/п		
14. Бинниченко Ольга	будів.технік	- -	косм	СУЗ	

15. Бербека Микола	обмір-ник	- -	б/п	ЗУЗ	місцевий
16. Романишин Павлина	секретарка	укр.	комс	- -	- -
17. Винчик Григорій	зав. пункту	укр	СУЗ		
18. Діжак Ілярій	фельчер	- -	б/п	ЗУЗ	місцевий
19. Захров Олександр	зоотехнік	рус	парт.		
20 Ратько Петро	зав.ветлікар	укр	— ” —	СУЗ	
21. Демидчук Йосиф	фельшер	- -	б/п	ЗУЗ	місцевий

Дороговий відділ

Бродівський р-н:

Персональні дані про дорогові відділи подам в слідуючому звіті.

Ф і н в і д д і л и.

Бродівський район:

1. Сафій	директор	укр		ЗУЗ	місцевий
2. Шелицкі	бухгалтер	- -		- -	- -
3. Буриль Марія	інсп.бюдж		ЗУЗ		
4. Гонтар	- - держст	- -	ЗУЗ	місцевий	
5. Цар Іван	бухг	- -	- -	- -	- -
6. Філікс Мойсеївна	секретар	жид	парт		

Підкамінський район:

Подам в слідуючому звіті.

Заболотцівський р-н:

1. Жмур Василь	завідуючий	укр	парт	ЗУЗ	місцевий
2. Мандзюк Василь	замісник	- -	б/п	- -	
3. Куцак	інспектор	- -	комс		
4. Винярський	- -	- -	- -	ЗУЗ	
5. Тельта(є)ва Галя	бюдж.інспек	- -	СУЗ		
6. Трояновська	бухгалтер	- -	- -	- -	

Бузький р-н:

Подам у слідуючому звіті.

Інші большевицькі адміністративні установи.

Бродівський р-н:

Держбанк:

1. Бодров Григорій	директор	рус	парт		сибіряк
2. Розуменко Іван	голова бух	укр	б/п	СУЗ	
3. Кирилов	ст. інспек	рус			
4. Лебешева Марія	заст. г. бух		комс		
5. Герасимова Єва	інспектор	укр		ЗУЗ	м. Броди
6. Астухова Анна	- -	рус	б/п		м. Москва
7. Заяць Марта	бухгалтер	укр	комс	ЗУЗ	м. Броди
8. Скоморовська Анна	- -	- -	б/п	- -	місцева
9. Вайно Люба	- -	- -	- -	- -	- -
10. Мильничук Олена	- -	польк	- -		с. Гаї Смолеські
11. Каллер Олена	- -	рус	- -	СУЗ	м. Харків
12. Чурсіна Євдокія	ст.касир	- -	- -	- -	- -
13. Осипенко Марія	- -	укр	комс	СУЗ	м. Житомир
14. Валагули Емілія	бухгалтер	- -	б/п	СУЗ	с. Ковпан
15. Ковальчук Ярослава	секретар	- -	- -		с. Гаї Дітковецькі

Заболотцівський район:

Райвно:

1. Звіринець Карп	завідуючий	укр	парт	СУЗ
2. Семиволос Федір	інспектор	- -	б/п	- -
3. Гореля	інспектор	укр	парт	
4. Клубок Іван	бухгалтер	- -	б/п	місцевий
5. Курача Галина	рахівник	- -	б/п	СУЗ

Райпромкомбінат:

1. Насетмін	начальник	укр	парт	СУЗ
2. Омелянов	бухгалтер	рус	б/п	

Центральне статистичне управління:

1. Шах	завідуючий	укр	б/п	місцевий
2. Ляхович Петро	інструктор			
3. Костишин Євгеній	рахівник	комс		

Соціально забезпечення:

1. Кульчицький	завідувач	укр	б/п
2. Самокіш Таня	замісник	комс	СУЗ
3. Пилук	бухгалтер	б/п	місцевий

Стан охорони райцентрів:

Охорона райцентрів складається з тих частин військ, які є подані в розділі «ВВ» і «істрєбітелі». Крім цього, в м. Броди та на переферіях кватерує полк летунський. Автоколона 5-ї летунські частини кватерує в с. Фільварки великі в числі 200 бійців, около 40 автомашин. Летовище поміщається між сс. Фільварки Великі та Дітківці і лісом так звана Фільвареччина. Під лісом стоїть около 180 бійців з летунської частини, які охороняють летовище, як рівнож около с. Дітківці кватерує сотня для охорони летовища. Дотепер на летовищі знаходилось около 200 літаків-штурмовиків та 50 бомбардувальників, які при кінці м. червня одной ночі вилетіли в невідомім напрямі. Склади бомб і амуніції летунської находяться в т. зв. парку Шнеля і під лісом Фільвареччини. База нафти, ропи і бензини поміщається між с. Смільним та м. Броди. Друга база цивільна знаходиться на хут. Шваби.

21 VI. 49. до міста Броди зі сторони Львова приїхало 50-ть автомашин з військом, це часть зенітної артилерії, яка розквартирувалась в замку /західна сторона м. Броди. Ночію 21–22. VI приїхало два ешелони зі сторони Львова війська, які привезли зі собою артилерію. Ці обі групи мабуть складають одну частину. З ешелонів виландувались та розквартирували в лісі між селами Гаї Смоленські-Смільною. Військо це, як видно, буде стояти довше, приготвяєклади на боеприпаси і харчі. Лінії телефонічні будують в напрям Бродів –Лешнів і Броди – Берлин.

Говорять, що те військо буде підземну телефонну лінію на Львів. Яка чисельність тих військ і яка їх ціль поки невідомо.

Через Підкамін з напрямку Броди на Тернопіль в тому ж часі повийжджало около 250 автомашин з військом, якась група з цього війська залишилась в Підкаміні. Рівно ж говорять, що здовж гостинцем з Бродів на Та(е)ронополя це військо окопується. Телефонні лінії протягнули з Бродів на Тернопіль. Війська ці носять погони переважно чорні, дуже мала частина між ними є піхоти. До сіл не заходять як рівнож близька своїх постоїв не допускають нікого. В лісах, де кватерують, рух цивільних людей здержаний.

В Олеському, Заболотцівському, Бузькому районах, охорона райцентрів така, як подано в розділах «ББ» і «Істребітелі»

В Підкамінському р-ні около 120 бійців, які охороняють тюрму, т. зв. «Трудово Ісправочна Колона (колонія)».

3. Господарка.

Радгоспи:

Радгоспів в терені не збільшилось, стан, який був поданий в попередньому звіті. Даних про господарювання в них поки немаю.

Колгоспи:

Бродівський р-н:

1. Фільварки Великі /Підгородне/	– колгосп ім. І. Франка, 120-ть господарств, голова – Олійник Михайло.
2. Дітківці	– колгосп ім. Кірова, 115-ть господарств, голова Волянук Юрій
3. Гаї Дітковецькі	– ім. 30-річчя Радянської України, 32-а господарства, голова – Мельничук Степан.
4. Гаї Старобродські	– ім. Ворошилова /голови колгоспу нема, селяни сіють свої поля самі/
5. Старі Броди	– ім. 800-річчя Москви, 109-ть господарств, голова – Картацев, руский
6. Гаї Омоленські	– ім. Чкалова, 35-ть господарств, голови колгоспу немає, управляє колгоспои уповноважений рпк – Дишерко Володимир, українець, партійний, ЗУЗ.
7. Смільно	– ім. Будьонного, 45-ть господарств, в тому числі 3 родини східняків, голова – Петришин Михайло

8. Фільварки Малі	– ім. Хрущова, 23-и господарства , голова – Борщ, укр., партійний, місцевий
9. Берлин	– ім. Сталінської конституції, 56-ть господарств, голова – Саваринський Онофрик
10. Язлівчик	– ім. Жданова, 57 господарств, голова – Голіновський Дмитро
11. Білявці	– ім. Сталіна, 68-м господарств, голова – Мазурик Григорій
12. Конюшків	– ім. Франка 54-ри господарств, голова – Варава Василь
13. Шнирів	– ім. Богдана Хмельницького, голова – Гармерник Яків
14. Клекотів	– ім. Паризької комуни, 57-м господарств, голова – Демчук Василь
15. Комарівка	– ім. 30-річчя жовтня, 32-а господарства, голова – Ковальчук Василь
16. Корсів	– ім. Леніна, 30-ть господарств, голова – Мирецький Федір.
17. Лешнів	– ім. Молотова, 120-ть господарств, голова – Завидовський Іван.
18. Королівка	– ім. Т. Шевченка, 70-ть господарств, голова – Годвидо Олена, білоруска
19. Митниця	/хутір/ с. Королівка/ – ім. Крупської, 20-ть господарств, голова – Гузь Володимир
20. Піски	– ім. Держинського, 73-и господарств, голова – Смаль Григорій.

Підкамінський р-н:

В цьому районі є 9-ть колгоспів – Підкамінь, Паликарови, Кутиці, Демяч, Дудин, Попівці, Тетильківці, Накваша, Бучина.

Олеський район:

1. Сасів	– ім. Шевченка, 113-ть господарств, голова – Караван Василь, /східняк, призначений районом /заступник гол. – Козачинський Мирон, рахівник – Бас Михайло, бригадир – Пительницький Михайло, магазинер – Лихтерович Володимир, агроном – Караван Василь.
2. Хмільове	– «Комсомолец», 14-ть господарств, голова – Грицько Петро. Рахівник – Марко Демян, бригадир – Мандхалос Петро.

3. Опаки	– «Нове життя», 70-ть господарств, голова – Колодка Михайло, рахівник – Причка Володимир, бригадир – Колодка Михайло.
4. Руда-Ковтівська	– ім. Четвертої сталінської п'ятирічки, 15-ть господарств, голова – Олянюк Леон, рахівник – Яворський Казимир, бригадир – Дробний Михайло
5. Побіч	– ім. І. Франка, 21-о господарство, голова – Хіжний Анатолій /москаль/, рахівник – Пліч Михайло, бригадир – Спільник М.
6. Кути	– ім. Кагановича, 33-и господарства, голова – Савчук Ілько
7. Чішки	– ім. Хрущова
8. Бір /с. Сасів/	– «Зірка», 33-ри господарства, голова – Накильський Йосиф, бригадир – Накильський Микола, рахівник – Кардаш Параска.
9. Підгірці	– ім. Богдана Хмельницького, 16-ть господарств, голова – поки що немає
10. Загірці	– ім. 8 березня, 58-м господарств, голова – Ковалів Михайло
11. Гута Олеська	– ім. Жданова, 43-и господарств, голова – Обухович Павло
12. Юськовичі	– «Вільне життя», 17-ть господарств, голова – поки що немає
13. Ожидів	– ім. Калініна, 17-ть господарств, голова – поки що немає.
14. Підліся	– «Вільна Україна», 23-ри господарства, голови немає.

Заболотцівський р-н:

1. Заболотці	– ім. 1-ше травня, 300-та господарств, /тільки 6 господарств не в колгоспі/, голова – Швайка Петро, українець, партійний, місцевий
2. Чехи /Лугове /	– ім. Сталіна, 97-м господарств, голова – Романів Василь
3. –“ - “	«Нове життя», 120 господарств, голова – Кісь Теодор
4. Кадлубиська /Лучківці/	– ім. Леніна, 72 господарства, голова – Гаврилюк Ілько.
5. Суходоли	– ім. 17-го вересня, голова – Дутчак Василь

6. Ясенів	– ім. Сталінської конституції, 20-ть господарств, голова – Джек Ярослав
7. Пониковиця	– ім. Будьонного
8. Глушин	– ім. ХУІ з'їзду кп/б/у, голова – Івахів
9. Висоцко	– ім. Тимошенка, голова – Баранчик Павло

Бузький р-н:

/додаток до попереднього/

1. Грабова	– ім. Хрушова, голова – Егач Станислав /східняк/ українець/
2. Вербляни	– ім. Молотова, голова – Кіндратів Ілярій
3. Чучмани Гуминські	– ім. Л. Українки, голова – Карашкевич Панько
4. Гуминська	– ім. Ворошилова, голова – Вороновський Іван

Норми:

Виорати парюю коней 50 сотих га Нав'язати 350 снопів	–	1 трудовень
Зборонувати 5 га	–	- -
Посіяти 8 га руками	–	- -
Засіяти 5 га сівалкою в трійку	–	- -
Викосити сінокосу 50 сотих га	–	- -
Викосити ярого збіжжя 40 сотих га	–	- -
Вижати серпом збіжжя 15 сотих га	–	- -
Викосити озимини 35 сотих га	–	
Звезти збіжжя в віддалі 5 км, парюю коней	–	- -
Привезти з віддалі 10 км, парюю коней, 5 кіп	–	- -
Намолотити паровою машиною, при по- мочі 10 людей	–	- -
Розкинути 8 тонн зимового гною	–	- -

Оплата за трудовень від 0,80–2.50 кгр. за один трудовень. По 2.50 кгр. на трудовень виплатити тільки в колгоспі ім. Богдана Хмельницького, мабуть, це тільки для пропаганди.

Зараз большевики роблять великий крик про підготовку колгоспів до жнив, однача в дійсності панує великий нелад. Тільки деякі колгоспи мають усуспільнений інвентар, як живий так і

мертвий. Там, де большевикам вдається силою стягнути дещо з інвентарям та по якомусь часі селяни забирають це назад домів, а решту хтось розкраде, так само справа мається і з живим інвентарем.

Зараз в колгоспах косять сіно. Сіно колгоспники розкрадають і вивозять додому, або до одноосібників. Внаслідок чого большевики змушені були на сіножатах розкватерувати групи гарнізонців т. зв. охорону колгоспу.-

Контингенти:

Молокопоставка	– господарства, які зачислені до II-ї групи, здають від корови по – 250 літрів молока, господарства III-ї групи, від корови – 275 літрів.	
М'ясопоставка	I-ша	і II-га група – 30 кгр. м'яса, а III-та група – 50 кгр
Хлібопоставка	I-ша група	– 260 кгр. від I-го га.
	II-га - -	– 442 - -
	III-га	– 559 - -

Вище поданий розмір хлібопоставки, це за найновішим большевицьким зарядженням. З початком червня большевики роздали селянам зобов'язання за минулорічними нормами, однак, коли побачили гарний урожай, зобов'язання стягнули в селян, а натомість дали інші з підвищеним контингентом.

В колгоспах хлібопоставка державі була призначена у висоті 95 кгр. з 1-го га, зараз цю ставку підвищили на 140 кгр з 1-го га. Колгоспи здають від одної корови по 200 літрів молока. М'яса в цьому році колгоспники не здають, тому, хто хоче, може здавати в рахунок 1950 року. Колгоспи в цьому році м'ясопоставок і молокопоставок не мають, якщо котрий колгосп хоче, може здавати в рахунок 1950 року.

П о д а т к и.

Від одного га орної землі	– 400 крб. річно.
Від корови /без огляду чи доїться/	– 300 крб.
Від коня	– 400 - -

Страховка – це в залежності від застрахування. Будівлі покриті соломною оплачується від зарахованої суми 40 відсотків, криті бляхою – 10 відсотків.

Бездітний податок – почавши від 13-го року життя /хлопці і дівчата/ платять по 150 крб. річно, жонаті, які не мають дітей, платять то само, коли є одна дитина, платять по 100 крб., коли двоє дітей – 50 крб., коли більше дітей не платять нічого.

Податки начисляють від доходу /подане в попередньому звіті/, та і цих норм майже не придержуються, а оподатковують так, як цього вимагає їхня проколгоспна політика, то значить, коли якогось багатшого селянина хочуть вписати до колгосп, то йому нарахують такий великий податок, що він не в силі його виплатити. Зараз большевики говорять на мітингах, що на цей рік будуть дуже високі на одноосібні господарства, і тому нехай селяни вписуються до колгоспу.

Позики:

В місяці травні большевики реалізували, як щороку чергову грабуй-позикую. Не дивлячись на це, що в цьому році селяни внаслідок минулорічного неврожаю і цілковитого грабежу їхніх продуктів праці державою, дуже вбогі, большевики наклали навіть дуже високі суми на села. Вони наклали на села 30–60 000 карбованців. Правда, що так високих сум, їм в жодному селі не вдалося «позичити», що все таки при допомозі гарнізонів їм вдалося на половину або хоча четверту часть з назначеної суми в селян зграбити. Грабіж позики продовжують і зараз.

Земельні громади.

Земельні громади знаходяться в кожному селі. В їх склад входять місцеві селяни, яких на селянських зборах село вибрало. Зараз земгромади займаються за вказівками райадміністрації підготовкою до жнив, розприділяють супряги, ремонтують косярки, вози, плуги, борони та інше, цебто слідкують за цим і подають що другий день про це звідомлення в район.

Будівництво.

Одеський р-н:

В Олеську, почавши від 1948 р. /весни/ і до сьогодні працює нафторозвідка. Усіх робітників начисляється 80. Головні майстри – Косін і Філіпенко, східняки. За цей період проверчено діру глу-

биною 2 000 м. Перебито воду, газ, зараз вертять граніт. На це до тепер витрачено 15 000 000 крб. Ці кошти покриває держава.

Промисел.

Бродівський р-н:

В м. Броди є один тартак, завідуючим якого є Волдорovich Осип, українець, місцевий, заступником – Барнавський Іван, поляк, місцевий, крім цього, є 20 робітників, в тому числі 6 зі СУЗ.

В с. Клекотів – тасьмова пила /балізега/. Завідуючий – Кіт Василь, укр., місцевий, та 8 робітників. Ріже тільки для держави.

Бузький р-н:

В райцентрі є такі промислові підприємства: пивзавод, млин, керпичний завод, промкомбінат, молочарня, електростанція, ковбасний завод і МТС. Керівні пости в вище згаданих підприємствах займають виключно східняки, в більшій мірі москалі.

В с. Грабова є тартак. В с. Яблунівка є млин, а в селі Адами спиртзавод.

Торгівля

Бродівський міськторг:

1. Побережець Володимир	управляючий	укр	парт	СУЗ	
2. Колиба Атанас	голов. бухгалтер	рус	б/п		
3. Корній Іван	бухг	укр	- -	СУЗ	
4. Бабсук Наталія	- -	- -	- -	- -	
5. Олейникова Ніна	- -	рус			
6. Міхаєва Міра	- -	-			
7. Коваленко Віра	- -	укр	б/п	СУЗ	
8. Писайко Галина	плановик	- -	- -	ЗУЗ	
9. Телих Юлія	касір	- -	- -	- -	
10. Ковальчук Надія	секретарка	- -	- -	- -	с. Гаї Дітков
11. Буйночова Галина	товарознавець	рус			
12. Ногасов	дир. ресторану	арм	парт		
13. Дебенцев Віктор	зав -	рус	- -		
14. Сківало	зав.овоч. скла	- -	- -		

15. Хохлов Іван	зав.бази	- -	- -		
16. Фролов Дмитро	пекарні	-	б/п		
17. Білий Микола	пекар	укр	- -	ЗУЗ	м. Броди

Міський торг має 9-ть крамниць: ...ві продуктиві крамниці, хлібна, крамниця нафти, заліза, галянтерії, мішаних товарів, універмаг.

Товарні ціни:

Сукно /пальтове/ 1 м	- 250	крб
Шевйот /на жіночі костюми/	- 190	крб
Полотнева тканина	- 8,10	- -
Полотно біле	- 11,80	- -

товари

Ковпаки муж /на капелюхи/	- 24	- -	
Сорочки мужеські	- 66	- -	
Калісони	- 42	- -	
Сорочка жіноча	- 80	- -	
- - Дитини	- 10	- -	
Маринарка дреліхова - -	- 63	- -	/на хлопця 12 років/
Сподні - -	- 51	- -	
- - - -	- 68	- -	/для дорослого чоловіка/
Куфайка	- 128	- -	

Туфлі шкіряні	для чоловіків	1 пара	- 432	крб
- -	жінок	- -	- 428	- -
- -	дітей	- -	- 53	- -
Черевики мужеські		- -	- 150	- -

Продукти:

Хліб	житий	1.кг	- 2.50	крб
- -	пшеничний	- -	- 5	- -
Сіль		- -	- 1.50	- -
Цукор		- -	-	- -
			13.50	
Масло		- -	- 56	- -

Маргарина		- -	- 36	- -
Конфітури		- -	- 20	- -
Мило до прання		кусок	- 4	- -
Риба /оселедець/		кг.	- 11	- -
Сірники		коробка	- 0.20	- -
Горілка звичайна		1л	- 60	- -

Товари мішані:

Шапка	сукняна спортова		- 21.50	крб.
Панчохи	шовкові	1 пара	- 27	- -
- -	прості	- -	- 6.50	- -
Скарпетки	мужеські	- -	- 10	- -
- -	дитячі	- -	- 3.30	- -
Хустина	шовкова до носа	- -	- 3.50	- -
- -	проста	- -	- 1.10	- -

Напитки:

Вино	молдавське	1 літр	- 32	крб
- -	шампанське	- -	- 40	- -
Протвейн	білий	- -	- 41	- -
- -	рожевий	- -	- 32	- -
- -	червоний	- -	- 32	- -
Вино спортове	біле	- -	- 16	- -
- - розливне	яблучне	- -	- 28	- -
Горілка	лимонна	- -	- 34	- -
- -	звербай	- -	- 34	- -
- -	зубровка	- -	- 34	- -
- -	виноградная	- -	- 34	- -
- -	любительская	- -	- 34	- -
- -	московская	- -	- 68	- -
Пиво	жикць	- -	- 7.40	- -
- -	рижне	- -	- 8.60	- -

Пасок

На паску продають: масло, сало, м'ясо, яйця, збіжжя, рідко мануфактуру і ін.

Ціни:	Жито 100	кг	- 450	крб
	Пшениця	- -	- 750	- -

	Картопля	- -	- 120	- -
	Сало	1 кг	- 40-50	- -
	Масло	- -	- -	- -
	М'ясо свин	- -	- 24	крб
	волове	- -	- 18	- -
	Цукор	- -	- 15	- -
	Яйця	1 штука	- 0.60	- -

Приватна торгівля, як така взагалі не існує. В час ярмаркових днів, на ринки товари вивозять з сільських кооператив /такі, яких в селі ніхто не хоче купувати/ і там збувають по цінах більш схожих до паскових.

П о ш т а.

В поштові сітці змін жодних не ввели большевики, за виїмком цього, що збільшили контроль /цензуру/, яка зараз в Бродівській райпошті складається з п'ятьох чоловік мґб. В Бродах, крім пошти для р-ну, ще приходить і підлягає контролі пошта з Підкамінського, Заболотцівського і Олеського р-нів, отже, вся пошта з тих р-нів, яка приходить і відходить, мусить перейти в Бродах через цензуру.

За кордон поштою можна слати: всю радянську літературу, як історія вкп/б/, марксизм-ленінізм, твори Сталіна, центральні газети, письма, писані машиною, і всякі інші матеріяли для ширення большевицької пропаганди за кордоном. Позатим слати більш нічого не вільно.

А д м і н і с т р а т и в н і з а р я д ж е н н я

Розрахуватись з державою по всякого рода залежностям.

Здавати контингент сіна, м'яса і молока за 1949 р.

Вивізка каменя для направи гостинців. Норма на пару коней 12 кубометрів.

Всі муштини і жінки від 18–45 років життя мусять відробити по 6-ть днів шальварку на гостинци.

Головам с/рад: виготовити списки в такій формі; скільки є населення; скільки арештованих; скільки не проживають в дома, якщо такі є, то де знаходяться; переписати кожную родину окрема скільки душ.

В кожній с/раді зробити скриню з грубих дошок і окути грубою бляхою для переховування архіву с/ради. Скриня має бути прикована до підлоги.

20. IV. 49 р. прийшло розпорядження, що не вільно селян гнати під крісом, а закликавши через дижурного, в с/раді добре розпитати, чому даний селянин ухиляється від виконання державних зобов'язань.

В час зими була обов'язкова вивізка лісоматеріалів. На одного коня норма – 10 кубометрів. Олеський р-н за час зими мав вивести з лісів Заболотцівського р-ну на станцію Заболотці 2 000 кубометрів. Цей лісоматеріал, як казали большевики мав бути вивезений на відбудову м. Тернополя

Шкільництво.

Бродівський р-н:

Бродівська Середня Школа ч.І.

1.	Ніколаєнко Афоназій	директор	укр	парт	Полтава
2.	Годун Олексій	завпед	- -		- -
3.	Захожай Анна	учитель	рус	парт	
4.	Додор Федір	- -	укр	б/п	СУЗ
5.	Понкошкур Ніна	- -	- -	- -	- -
6.	Савула Михайло	- -	- -	- -	м. Броди
7.	Боровець Євдокія	- -	- -	парт	СУЗ
8.	Матюшко Олена	- -	- -	б/п	- -
9.	Артемова Зоя	- -	- -	- -	ЗУЗ
10.	Биік Осипа	- -	- -	- -	м. Броди
11.	Мірна Валентина	- -	рус	- -	
12.	Ревко Марія	- -	укр	- -	СУЗ
13.	Косточка Тетяна	- -	- -	- -	- -
14.	Різник Марія	- -	- -	- -	- -
15.	Потачиний Федір	- -	- -	- -	- -
16.	Церковна Марія	- -	- -	- -	м. Броди
17.	Поталина Надія	- -	- -	- -	м. Одеса
18.	Ярмуловна Ганна	секретар	- -	- -	СУЗ
19.	Тігаренко Микола	воєнрук	- -	- -	- -
20.	Боднарєнко Анна	учитель	- -	- -	- -

Всіх учнів в Бродівській СШ ч.1. є 672, з цього 73 з СУЗ в тому числі 4 руских. Викладова мова українська. При школі є гуртожиток, в якому мешкає 6 учнів. Від 8–10 класу за навчання платять 150 крб.

Комсомольців є 23, в тому числі 15 зі СУЗ. Піонерів є 70.

Педучилище:

1. - - Надія	професор	укр	- -	СУЗ
2. Сулима Наталія	- -	- -	- -	- -
3. Абрамчук Катерина	- -	- -	- -	- -
4. ГоргічкоМарія	- -	- -	- -	- -
5. Турецька Ася	- -	рус	- -	- -
6. Валон Федір	- -		- -	
7. Самарений Микола	- -	укр	- -	СУЗ
8. Самон Ольга	- -	- -	- -	- -
9. Тапкін Іван	- -	- -	- -	- -
10. Ільченко Іван	- -	- -	б/п	- -
11. Аверченко Леонід	- -	- -	парт	м. Вінниця

Всіх студентів в Педучилищу є 254, з того 50 зі СУЗ і 15 руских.

Учителі переважно з вищою освітою. Місячна заробітна плата учителів від 1000–1500 крб.

Оплата за навчання 150 крб. річно, не платять тільки учні, батьки яких є учителями, погинули на фронті або інваліди т. зв. вітчизняної війни.

Від одного га орної землі	– 400 крб. річно.
Від корови /без огляду чи доїться/	– 300 крб.
Від коня	– 400 - -

Стипендії:	I-й курс	– 145	крб.
	II-й	– 165	- -
	III-й	– 185	- -

Комсомольців в Педучилищі є 70, в тому числі 10 місцевих.

В м. Броди поміщається рівно ж Середня Школа з російською викладовою мовою, її називають СШ ч. II. до СШ ч. I ходять

виключно рускі. Даних з цюї не маю так, як їх тяжко дістати з цього середовища.

Олеський р-н:

Олеська Середня Школа:

1. Пугач Фефіль	директор	рус	парт	
2 Котляров Василь	завпед		б/п	
3. Мандзюк Іван	учитель	укр	- -	
4. Пугач Валя	- -	рус	комс	
5 Шаповаленко Надія	- -	укр	- -	СУЗ
6. Паланиця Емілія	- -	- -	б/п	- -
7. - - Віктор	інструктор	- -	- -	- -
8. Гаровкова Валя	учитель	рус	комс	
9. Мальник Катерина	- -	- -	- -	
10. Мокра Катерина	- -	- -	- -	
11. Пестеренко Валя	- -	укр	- -	СУЗ
12. Троцилова Марія	- -	рус	- -	
13. Мамут Марія	- -	- -	- -	
14. Надорожняк Володимир	- -	укр	б/п	СУЗ
15. Ємілянова	- -	рус	комс	
16 Лабінська Ліда	- -	укр	б/п	ЗУЗ
17. Бобіч	- -	рус	комс	
18. Харченко	- -	- -	- -	
19. Смірнова Віра	- -	- -	- -	
20. Любарська	- -		- -	

Сасівська Середня Школа:

1. Денисенко Олексій	директор	рус	парт	
2. Медяник Марія	завпед	укр	- -	СУЗ
3. Манус Володимир	учитель	- -	б/п	
4. Динисенко Анна	- -	- -	- -	СУЗ
5. Терещенко Віра	- -	- -	комс	- -
6. Николенко Ліда	- -	- -	б/п	- -
7. Нечитайло Марія	- -	- -	комс	- -
8. Ткаченко Надія	- -	- -	б/п	- -
9. Довгоруц Катерина	- -	- -	- -	- -
10. Вороновський Василь	- -	- -	- -	- -
11. Караван Галина	- -	- -	комс	- -
12. Шаповалова Галина	- -	- -	б/п	- -

Крім вище поданих середніх шкіл, такі ж маються ще в Підкаміні, Заболотцях, Ясеніві і Соколівці. Точніші дані про ці школи постараюся подати в наступному звіті.

В кожному р-ні є від 5–7 неповно середніх шкіл, а в остальных селах школи початкові – 4-ри класові. Учителі переважно українці зі Східних областей України, є рівнож рускі, але таких відносно дуже мала кількість. Викладова мова українська.

Культурне життя

Великих зусиль докладають большевики, щоби заактивізувати клуби, однак, це їм ніяк не вдається. Активно діючі клуби, це клуби в райцентрах і селах, де стало кватерують гарнізони. В селах поблизьких до м. Броди, як Старо-Броди, Дітківці, Фільварки великі, Фільварки Малі, клуби діють навіть досить активно. Там відбуваються щонеділі забави, музики, а аматорські гуртки дають два рази в місяць виставки. Участь в того рода імпрезах бере в першу чергу всякого рода міське і підміське шумовиня та комсомольці.

Кіна в райцентрах, і кінопересувки, які майже стало знаходяться в терені, висвітлюються такі фільми: Золотий Клич, За тих, хто в море, Жди мене, Перші перчатки, Встреча на Ельбе, Александер Матросов, всі російські. Та час-до-часу висвітлюють українські, як Наталка Полтавка і Запорожець за Дунаєм. В кожному районі є дві або три кінопересувки, які стало їздять по селах, заїжджаючи в район тільки на те, щоби змінити картину. Населення оглядати фільмів майже не йде. Є дуже багато випадків, що кінопересувка від'їжджає зі села, не висвітливши фільму, бо прийшло двох, або трох цікавих.

Санітарна діяльність

Дані подані в попередніх звітах, змін немає жодних.

Пропаганда

Мітинги в селах відбуваються переважно, що два тижні, часами і частіше, це в залежності від актуальних питань, які большевикам треба в терені реалізувати. От нпр., підготовка до весняної сівби, в час весняної сівби, збирання позики, підготовка до жнив і т.ін. найголовнішою мітинговою темою це справа колгоспного ладу. Ці теми вже так втерті, що селяни і слухати їх не хочуть, а навіть і годі большевикам загнати селянина силою на мітинг.

Порушуючи на мітингах міжнародні теми, большевики, як звичайно, підкреслюють в першу чергу свою «миролюбність», а з другої сторони агресивність Англії і Америки. Говорять, наколи б Америка накинута СССР війну, то ЧА займе Лондон і Вашингтон так, як недавно заняла Берлін.

Ворожі акції

Бродівський р-н:

27. 1. 49. до с. Комарівка приїхав емгебист Макаров з кількома бійцями, які згнали молодь прибирати клуб, щоби вечером відсвяткувати свято роковин смерти Леніна. Він зайшов до Білик Василя і казав йому їхати до ліса по смerek для прибрання клубу. Коли цей 89-літний старик відмовивсь їхати з огляду на свою старечу неміч, Макаров накинувсь на нього з лайкою та почав бити старика прикладом, коли старик впав, він його дальше копав так, що старик весь був в крові. На другий день Білик Василя відвезли до шпиталу.

4. 11. 49. до с. Комарівка приїхали: уполномочений Тимошенко, мгебист – ст. лейт. Борикін, лейт. Гурбанов, міліціант Демчук, та шістьох гарнізонців, які викликавши селян до с/ради змушували їх вписуватись до колгоспу, при чому неслухняних били. Найсильніше побили таких селян: Іваняк Василя переселенець, Борок Павліну переселенка, ці жінці побили прикладами голову і в так страшений спосіб над ньюю знущались, що она зійшла з розуму та до сьогодні хвора. Зазулю Ярослава били, та, коли цей не хотів підписати заяви, його розібрали до білизни і босого поставили на снігу під вартою двох бійців. Селянина цього морозили доти, пока він не підписав заяви і доперва по підписанню дозволили йому вратись. Довбету Миколу кинули на підлогу і так потовкли, що він цілий спух та не міг дихати. На другий день Довбету відвезла родина до шпиталу. Качмар Григоря побили лице і голову до крові.

9. 1. 49. в с. Лешнів під час насильного в'язання колгоспу брав участь також мгебист Борикін з боївкою. Він селян, які ставили опір большевикам і не хотіли підписати заяв бив до безтями. Бойка Петра, який не підписав заяви, і заявив Борикіну – ти можеш мене закатувати, а я заяви не підпишу – він, казав його зв'язати та кинути на сніг. Коли селянин на снігу почав кричати,

називаючи большевиків бандитами, грабіжниками, кричав – я за колгоспи не воював, не за голод і терор, а за волю людей і свою і ін. – тоді Борикін ка – задрочити Бойка собакою, яка подерла на ньому убрання та сильно покусала. Дперва тоді, коли на крик Бойка збіглись селяни і почали біля с/ради кричати, Борикін казав його від’язати і пустити, а селян розігнати.

17. II 49. в с. Берлин /Хмільове/ уполномочені Дмитерко, Бобров, голова колгоспу Савринський при допомі 12 міліціонерів грабили в селян збіжжя на т. зв. весняний посівний фонд для колгоспу. При грабежі селян били. Колгоспника Матвіїв Василя ограбили – 2 центнери жита, 1 ц. пшениці, 2 ц. вівса, 2 ц. гречки, 80 кгр. фасолі, 60 кгр. муки, 25 кгр. сала; в Бурбій Василя заграбили – 1 ц. жита, 50 кгр. фасолі; в Безпалко Анни забрали – 50 кгр. муки, 30 кгр. фасолі /чоловік її впав на фронті/; в Палій Петра – 70 кгр. жита, 20 кгр. фасолі; в Матвіїв Петра – 12 кгр. жита, 70 кгр. гречки, 60 кгр. вівса. Коли Матвіїв Петро не давав себе ограбити, його одні міліціонери держали, а інші грабили, при чому голова колгоспу говорив йому – чого кричиш, та я тебе зроблю польовим бригадиром – на це йому Матвіїв відповів – я заяви до колгоспу не дав і не дам та гайдуком не буду, так, як ти. Я воював сім літ, щоб жити вільно, а не в ярмі /він пішов до Ча в 41 р., а вернув в 47 р./ Писья цього міліціонери його арештували та завели до місцевого гарнізону, де його так страшно побили, що він сам не міг прийти до дому. Йому потовкли груди, поломали руки, з голови повиривали волосся та побили лице, що було сине.

23. III. 49. в вище згаданому селі уполномочені Абрамов, Дмитерко, голова колгоспу Саваринський при допомі кількох міліціонерів знова переводили грбіж на ту ж саму ціль. Они пограбили і побили таких селян: Заяць Маланку літ 50, побив уполномочений Дмитерко за те, що при трусі грабіжники не найшли нічого, а щоби собі за труд заплатити, вони забрали в селянки корову. Коли господиня корови не давала, Дмитерко почав її бити і копати куда попало. Він копнув жінку в живіт так сильно, що відразу пустилась її кров з нутра. Дперва, коли грабіжники побачили кров, пустили корову і відійшли. Ця жінка лежала через два тижні в ліжку. В Дутки Михайла забрали –

60 кгр. жита, 40 кгр. проса, 20 кгр. проса і кілька в'язок кукурудзи з качанами.

26. І. 49. до с. Гаї Дітковецькі приїхали: нач. мГБ Голенко, заст. голови рвк Васькін, зав. земвідділу Давидов, які при допомозі 30 бійців ловили людей та намагались заложити колгосп. Зловлених селян держали в клубі і по одному викликали до с/ради, де їх підступом, а коли це не помагало, то терором примушували підписувати заяви до колгоспу. Вони побили таких селян: Романюк Миколу, Губач Миколу, Нолеху Микиту /останнього дуже побили, мав синці по лиці та повириване волосся/, Демчук Александру літ 62, каліка, цю жінку потовкли, а відтак, взявши за руку підписали самі заяву, Якимчука Івана /побили лице і боки, набили два гузи на голові, його били до раня, а, коли цей вже був майже непритомний, взяли за руку та підписали заяву самі/, Демчук Степана; Демчук Михайла. Згадані селяне пролежали якийсь час, поки їм погоїлись рани.

24. ІІІ. 49. до с. Гаї Смоленські з Бродів приїхало 12 міліціонерів, а зайшовши до Ямнюк Мелані і Микитюк Івана приказали їм вибратись з господарств, бо там мусить поміститись колгосп. Коли селяни ставили спротив, вони викинули на вулицю їм всі їхні речі. В цих хатах жило також дві родині переселенців з-за лінії Керзона, яких большевики також викидали на вулицю.

14. ІІІ. 49. в с. Гаї Смоленські /хут. Гутники/ група гарнізонців переводила труску в Кубаковського Петра. Під час труски вони перекинули все до гори коренем і почали розбивати двері до пивниці, а, коли сестра господаря вийшла та запитала, чому вони ломлять двері, оден гарнізоновець пустив в її напрям чергу з автомата та ранив її в руку. Дівчину відвезли до шпиталю.

14. І. 49. на хутір Козаки /с. Бордуляки/ ночью прийшло трох мГБистів з якими був «Сурмач». Всі були убрані на пів військово і робили вигляд повстанців. «Провідником» цієї групи представлявся Сурмач. Вони, зайшовши до селянина Білана Теодора, казали зварити собі їсти, а в першу чергу заслонити вікна. В розмові з селянином Сурмач переконав його, що він цей провідник, що це в 1945 р. робив на цьому хуторі мітінг. Господар пізнав його і повірив. Відтак Сурмач домагався в селянина контакту з Чупринко і Стиром, які десь тут недалеко повинні бути. Селянин відмагався, що їх вже давно не бачив і не знає

нічо про них, тоді знова Сурмач йому закинув, що він сексот, що він знає про це, що він підписав заяву співпраці з мґб і тому тепер його підпільники виминають. Він намагався забрати селянина зі собою до ліса і там його повісити /цей селянин крився від ча, а в 45 р. зголосився/. Селянин доказував йому, що вже багато дечого зробив для повстанців, а ще й може зробити. Тоді буркач вговорив в нього, що, якщо він хоче себе оправдати, хай застрілить оперативника Гонікова. Господар на це погодивсь і мав це зробити до 1. V. 49 р. рівнож підписав Сурмачеві акт, що він це виконає. Большевики разом з Сурмачем, найшись відійшли, побажавши селянинові успіхів. 19. I. до цього селянина прийшов мґбист Гоніков з 25 бійцями і перепровадивши стислу ревізію по цілому хуторі і в цього господаря його арештували та відставили до Бродів, а відтак до Львова. При арештуванні Гоніков цього селянина страшно збив.

3. VI. 49. в с. Піски міліціонер Брицький побив прикладом вагітну жінку Дзьолу Стефанію за це, що вона відмовилась заплатити 150 крб. позики, а дала тільки 50.

13. VI. 49. в с. Корсів при провірці квитів держпоставок в Годунь Левка, большевики найшли якісь залеглості, за які намагались селянина ограбити. Коли жінка господаря заступила їм дорогу до скрині, вони її побили до непритомності і нічо не зграбивши відійшли. Прізвища цих посіпак невідомі.

18. VI. 49. пропала без вісті учениця 9-го класу Бродівської Середньої Школи ч. I Котельницька Амврозія, з с Гаї Старобідські. По кількох днях родичі згадані дівчини довідались, що її по уроках директор школи Ніколаєнко покликав до свого мешкання, звідки її мґб арештувало. Коли мати Амврозії прийшла на мґб довідатись про доньку, з неї большевики насміялись, говорячи: от лихо, мати дочку потеряла і на мґб мукать прийшла, а дальше сказали, що вони нічого про її дочку не знають. Амврозію дійсно арештувало мґб тоді, коли її покликав до свого мешкання директор школи.

Підкамінський р-н:

15. II. 49. в с. Тетильківці бривка під командою мґбиста Художина ночью вбила Щирбу Миколу. Цей селянин скривався скри-

вався від большевиків, які хотіли насильно зробити його стрибком. Вбили його на стриху в його хаті.

19. II. 49. в с. Літовище боївка під командою мґбиста Крюкова робила по селі ревізії. В час ревізій насильно забрали в таких селян кури: Гороб'ювського Степана, Микитюк Степана і Бойцун Гриця. Відтак пішли на хут. Літовиське Гутисько, зробили стислу ревізію в Демчук Данила при чому повалили піч. При відході вкрали чотири курки.

10. III. 49. в с. Літовище закватував з боївкою мґбист Крюков. Він при помочі боївки перепроводжував в селі труси та робив арештування. Під час трусу в Бойцуна Антона найшли бійці в загаті кріса, якого принесли до хати і сказали йому – ходив ти з ним ночью, тепер можеш ходити в день, – кріса лишили, а самі пішли до с/ради та телефоном викликали міліцію, яка арештувала Бойцуна. В протоколі вставили, що кріса найдено в хаті. При допитах большевики вживали страшних тортур. Слідуючого дня арештували Іванюка Антона, який втік з ФЗН та Богоновича Антона. При допитах їм повикручувано ноги і руки та порозбивали цілковито носи. Їх допитували за криївки та за зброю, хлопці до нічого не признались. По допитах вищезгаданих відставили большевики до шпиталю.

II. IV. 49. в сс. Тетильківці, Попівці і Накваша большевики робили через три дні облаву. Села були обставлені доокруги стійками, які нікого не випускали зі села. Не залишилось після облави такого господарства, в якому большевики не перепроводили б ґрунтовної труски.

В цьому р-ні труски перепроводжуються поденно, головно в тих селах, в яких є колгоспи.

10. II. 49. в с. Накваша большевики, які організували колгосп і квартирували в селі через кільканадцять день, замовляли поочередно в селян їжу, яку ці зобов'язані були їм приносити до с/ради. Цього ж вечора принесла їм. вечерю Сокіл Анна літ 50. На вечерю приготувала зупу і молоко. Розлючені большевики такою поганою вечерою почали цю жінку бити за те, чому вона не записалася до колгоспу, як рівнож казали їй цю вечерю їсти, коли жінка відмовлялась, большевики насилу її годували, впихаючи прямо в горло. Вернувши додому, ця жінка захоріла і по трох днях померла.

21. V. 49. в с. Монищі під час організування колгоспу мґбист Скороход зі своєю боївкою страшно знущався над селянами. Він побив до непритомности Нетреба Павла, який який не хотів записатись до колгоспу. Вони ж мусіли відразу автом відвезти його до шпиталю. Цінцірук Анну катовано в нечуваний спосіб, вони тримали коло себе воду, коли під ударами тратила притомність її відливали і дальше били. Цій жінці викрутили одну руку, яку носить на бандажі. Топоринському Антонови вибили два зуби. Господар зуби позбирав, а вертаючи домів, показував селянам, як то він добровільно вписавсь до колгоспу. Шолень Настю, яка не хотіла підписати заяви, так страшно били, що жінка на місци дістала сплави. Ця жінка є переселенкою з-за Керзона, там під час акції польсько-большевицькі бандити вбили її мужа і дві дочки.

Олеський р-н:

4. III. 49. с. Ожидів з ночі обставили большевики великою кількістю війська маючи всип, що в селі кватирують повстанці. Бачучи безвихідне положення, повстанці почали днем відступати зі села, большевики їх замітили, внаслідок чого зав'язалась стрілянина, де був оден повстанець вбитий і оден тяжко ранений, який розірвавсь гранатою. Іншим вдалось відступити. Погоня, яку організували большевики, не дала ім жодного успіху.

29. I. 49. в с. Сасові участковий мвдист Гява застрілив проїжджаючого через село машиною директора ліспромгоспу з с. Вороняки Бартошка. Свій вчинок оправдував в цей спосіб, що нібито Бартошко не відповів нічо, коли цей його здержував.

27. I. 49. в с. Білий Камінь коло помешкання Костя Свідерського проходячих двох повстанців стрінулось з групою гарнізонців. Обстрілявши большевиків, повстанці відступили. Під цю пору з хати вийшов вище згаданий господар літ 65, отже, большевики на ньому зігнали всю свою злість. Господара в так страшний спосіб били большевики, що замордували. Труп і арештованих його дві дочки забрали большевики до р-ну. По дводенних допитах дочки звільнено та віддали їм трупа, щоби поховали дома. Люди ці були зовсім ні при чому, бо повстанці тільки проходили біля їх подвіря.

Почавши від місяця квітня до сьогодні, в лісі, між сс. Гавареччина – Білий Камінь – Черемошня, як рівнож і по цих селах, діє оперативна група провокаторів. З метою спровокувати селян, они вдаються до різнородних підступів, як нпр.: вчорами пратизанським способом виходять з ліса та підходять до села городами і глухими стежинами; в зустрічі з населенням представляються, як повстанці; говорять по-українськи; зброю мають мішану, цебто руска з німецькою. Селянам говорять, що вони розбитки з якогось там відділу та вимагають зв'язку до місцевих повстанців. Від селян вимагають добрих харчів, як рівнож харчі організують в брутальний спосіб. Дотепер не вдалось їм нікого спровокувати, населення їх скоро пізнало та ставиться з гідною до них поставою.

25. V. 49. в с. Побіч, група гарнізонів на чолі з мґбистом Новіковим, під час трусу в селянина Гонтаря Федька захпали йому в загату автомат і дві гранаті, які мається розуміти найшли в нього, і під цим претекстом арештували селянина та засудили на 10 років тюрми.

Заболотцівський р-н:

9. I. 49. в с. Пониковиця, міліціант Щередека арештував Дацків Лева за те, що втік з Донбасу. Його засудили на рік тюрми.

18. I. 49. в с. Тур'я /хут. Бажани/ мґбист Ілюхін з групою 7 бійців перепровадив ревізію в селян Сай і Таланчук. В час ревізії позривали підлоги і повалили печі та порозкидали загати.

25. II. 49. с. Гутисько Турянське, з ночі, обложило около 500 большевиків, які, маючи точний всип, рано о год. 9-тій почали добувати криївку, в якій під цю пору було трох повстанців. Повстанці вискочили відкрили по большевиках сильний вогонь та прорватись було неможливо. Повстанці геройсько бились з большевиками через пів години, а, вистрілявши всі набої, дострілялись. В бою впало чотирох большевиків і оден тяжко ранений. Большевики говорили, по оскільки нас прийшло здобувати цю криївку 50, вони були б від нас відбились і повтікали, це були геройські вояки. В селі большевики були аж до другого дня, а відтак перейшли розстрільною ліс т. зв. Синичів пішли до р-ну. Тіла повстанців і арештовану Стеблій Данку /донька господині, в якій була криївка/ відвезли до р-ну.

17. II. 49. До с. Соколівки прибула група большевиків, які, маючи зі собою трох зголошених /Триструга Василь, Гогоща Микола і Рига Василь/, ходили по селі під маскою повстанців. Вони зайшовши до гром. Сірого Якова, Лехів Юрка і Пачинського Луки зграбили у них чоботи і убрання при чому говорили – ми воюємо за Вас, а ви сидите дома. Після грабежі відійшли. Другого дня ці самі типи ограбили Левків Івана, забираючи мужеське і жіноче убрання. Господар пізнав між ними одного большевика, який перед тим днем переводив в нього трус.

20. III. 49. до с. Ражнів прибуло 7 большевиків з Чехівського гарнізону. Вони обскочили господарство Скриги Петра перевили сильний трус. В часі тусу большевики найшли сало, яке хотіли забрати, коли господар не хотів дати, вони порубали підлогу, повалили печі, господаря побили, і сало таки забрали та відійшли.

26. III. 49. на хут. Мандичі, група большевиків, яка перепроваджувала трус в гром. Мандич Івана, пообрубувала стовпи в хаті.

25. IV. 49. в с. Голосковичі під час облави, в якій брало участь 50 большевиків на чолі з начальником ро мгб Гончарово(авт. – и)м, зловили Гаврилук Євдокію /підпільниця/. Зловлену дівчину запровадили до гром. Семенюк, а вигнавши господарів переводили допит, який тривав около три години. По допиті залишили на варті 5 бійців біля арештованої самі відійшли. Дівчина користаючи з того, що стійковий дрмав і всі інші спали, вискочила через вікно та почала втікати, а, що це запримітив стійковий і почав відразу за нею погоню, вона, не маючи змоги втіти, кинулась в студню. За нею зараз до студні поліз стійковий та витягнув, а скоро лікарська поміч привернула її до життя. В районі при допитах большевики живили сильних тортур. По кількох днях відставили до Львова.

2. III. 49. большевики, які переїжджали з хут. Бажани на с. Гутисько Турянське застрілили Стеблій Атаназія /в нього була криївка, яку большевики кілька днів перед тим здобули/ тому, що, коли большевики його спиняли, він почав втікати. Вбитого на другий день відвезли до р-ну.

19. III. 49. в с. Босоцко, 16 большевиків на чолі з мгбистом Топоровом переводили ревізії в селян. В часі ревізії в селянина Сенкевич Андрея повалили піч та зірвали підлогу в коморі, в Антонів Василя повалили піч і розкидали загату, в Іванів Василя повалили піч, розкидали загату і порубали підлогу в хаті.

22. V. 49. У Львові зістав арештований студент медицини Банцур Василь з с. Кадлубське. Банцура большевики засудили на 10 років тюрми. Йому до очей ставали: Коць Іван /учиться в ФЗН/ Колагін Гриць, Гаврилук Софія і Чияда Іван, ці типи доказували йому співпрацю з повстанцями.

22. VI. 49. в с. Руда Брідська большевики зловили Багай Парасковію /підпільниця/. Дівчина була в хаті Чарнецького, коли побачила, що до хати йде большевик, вона почала втікати через вікно. Під час втечі зловив її другий большевик та вона, кинувши його на землю, втікала далше, тоді большевик чергою з автомата ранив її в обі ноги і доперва зловив та звів до Шупки Василя, де вони квартирували. Через пів години з р-ну приїхав мґбист Ілюхін та на місці перепроваджував допит, в час якого страшно дівчину тероризували, але вона нічо їм не зізнала. Відтак відвезено її до р-ну, де продовжували тортури. Її виломали пальці, повіривали волосся і т. п.

20. V. 49. з с. Тур'я проїжджаючі машиною большевики під командою начальника мґб Гончарова застрілили за селом лежачого в рові, п'яного Блавацького Володимира.

Бузький р-н:

В Бузькому районі большевики дуже посилено роблять засідки, а головно в підлісних селах. До цього уживають найрізноморідніших методів та все безуспішно. Робили рівнож кілька більших облав. Найбільшу увагу звертають на т. зв. Баймацький ліс.

2. IV. 49. большевики в числі около 80 чоловік робили облаву на ліс т. зв. Підгір'я. В часі облави наткнулися на групу повстанців. В час стрілянини був вбитий оден повстанець.

26. V. 49. в Баймацькому лісі перепроваджувало облаву около 100 большевиків. Під час облави наскочили на групу повстанців. Під час перестрілки був вбитий оден повстанець. Большевики втратили двох забитих. Решта повстанців відступили.

Від 26. V. – 3. VI. 49. понад 300 большевиків робило облаву на т. зв. Баймацький ліс. Ці большевики днем ходили по лісі розстрільною, а ночью робили засідки по деніях. Пісьля цього в лісі залишилась боївка в числі понад 30 бійців та квартирувала до 18. VI. Ця група оперувала так само, як попередня. Щоденно до

ліса привозила машина їм харчі. Під час цієї облави большевики ходили по багнах та кидали гранати, вони говорили, що ранили одного повстанця, який далеко не втік, а мусить десь тут бути. Після 18. VI. одна боївка около 15 бійців залишилась в лісі і дальше так само оперує. Інші вибрались.

Останнім часом всі оперативні групи оперують переважно в лісі. Вони днем вбирають халати з морської трави та роблять підслухи і засідки по денях, крижівках, а навіть в найбільш глухому місци можна з ними стрінутись. Харчі їм привозять до ліса.

Н а ш і а к ц і ї.

25. V. 49. На залізній дорозі між сс. Закомар'є і Ожидовом виміновано товарний поїзд.

15. IV. 49. коло с. Руда Ковтівська під час облави повстанці вбили одного гарнізонця.

25. IV. 49. в с. Білий Камінь одного гарнізон ця вбито і одного ранено.

27. IV. 49. в с. Побіч зліквідовано начальника стрибків. /Зголошений член «Лісничий»/.

18. II. 49. органами СБ зліквідовано агентку мgb Яцків Стефу з с. Ожидів.

26. V. 49. на автостраді між сс. Загірці – Хватів група СКВ зробила заставу. Коли шофер не хотів задержати машини на даний йому повстанцями знак, повстанці машину обстріляли і цим її здержали. З машини почулись крики – хлопці не стріляйте, ми цивільні люди, ви не попали, ці гади на яких Ви чекали не стоять в Ясенові. На машині їхали самі східняки-українці. По короткій розмові з ними, повстанці сказали їм відходити, чомно перепросивши перед тим і виясвивши, що не о них ходило, коли стріляли по машині. На другий день ці люди оповідали всім зустрічним, що вчора вечером стрічали дуже чемних хлопців. Східняки про цей випадок дуже широко собі оповідали.

20. VI. 49. між сс. Закомар'є – Брикун виміновано товарний поїзд. Розкинено при тому летючки, що поїзд виміновано, як відплатну акцію за вивізку, яку большевики якраз в тому часі робили.

2. VI. 49. органами СБ зліквідовано агента мgb Євгена Євгена Лабінського з с. Циків.

18. IV. 49. в с. Стиборівка боєвики СКВ обстріляли боївку мГБ внаслідок чого було двох тяжко раних і оден легко.

20. II. 49. в с. Чепелі СКВ зліквідовано голову с/ради – Бойко Івана і зав. клубу – Вигеру Йосифа. Оба були явними вислужниками мГБ.

26. V. 49. в с. Черниця знищено клуб, бібліотеку, портрети і все інше.

II. V. 7. 49. в с. Боратин знищено клуб, бібліотеку і сільраду.

24. II. 49. в лісі біля хутора Вовковатиця /с. Висоцко/ боєвики СКВ обстріляли проїжджаючих большевиків /старшина 1 ст. сержант/, обох ранили. Здобуто автомат ППШ і гранату.

15. V. 49. в с. Дуб'я аматорський гурток відгравав виставку в клубі, куда прийшла група повстанців, які дальший тяг виставки задержали. Знищено клуб і декорації та спалено портрети.

В м. Березні в с. Дудин роззброєно станицю стрибків при чому зліквідовано капітана мвд і сержанта міліції. Здобуто 14 крісів, і кулемет Діхтярова і пістоль наган.

I. V. 49. коло Підкам'я боєвики СКВ розірвали міною секретаря рк комсомолу та одного большевика зловили.

22. V. 49. в с. Голосковичі боєвики СКВ знищили кінопересувку, спалили бібліотеку та все клубне устаткування.

18. V. 49. в с. Гумницько роззброєно станицю стрибків Здобуто 13 крісів і автомат ППШ. Тоді ж здемольовано клуб.

22. V. 49. в с. Грабова боєвики СКВ зліквідували голову колгоспу Крутяка Дмитра, він рівнож був явним агентом мГБ.

Наші втрати.

28. XII. 48. Під час облави на ліс т. зв. Суходільське /Бродівський ліс/ впав дд. Мороз з жінкою.

24. I. 49. в лісі біля с. Майдан Пеняцький большевики здобули криівку в якій впали: сл. п. Ок. Пу. Бескид, окр. реф. СБ Гнат, стр. Василь, Змій, машиністка Криця, машиністка Ганя. Большевики забрали з криівки все, повстанці не вспіли нічо знищити.

26. I. 49. в с. Майдан Пеняцький внаслідок несподіваної сутички з групою большевиків впало двох повстанців сл. п. дд. Комар і Запорожець.

25. II. 49. в с. Гутисько Турянське в бою з большевиками впав сл. п. ндр-й пр. Буря і стрільці Стріла та Борис.

28. IV. 49. в с. Дуб'я /хут. Гаї Дубиські/ застуканий в хаті большевиками впав стрілець Ключ.

9. VI. 49. між сс. Дуб'я – Голосковичі большевицькою заставою зістав вбитий стрілець Боян.

8. V. 49. коло с. Сиднівка заставою зістав вбитий р-й організаційний д. Черняк.

2. XII. 48. в с. Гаї Старобридські в наслідок всипу на криївку впав р-й реф. СБ д. Петро і стрілець /внаслідок зриву гранати/ з обірваною рукою виняли большевики живого.

1949 р. /листопад/ впав на заставі в Бродівському лісі д. Омелько.

Зимою / січень 1949 р. розірвавсь гранатою д. Пасічник. Від зриву гранати був поранений кушевий д. Лис, який помер від ран.

20. I. 49. в с. Митниця застукані в хаті впали дд. Ярій і Стир.

В м. листопаді, в с. Клекотів, большевицькою заставою зістав вбитий д. кушевий Заяць.

16. X. 49. в лісі біля с. Побіч, зістав тяжко ранений стрілець, д. Долина, який через кілька днів помер від ран. Ранив його стрибок з с. Опаки.

4. III. 49. Під час облави в с. Ожидів впали дд. Крутий і Грім.

29. III. 49. в Жулицькому лісі, застукані в криївці впали дд. кушевий Цяпка і р-й орг. Лисий.

13. III. 49. в с. Пониква /хут. Сухота/, в час наскоку на хату, де кватерували повстанці, большевики вбили: р-го пр. Мазепу, стрільців – Вітер, Левко, Чорнота, Калина.

9. III. 49. в с. Пеняки на хут. Геленка, зістали вбиті заставою дд. Орлик і Соловейко.

8. II. 49. в с. Бучина, внаслідок всипу на криївку впали дд. Коцюба, Листок і Майдан. Через цілий день відбивались з криївки, ночью пробивались і зістали побиті.

7. V. 49. в лісі Гірники коло с. Салашка, впали під час облави кушевий Павло і стрілець Хрущ.

Постій, І7. VII. 49 р.

/ - / --- Піврус
(авт. – друкарська помилка – Пібрус)

Руслана Попп

ДОКУМЕНТАЛЬНЕ СВІДЧЕННЯ ПРО МЕТОДИ ПРОПАГАНДИСТСЬКОЇ РОБОТИ БІЛЬШОВИЦЬКИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ В СТАНИСЛАВІВЩИНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИН 1949 р.

Питання вивчення повсякденного життя населення західно-українських земель у повоєнний період викликає значний інтерес дослідників. Вивченням історії повсякдення населення Західної України на основі аналізу документальних джерел займалися В. Старка¹, М. Галів², В. Ільницький³, Р. Попп⁴, Я. Антонюк⁵, М. Гавришко⁶, Г. Стародубець⁷ та ін.

¹ Старка В. Повсякденне життя західноукраїнського села в умовах тоталітарних режимів 1939–1953 рр.: дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Переяслав-Хмельницький, 2019.

² Галів М. Радянська педагогіка в дії: документи управління МДБ та обкому компартії Дрогобищини щодо побиття учнів у школах області. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич: ДДПУ, 2015. Вип. 13. С. 13–20; Галів М. Участь учнівської та студентської молоді Дрогобицької області в національно-визвольному русі (1946 – початок 1947 рр.): мовою одного документа. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич: ДДПУ, 2015. Спецвип. II. С. 465–474. Галів М., Ільницька Н. Лист галицького правника Михайла Боднара до керівників радянської держави (13 серпня 1945 р.): аналіз крізь призму історії повсякдення. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: Історія*. Дрогобич: ДДПУ, 2021. С. 103–119.

³ Ільницький В. Карпатський край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954). Дрогобич: Посвіт. Ільницький В., Кантор Н., Батюк Т. Повсякденне життя у Дрогобицькому учительському інституті: новий документ до історії (1946–1949). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: Історія*. Дрогобич: ДДПУ, 2020. Вип. 6/48. С. 342–364.

⁴ Попп Р., Ярушак М. Житловий аспект повсякдення інтелігенції західного регіону України у 1944–1953 рр. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: Історія*. Дрогобич: ДДПУ, 2021. Вип. 7/49. С. 72–90.

⁵ Антонюк Я. СБ ОУН (б) на Волині та Західному Поліссі (1946–1951 рр.). Луцьк: Ключі. 2013.

⁶ Гавришко М. Гендерні аспекти сексуальної моралі в ОУН і УПА у 1940–1950-х роках. *Український визвольний рух: наук. зб.* Львів, 2015. Збірник 20. С. 199–213.

⁷ Стародубець Г. Організація медико-санітарної служби у повстанському запіллі (друга половина 1943–1944 рр.). *Наукові записки з української історії*.

У сучасних політичних реаліях особливо актуальним є висвітлення методів становлення окупаційної більшовицької влади на селів другій половині 40-х рр. ХХ ст. Найбільш детально реконструювати тогочасні реалії життя населення можна на основі документальних джерел. На сьогодні є чимало опублікованих документів щодо повсякденного життя західноукраїнського села. Та щоразу історикам вдається знаходити нові документальні свідчення про злочинну окупаційну політику сталінської влади в Україні. Саме до таких належить виявлений документ «Станиславщина. Липень 1949 р. Оцінка ситуації в терені /неповна/ за II-й квартал 1949 р.»», який характеризує перебіг завершення колективізації краї, боротьбу радянської влади з націоналістичним рухом.

Документ «Станиславщина. Липень 1949 р. Оцінка ситуації в терені /неповна/ за II-й квартал 1949 р.» міститься на восьми сторінках. В ньому і зазначено лише дату укладання – липень 1949 р. Подібні звіти складали провідник або ж організаційний референт району. У цей період провідником Станиславівського окружного проводу ОУН був Михайло Микитюк «Борзенко¹, організаційним референтом Карпатського крайового проводу ОУН – Петро Федюшка², організаційним референтом Станиславівського окружного проводу ОУН – Богдан Драч¹.

Зб. наук. пр. / Переяслав-Хмельниць. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. – Переяслав-Хмельницький: [б. в.], 2005. Вип. 17. С. 199–204.

¹ **Микитюк Михайло** («Борзенко», «Максим», «Субота», «Чорноморець», «К-40»); 1921(1918), с. Угорники Коломийського р-ну Івано-Франківської обл. – 16.09.1949, між с. Стара Гута Богородчанського р-ну та с. Зелена Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.). Освіта вища. Закінчив пединститут. Вчитель. Член ОУН (1941). Член підрайонного проводу ОУН Коломийського р-ну, відтак Косівського районного проводу ОУН (1942–1943). Член Товмаського (Тлумацького) повітового проводу ОУН (1943–1944). Провідник Товмаського (Тлумацького) повітового проводу ОУН (1944). Провідник Товмаського (Тлумацького) надрайонного проводу ОУН (04–05.1945). Провідник Станиславівського надрайонного проводу ОУН (06.1945–06.1949). Провідник Станиславівського окружного проводу ОУН (06–09.1949). Нагороджений Бронзовим хрестом заслуги (ч. 2/48 від 02.09.1948). Фігурант АГ «Ізверги».

² **Федюшка Петро Якимович** («Комар», «Брюс», «Кармелюк», «Готур», «Ка-ро», «Автор», «737», «735/6»); 14.07.1919, смт Войнилів Калуського р-ну Івано-Франківської обл. – 16.09.1949, між с. Стара Гута Богородчанського р-ну

Автор документа вказує на методи пропагандистської роботи більшовицьких органів влади краю в першій половині 1949 р. Наголошується, що першочерговим завданням радянських органів визначалася ліквідація визвольного-революційного підпілля не стільки фізично, скільки морально. Здійснювалися спроби компрометувати підпільників та підірвати їх зв'язок з місцевими мешканцями².

Вказано, що посилення агітаційної роботи розпочалося після «ідеологічно-моральної чистки» серед членів комуністичної партії, яка розпочалася у 1947 р. Цьому на пряму діяльності більшовики приділяли значну увагу. Зокрема питання «Про стан

та с. Зелена Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.). Закінчив Станиславівську гімназію (1933). Член Юнацтва ОУН (1932). Польським судом засуджений на 6 років в'язниці за приналежність до ОУН (літо 1939). Працював у м. Рожнятів у «Маслосоюзі» (1940–1941), а з початком німецько-радянської війни – бухгалтером народної торгівлі в м. Долина Івано-Франківської обл. Господарчий референт Калуського окружного проводу (1944–05.1945). Провідник Калуського окружного проводу ОУН (05.1945–06.1947). Провідник Станиславівського окружного проводу ОУН (06.1947–06.1949). Після завершення війни працював бухгалтером народної торгівлі в м. Долина Івано-Франківської обл. Господарчий референт Калуського окружного проводу (1944–05.1945). Провідник Калуського окружного проводу ОУН (05.1945–06.1947). Провідник Станиславівського окружного проводу ОУН (06.1947–06.1949). Організаційний референт Карпатського крайового проводу ОУН (06–09.1949). Фігурант АС «Петлюрівці», «Підпільники», «Провідники», «Райх», «Сіроманці».

¹ **Драч Богдан Іванович** («Юра», «Дунай», «Бодьо», «Воля», «П-15», «Ю-2/22», «12»); 1923, с. Ягільниця Чортківського р-ну Тернопільської обл. – 28.11.1950, між сс. Острів і Курипів Галицького р-ну Івано-Франківської обл.). Син священника. Освіта середня (закінчив гімназію м. Івано-Франківськ). Член ОУН. Служив у допоміжній поліції (1942–1943). Учасник старшинської школи «Олені-1». В УНС (1943), вояк сотні «Різуна». Бунчужний сотні «Змії» куреня «Скажені» (весна 1944), коротко в.о. командира сотні (1944), ад'ютант командира «Грома» (1945–08.1946), командир 22 Станиславівського тактичного відтинку «Чорний ліс» (08.1946–1949), водночас військовий референт Станиславівського окружного проводу ОУН (весна 1946 – осінь 1949). Організаційний референт Станиславівського окружного проводу ОУН (осінь 1947 – осінь 1949). Провідник Станиславівського окружного проводу ОУН (осінь 1949–11.1950). Нагороджений Бронзовим хрестом бойової заслуги (22.01.1946). Старший булавний, хорунжий (15.04.1945), поручник (22.01.1946). Фігурант АС «Богдан», «Райх».

² АЦДВР. Ф. 63. Т. 6. Арк. 1.

і заходи поліпшення масово-політичної роботи серед трудящих» кілька разів піднімалося у травні 1949 р. на сесії Станіславської обласної ради, на партійних пленумах у районних центрах на Станіславському міському комітеті партії¹.

З метою виконання рішень пленумів розпочалися «семінари «керуючих агітколлективами» по райцентрах, виїзди лекторів на села, роз'їзди по селах агіткультбригади Станіславського будинку народної творчості, читки газет агітаторами і т. п.»².

Відомо, що в другій половині 1940-х рр. на західноукраїнські землі було направлено десятки тисяч вчителів-комуністів. Вони почали масово створювати піонерські організації у сільських школах. Зокрема, в Ланчинському районі були школи, в яких налічувалося по 150 піонерів, в с. Братків Лисецького р-ну «вчителі підступом зареєстрували до піонерів 300 учнів»³.

Дещо змінилися агітаційні заклики. Якщо раніше написи на будинках чи плакатах були від імені більшовицької партії, то наприкінці 1940 р. вони звучали ствердно: «Я хочу в колгосп!»; «Я проти ОУН і УПА!» (Ляхівці, Богородчанського р-ну)⁴.

Зазвичай мірилом добре поставленої пропагандистської роботи більшовики вважали виконання плану хлібозаготівель та грошових податків.

Продовжується колективізація. У тих селах, де були створені колгоспи ще напередодні німецько-радянської війни, скликалися мітинги. При цьому представники влади заявляли, що всі присутні на зібранні вже є у колгоспі. Ніяких заяв не писали, не потрібно було також усної згоди селян. На наступний день усі мали приступити до роботи в колгоспі. Такими методами були створені колгосп у с. Пнів'я Надвірнянського р-ну і кілька колгоспів у Ланчинському р-ні⁵.

Часто до керівництва колгоспом «обирали» тих, хто був прихильником визвольного руху. Це робилося з метою скомпроме-

¹ АЦДВР. Ф. 63. Т. 6. Арк. 1.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

тувати цих людей серед підпільників та односельчан. Згодом їх виганяли з управи і з колгоспу.

Наприкінці квітня 1949 р. колективізація на Станіславщині майже завершилася. Найбільше колгоспів – 10, було створено в Ланцинецькому районі. Всіх колгоспів у ньому налічувалося 17 з 22 місцевостей¹.

Ті одноосібники, що не вступили до колгоспу, потерпали від постійних конфіскацій майна та продуктів. Не маючи змоги більше протистояти цим грабездам, такі селяни самі просилися до колгоспу і при цьому ще й давали хабар представникам влади. Були також поодинокі села, в яких більшовицькій владі не вдалося створити колгоспи. Так до с. Красне Ланцинецького району (одиноке велике село не колективізовано) щодня приїжджали по кілька возів з сусідніх колгоспів під охороною загонів МВС та вилучали збіжжя на посів. Під час таких наїздів конфісковували також одяг, взуття, сільськогосподарський реманент².

Після завершення колективізації навесні 1949 р. розпочалась посівна кампанія. Її суть полягала в конфіскації зерна у селян. На роботу на колгоспні поля примусово виганяли одноосібників. У деяких селах доводили щоденний план «дати певну кількість робітників, підвод з неколгоспних господарств»³. За відмову працювати, зрозуміло, карали фізично.

Щороку населенню доводилося сплачувати державі т. зв. «позики». У 1949 р. ця сума була дещо нижчою у порівнянні з попередніми роками. Але місцеві районні адміністрації могли самовільно її збільшувати. Зокрема в Галицькому районі така «позика» була збільшена з 500 до 700 тис. руб. У цьому районі стягати кошти розпочали ще до офіційного випуску державних облігацій. Від усіх робітників та службовців, крім учителів, вимагали вносити в рахунок передоплати одномісячну заробітну плату⁴.

¹ АЦДВР. Ф. 63. Т. 6. Арк. 1.

² Там само.

³ Там само. Арк. 2.

⁴ Там само.

Очевидно, що збір зерна та коштів проводився звичними для більшовицької влади методами: фізичне насилля, конфіскація одягу, взуття, збіжжя тощо.

Автор документа вказує, що робітники здавали необхідні кошти в розмірі одномісячної зарплати. При цьому ніхто не питав згоди. Ця практика була звичною, і всі до цього звикли. Не складало особливих труднощів здати відповідну суму також селянам гірських сіл, оскільки вони працювали на лісозаготівлі.

Набагато складнішою була ситуація сільськогосподарських сел. Через певні обставини населення не завжди мало змогу здати «позику», тому насилля та побиття селян було звичною практикою для представників влади.

Крім позики, місцеві чиновники продовжували стягати податки, поставки молока, м'яса та т. зв. «недоїмки» (недодана кількість сільськогосподарських продуктів у рахунок поставок в попередніх роках). За нездачу чи недодачу будь-якого з продуктів уповноважені проводили конфіскацію всього майна.

У квітні-травні 1949 р. проходив набір людей до міліції та проводився закуп коней. Галицький р-н при плані закупівлі 30 коней, придбав 35. Міліціонерів було 57 осіб, більшість з них – кіннотник. Набір проводився методом вербування. Найбільше набрано переселенців зі Сходу та мешканців міст. Після одномісячного навчання новонабраних відправили на службу. Як правило, їх призначали дільничними уповноваженими та «временними» уповноваженими міліції у кожне село. В основному міліція охороняла представників місцевої влади, які збирали грошову позику¹.

Продовжується боротьба радянської влади з національним підпіллям. На початку квітня 1949 р. були заарештовані «Вернигора», «Промінь», «Марко». Згодом здається підпільник «Бористен». У червні заарештовують бойовика «Юру» (згодом він помер внаслідок отриманих під час арешту травм). На початку квітня прийшов з повинною колишній член НРСБ «Віктор»².

Заарештованих підпільників влада використовує з метою компрометації визвольного руху та виявлення його прихиль-

¹ АЦДВР. Ф. 63. Т. 6. Арк. 3.

² Там само. Арк. 5.

ників. Автор документа вказує, що «оперробітник разом з «Гонтаренком» заходив до таких хат квартирувати навіть на кілька днів. В хаті поводився як господар і справляв цілій своїй банді учту. Коли приходив господар, поговорив з ним і відходив, неарештуючи. Коли господар не з'являвся, оперробітник відходив, щоб прийти за кілька днів вдруге і знову по квартирувати 3–4 дні. В той спосіб вдалось болшевикам виловити майже всіх, які скривалися»¹.

Наприкінці весни 1949 р. дещо збільшується чисельність підпільників за рахунок втікачів з Донбасу, з тюрем та у зв'язку з репресіями каральних більшовицьких органів. Зокрема в Галицькому р-ні їх чисельність зросла із семи осіб у 1948 р. до 18 – навесні 1949 р. Всі вони переховуються зі зброєю. Також в інших районах збільшується їх кількість: в с. Черніїв – 3, Іванківка, Тисменчани, Посіч – по 2 чол. в кожному (Лисецький р-н)².

З метою виявлення підпільників часто використовували провокаційні методи. Так, комендант Лисичанського району «Бурлака» видає себе за легального члена ОУН. Говорить, що він зі своїми однодумцями прибув у знайому йому місцевість з метою організувати роботу. При цьому по селах виставляє вартових, збирає харчі, чинить фізичні розправи над дівчатами, які колись допомагали підпільникам.

Найбільше поширеними методами виявлення повстанців були прочісування лісів і засідки. Контроль над лісом проводили двома способами: частими перевітками і постійним перебуванням в лісі. Постійно квартируючи в лісі, більшовики влаштовували засідки в околицях відомих місць, слідували за дорогами і стежками, шукали за слідами, використовуючи конспіративну підпільну тактику. Часто влаштовували засідки біля вівчарів.

По селах і на шляхах до них звичними стали конспіративні засідки. Зокрема широко використовували їх у період Великодніх свят, протягом другої половини травня і під кінець червня. У цей час пильно стежили за могилами повстанців на цвинтарях чи місцях масових поховань. 23 травня і 3 червня 1949 р. оперативники порозбивали майже всі могили загиблих, поламали і попа-

¹ АЦДВР. Ф. 63. Т. 6. Арк. 5.

² Там само.

лили березові хрести на цвинтарях, у деяких селах викидали хрести в ріки¹.

Для виявлення підпільників влада інколи застосовувала принцип колективної відповідальності населення за проведені акції. Крім арештів, проводили також депортацію місцевих мешканців. Наприклад, за ліквідацію організатора колгоспу Лютого Дмитра з с. Красне Ланчинського району було вивезено навесні 1949 р. сім родин, за вбивство голови колгоспу с. Похівка Богородчанського району депортовано вісім родин².

Восени 1948 р. проводилась додаткова «збірка» на засів колгоспних ланів, наслідком якої став частковий голод навесні 1949 р. Понад 10 % селян не мають взагалі що їсти, в деяких селах голодують до 50 % мешканців.. Найбільше відчувають брак харчів хлібні райони. В підлісних і гірських селах голод менш відчутний, бо населення тут має хоч картоплю та достатню кількість молока.

Торгівля збіжжям не заборонена. Часто спекулянти з Бессарабії привозять до Станислава автомобілями кукурудзу. Міліція такі машини контролює, щоб власники не продавали зерно лише в роздріб.

Такі методи і форми боротьби радянської влади з націоналістичним рухом вплинули на настрої населення. Колективізація майже скрізь призвела до втрати всякої надії на краще. Тільки в окремих селах (Залуква Галицького р-ну, Похівка Богородчанського р-ну, Петриків Товмацького р-ну) «молоді колгоспники» пробують ще чинити опір, не виходячи на роботу. Їх МВС арештовує на кілька днів. Після виходу з тюрми і придержує на кілька днів. По виході з тюрми вони стають покірними та не мають наміру чинити опір. Інших знову не примушують працювати, розраховуючи, що голод (не вироблять трудодні) буде найкращим батоном для селян (с. Петриків)³.

У доцільності боротьби поступово зневіряються і підпільники. Вони не відчувають підтримки місцевого населення, тому

¹ АЦДВР. Ф. 63. Т. 6. Арк. 6.

² Там само. Арк 7.

³ Там само.

починають нехтувати обережністю, мотивуючи тим, що рано чи пізно потрібно припинити боротьбу та здатися.

Також у документі укладач дає рекомендації, як можна поліпшити роботу підпілля. З цією метою потрібно було б більше уваги приділяти рядовим членам, віддати «в опіку окремих сіл для ведення заготівлі кожному зокрема, розмежувати окремі ділянки роботи і навантажити ними окремих бойовиків. При тому виробляти в них певність себе в роботі і при тому постійно вчити»¹.

Отже, публікований документ («Станіславщина. Липень 1949 р. Оцінка ситуації в терені /неповна/ за II-й квартал 1949 р.») є цінним джерелом до вивчення історії повсякдення селян не лише Станіславської області, але й всієї Західної України. Він зберігається в архіві Центру досліджень визвольного руху (фонд 63, справа 6). У цьому документі характеризуються методи діяльності пропагандистської роботи більшовицьких органів влади в краї у першій половині 1949 р. Наголошується, що першочерговим завданням радянських органів є ліквідація визвольного-революційного підпілля не стільки фізично, скільки морально. Також у документі упорядник вказує на методи завершення колективізації та стягнення державних податків у першій половині 1949 р. Документ був підготовлений в липні 1949 р. У виданні без змін подано географічні назви, прізвища та імена осіб, максимально збережено авторські та редакторські особливості джерела. Виправленню підлягали лише найбільш очевидні граматичні помилки.

Документ 1
Станіславщина
Липень 1949 р.

Оцінка ситуації в терені
/неповна/

за II-й квартал 1949 р.

Діяльність партійних і адміністративних органів окупанта у звітному часі в основному проявилася в таких напрямках: намагання посилити пропагандивну роботу серед населення; продо-

¹ АЦДВР. Ф. 63. Т. 6. Арк. 8.

вживання колективізаційної акції /розпочато осінню 1948 р./; стягання позики, держпоставок молока, м'яса та грошових повинностей. Крім того зазначено ознаки переформування деяких адміністративних органів /зокрема по лінії МВД/ та ліквідацію деяких виробничих підприємств. Виразніше, як колинебудь раніше, виступає намагання поліцейських органів ліквідувати визвольно-революційне підпілля в моральному відношенні, компрометувати його в очах мас та намагання відірвати його від народу.

Питання посилення агітації серед населення /офіційно – поліпшення масово-політичної роботи/ прийшло на чергу після заходів ідеологічно-морального порядку всередині самої партії, розпочатої ще в 1947 р. В першу чергу це питання обговорюється 23-24 5. на черговій сесії облради. Далше його «про стан і заходи поліпшення масово-політичної роботи серед трудящих»/ обговорюється на пленумах партійних комітетів в райцентрах і Станіславського міськкому КП/б/У /31.5/.

Слідом за цим пішли семінари «керуючих агітколективами» по райцентрах, виїзди лекторів на села, роз'їзди по селах агіткульбригади Станіславського будинку народної творчості, читки газет агітаторами і т.п. На одному такому семінарі були дані доповіді: «1 травня – свято трудящих всіх країн»; «Агітатор і низова преса» та трирічний план розвитку тваринництва» /Лисецький р-н/. Темою даних лекцій було міжнародне положення. В цьому відношенні зокрема заворушивсь Яремчанський та Лисецький р-ни.

Як звичайно, більшовики вважають мірилом добре поставленої пропагандивної роботи виконання господарчого плану. Так нпр. у рахунок її пленум Станіславського міськкому партії враховує виконання плану швейною ф-ю, шкір заводом № 14 і ін.

В Ланцинецькому та Товмацькому р-нах в квітні-травні вчителі посилено організували піонерів. В першому є школи, в яких рахують по 150 піонерів. В селі Братків Лисецького р-ну вчителі підступом зареєстрували до піонерів 300 учнів.

В практикований раніше спосіб агітації – розмальовування кличів на стінах господарських будинків, внесено зміну. Кличі звучать як від власника будинку: «Я хочу в колгосп!»; «Я проти ОУН і УПА!» /Ляхівці, Богородчанського р-ну.

В м. квітні вигасала колективізаційна акція в тих районах, в яких большевики зимою мали успіх. /В інших вона закінчилась раніше/. Найбільше колгоспів створено в 1949 р. в Ланчиньському р-ні /10/. Всіх колгоспів в ньому нараховується 17 /з 22 місцевостей/. Повністю сколективізовані села Парище, Майдан Середній і Гаврилівка. Слідом за цим ідуть райони: Товмацький, Отинійський, Лисецький /9 колгоспів/. В інших районах є від 3-5 колгоспів в кожному. В селах, в яких колгоспи були в роках 1940-41, при закладуванні нових, большевики упрощували собі роботу в той спосіб, що зганяли громадян на мітинг, заявляли, що ці зібрані являються колгоспниками і не потрібно ні власноручних підписів, ні заяви і що на другий день повинні вийти на роботу. В той спосіб зорганізовано колгосп в с. Пнів'я Надвірнянського р-ну і кілька колгоспів в Ланчиньському р-ні.

Колгоспну управу, звичайно, назначували /«вибирали»/ з осіб свідомих, зв'язаних з підпіллям. Пізніше їх усувають з колгоспної управи або й взагалі з колгоспу.

В Ланчаньському р-ні деякі одноосібники доведені большевиками і колгоспною управою до того, що самі просять прийняти їх в колгосп. Гром. Курило з села Парище за те, щоб прийняли його в колгосп дав уч/уп міліції свинку і 1000 руб. Причиною було те, що в нього щоденно щось грабували до колгоспу та постійно виганяли працювати кіньми.

До такого стану большевики стараються довести не тільки окремих господарів, але й цілі села, які встоялись перед колективізацією. Так до с. Красне цього ж р-ну /одиноке більше село не колективізовано/ щоденно приїзять по кілька підвод з сусідніх колгоспів під охороною большевиків і стрибків та грабують збіжжя на посів. При тому порожніють і скрині з одягом.

На зміну колгоспній агітації прийшла т.зв. посівна кампанія. Зокрема вона позначилась в новосколективізованих і сусідніх селах. Заключається вона в стяганні збіжжя від селян /одноосібників і колгоспників/. В райцентрах це збіжжя вимінювали на яре жито. Дуже часто одноосібників виганяють на роботу на колгоспне поле. В деяких селах десятники щоденно отримують наказ дати певну кількість робітників, підвод з неколгоспних господарств. За непослух селян побивають. Так 16.5 49 р. голова колгоспу Федак з о/уп МГБ Шаховим на дорозі

важко побили десятника Савуляка Ілька за те тільки, що просив дозволу довести гній на своє поле /с. Пнів'я Надвірнянського р-ну/. Подібних випадків можна навести безліч.

Зі спроб організувати нові колгоспи в звітному часі була тільки одна в частині м. Галич-Заріка. Селяни втікали в поле, а коли і тут їх ловили, поскаржились в область. У відповідь акцію припинено.

План цьогорічної позики дещо менший від минулорічного. Правда, за одержаними відомостями, в Богородчанському р-ні він мав би складати майже половину минулорічного /460 тис. на 1949 р. проти 840 тис. на 1948 р./. Але при тому висота сум, наложених на окремі села, майже дорівнює таким же сумах з минулого року. Виняток становить с. Похівка, якому у зв'язку з колективізацією зменшено суму з 25 тис. /1948 р./ до 15 тис.

Треба сподіватися, що районна адміністрація, в залежності від свого уподобання, підвищує планову суму. Так за певними даними Галичський р-н одержав з області план «переглядати позики на 500 тис. руб». На нараді голів сільрад і фінагентів заплановану суму було піднесено до 700 тис.

Стягання фондів від населення розпочалось ще 26–28.4.49 р., тобто раніше офіційного оголошення про випуск її позики. При тому голови с/рад і фінагенти на перед позичкових нарадах дістали доручення здавати гроші до держбанку не раніше 12 год. дня 3.5.49 р. На цих нарадах визначено також ставки на окремі села. Від всіх робітників і службовців /крім учителів/ вимагалось, щоб вони вносили в рахунок передплати одномісячну ставку зарплати згори /Гал. р-н/.

Методи збирання підписів і готівки нічим не різнилися від відомих уже. Побої, конфіскація одягу, взуття, домашніх тварин, збіжжя, застрашування були на денному порядку. Цього всього уникнули лише робітники, службовці і селяни гірських сіл. Робітники виплачують вимагану суму зі страху бути запідозреними в «неблагонадійності» зі всіма наслідками цього. До речі, їх і не дуже питають про згоду. Віддача одномісячної зарплати ввійшла в життя так, що ніхто і не думав, що може бути інакше, чи що її можна зовсім законно протиставитись. В гірських і підлісних селах селяни легше роздобувають гроші тому, що працюють на лісорозробках. Тому, хоч уповноважені з району

стягали гроші силою, то випадків терору не занотовано. Селяни сплачували позику не надто отягаючись.

Зовсім інакше малась справа в сільськогосподарських р-ах. Ось кілька прикладів.

Уповноважений райкому партії на с. Грабовець Богородчанського р-ну Пірогов /голова держплану і заступник голови РВК/ разом зі стрибками Іванус і Кострубей важко побили: Бойчук Анну, 1898 р. ур. /витягнули на вулицю за волосся/ і Савчук Анну, 1908 р. ур. Капушка Степана Пірогов держав цілу добу в пивниці, доки той не підписав вимаганої суми. На їх рахунку цілий ряд інших, «менших побоїв селян». В своєму запалі вони так старалися, що начальство не могло не зреагувати на скарги селян і не покарати їх. Пірогова знято з обох становищ і виключено з партії /є підстави стверджувати, що його перенесено/. Стрибків шумно судив суд: Кострубей на 10 літ і Івануса на 5 років примусових робіт.

МГБ Травен в с. Старий Лисець Лис. р-ну, вломившись до хати нічю /господиня не хотіла відчиняти/, побив 70-літню старушку Волосянко Анну та Волосянко Гафію. Цій другій повикидав кухонне начиння через вікно. При цьому був присутній райпрокурор.

В с. Дорогів Гал. р-ну уповноважений Атаманюк побив 55-літню Стафійчук Анну /7.5. 49 р./ . В с. Мединя того ж р-ну нач. Райвоєнкомату Толстих забрав в Легойди Івана 6 цит. збіжжя і 2 цит. муки. По зложенню ним 1000 руб. на позику повернув половину забраного /9.5.49 р./ . В с. Піднечари Стан. р-ну райпрокурор Остроконь відібрав у стрічної жінки на дорозі 100 руб. в рахунок позики.

У відношенні до плану по селах стягнуто готівки і підписів від 80–100 % запланованої позики.

Крім позики, большевики продовжували стягати податки, поставки молока, м'яса та т. зв. недоїмки /недодана кількість с.-г. продуктів в рахунок поставок в попередніх роках/. Уповноважені на селах намагались досягнути якнайбільший процент стягнення тих поставок, без огляду на те, можуть окремі господарі в цей час виконати їх чи ні. На мітингу, присвяченому цій справі в с. Залуква Гал. р-ну, на запитання громад., що здавати, коли ко-

рова не доїться, відповів: «Как каровка не доитса, пусть хазяйка доитса – а молоко нужно здать!».

За нездачу чи недодачу будь-якого з продуктів уповноважені проводили конфіскації всього майна або тільки корів. /В залежності від уподобання районної адміністрації/. В Галицькому р-ні проводили конфіскації всього живого і мертвого с-г. інвентаря. Конфісковано в с. Криліс – 2, Підгородь – 4, Залква – 1, Селиська – 1, Пукасівці – 3 господарств. Разом зібрано 11 корів, 5 коней, 5 возів і інше. В Станиславському районі конфісковано тільки корови в таких селах: Загвіздь – 1, Нова Гута – 1, Вовчинець – 1, Павелче – 6, Ямниця – 5 корів. В с. Іванків Лисецького р-ну конфісковано одне господарство. /Свиноматку і весь реманент/.

Наприкінці червня селянам роздано зобов'язання на здачу хліба з урожаю 1949 р. Висота поставок в цих зобов'язаннях була обчислена за такими ж нормами, як в 48 р. Опісля ці зобов'язання стягнули /в Станиславському р-ні їх стягали тричі/ і висоту поставок підбільшили 1-й – 2-й групі на 60 %, а 3-й на 40 %. Це зроблено було на основі звітів комісій по вивченні врожаю /з рамені райрад/, які визначали цьогорічний середній врожай на 18 цит. з га. Крім цього, є ще т. зв. обложені господарства «куркульським контингентом». Між іншим, до цих зачисляються господарі, які колись мали наймитів. При визначенні кількості поставок від цих господарів не обов'язували жодні норми. Так гром. с. Підпечар /3,40 га/ нормою при обчисленні було 8 цит. з га. /Стан. р-н/.

Села намічені градобоем, навіть ті, що з збіжжєвих культур нічого не зберуть, не будуть звільнені від поставок. На прохання селян большевики відповідають коротко: «Град вибив ваше збіжжя, а державне треба здати!». /с. Горохолина Богородчанського р-ну/.

В мм. квітні-травні по всіх РОМ МВД проходив набір людей до міліції та проводився закуп коней. Галицький р-н при плані заupu 30 коней, закупив 35. Число міліціонерів доведено тут до 57 чол., в тому більшість з них кіннотників. Набір проводився порядком вербовки. Найбільше набрано приїзжих зі Сходу та мешканців міст. В міліцію масово пішли кацапи. Зі сіл туди переведено кращих стрибків, зголошенців, які виправдали себе до кінця. З Станислава в Галицький р-н перенесений як участковий

на с. Вікторів бувший районний військовик «Лемко» /родом з цього ж села/. По одномісячному вишколі новонабраних залучено до служби. Багатьох з них назначено участковими уповноваженими та «временними» уповноваженими міліції майже на кожне село один. Слід сказати, що на міліцію була наложена відповідальність за охорону збирання позики головно в теренах, де послаблений наш рух.

Можливо, що наголошування на міліції стоїть в зв'язку «європеїюцією» МВД, яка почалась в січні-лютому 1946 р., а також у зв'язку з впровадженням «нормального» режиму на ЗУЗ.

Весною большевики наполегливо намагались організувати станиці стрибків в ряді районів, як звичайно, шантажем, побоями та арештами. Зокрема, сильний натиск на цю справу був в Товмацькому і Лачинському р-ах. Нові станиці стрибків організовано в сс. Федьків, Пуцилів, Кам'яне, Тарновиця Велесниця Лісна, Майдан Середній, Глинки і Волосів /Лачинський р-н/. Тепер в цьому терені є всіх 14 станиць, в них 180 стрибків. В деяких селах ці станиці офіційно називаються Охрана общественного порядка /ООП/. Кому підпорядковуються ці станиці точно ще не стверджено.

В м. червні проходила демобілізація рядового складу військ МГБ. Зі всіх боївок МГБ демобілізовано осіб ур. Від 1921–24 рр. На місцях залишились тільки підстаршини /сержанти/. Є відомості, що їх демобілізують по 2–3 місяцях. В тому ж часі ряд оперробітників МГБ підвищено в ступенях.

В облвиконкому зайшли ще деякі зміни, доповнені до змін з січня 1949 р. Сесія обласної ради «увільнила» від обов'язків голови виконкому Щербака /став 1 секр. обкому партії/ а на його місце «обрала головою Кобзіна Ю.Н., секретарем – Аврамця Г.П. /На місце померлого Голуба/; «увільнила» від обов'язків нач. обл. управління харчовою промисловістю Констянтинова К.Т. /не справився з роботою/, а на його місце затвердила Казюка В.Г., завідуючим обл. відділом культурно-освітніх установ затверджений Резанов П.М. /місто Аврамця/, а нач. обл. управління в справах сільського і колгоспного будівництва Панков А.П. На цій же сесії були обрані суддя і засідателі обласного суду.

В м. квітні шевську фабрику в м. Богородчанах перетворено в шевський артіль. Частину робітників звільнено. Захід цей дирек-

ція /неофіційно/ умотивувала нестачею шкіри. В с. Вовчинець Стан. р-ну, в половині квітня припинив роботу спиртзавод. Як причину ліквідації подають брак сировини і потребу ремонту. Все діловодство і сировину /біля 5 тис. тонн/ перевезено до лікєро-горілчаного заводу в Станиславі. Робітників звільнено, тільки 2 робітників впросились на роботу в лікєро-горілчаний завод. В тому ж селі припинили роботу /15.5/ гіпсовий завод № 1 /кооперативний/. Причина невідома. Державний гіпсозавод № 2 /тресту стройремонт/ в тому ж селі за 3 місяці випродукував всього 25 тонн гіпсу. Його денна спроможність виносить 15 тонн. В магазині цього заводу стоїть 150 тонн гіпсу, який нігде не відходить.

Крім того, при кінці м. березня припинила роботу нафто розвідка біля м. Богородчани. Тому, що не виявлено джерел нафти.

Органи МГБ старались вповні використати випадки зловлення живими підпільників /«Гонтаренко», Гал. р-н/ підготовляють і ловлять живими підпільників та використовують дезертирів і зголошенців. Найбільше вирафінованою і перфідною була операція, проведена для зловлення «Вернигори» і «Проміня» на початку квітня 1949 р. В тому ж часі на вулицях міста Станислава ловлять за руки на місто «Марка» /3.4. 49 р./. Другого дня здається запільник «Бористен» в тому ж самому місці. 30.6. на передмістю Книгини забирають живим бойовика «Юру». Він по короткому часі вмирає в шпиталі /під час ловлення дістав засильний удар штабою по голові/. На початку квітня /3–4/ зголосився з повинною бувший член НРСБ «Віктор». Ці всі випадки большевицька поліція використовує по-різному. Серед кадрів стараються роздмухати історію з «Дзвінчуком», поширюючи при тому чутки, що пропозицію «Проміня» показати відомі йому таємні місця не приймають. Подібно поступають і з «Марком». Правда, між населенням роздмухують чутки, що він водить. При тому не можна ствердити досі ні одного факту його вини. Натомість вину за арешти в місті звалюють на запільника «Бористена» /він дійсно міг в дечому орієнтувати/ та «Віктора». Що більше, факти суперечать цим чуткам. Двох арештованих і звільнених твердять, що «Марко» заперечив при очній ставці, що знає їх, а в третьому випадку взяв вину на себе, мовляв «Я

його до того довів і він мусів працювати». /Примітка: подаю тільки самі факти/.

Натомість вповні використовують большевицькі органи поліції «Гонтаренка», «Віктора», «Вернигору» і почасти «Бористена» для компромінтації визвольно-революційного руху серед населення та для відізвання його від мас. Три перші – водять по всіх відомих їм місцях і на основі їх всипів большевики стараються повербувати на агентів всіх наших симпатиків, яких вони знали. Тому що всі симпатики в Галицькому р-ні, які сподівались всипів, тікали з хат, оперпрацівники для вербовки їх застосували окремих підхід. Оперрробітник разом з «Гонтаренком» заходив до таких хат квартирувати навіть на кілька днів. В хаті поводився як господар і справляв цілій своїй банді учту. Коли приходив господар, поговорив з ним і відходив, неарештуючи. Коли господар не з'являвся, оперрробітник відходив, щоб прийти за кілька днів вдруге і знову поквартирувати 3–4 дні. В той спосіб вдалось большевикам виловити майже всіх, які скривалися.

Для ще більшої деморалізації населення заставляють «Гонтаренка» кидати фрази «Я не дурний хлоп, але мені досить оббивати пальці по корчах. Коли нас зрадив Бандера, то чого я маю чекати». Також заставляють поширювати чутки, що в інших теренах водять інші підпільники, зловлені разом з ним /відомі в цьому р-ні/, а які в дійсності полягли в бою. Населення відмічає, що до «Гонтаренка» большевики цілий час відносились зневажливо і образливо.

В місті, натомість, наслідком всип були арешти та вивози майна всіх симпатиків. Випадки вербовки і звільнень майже не було.

Всі ці випадки на населення мали дуже негативний вплив і поважно підірвали авторитет підпілля серед цього, і то не тільки в теренах, охоплених смутою, але і в дальших околицях. Певний виняток становить Галичський р-н, в якому населення розцінює поведінку «Гонтаренка» як зраду, обвинувачує його в ранішій співпраці з ворогом та дорікає підпільникам, чому раніше не викрили зради. Депресійним настроям піддалась менша частина населення окремих сіл цього р-ну.

Помітно збільшується в останньому часі запілля за рахунок втікачів з Донбасу, тюрм, заслання та перед репресіями поліційних органів. Зокрема кидається у вічі зріст числа запільників в

теренах, де підпілля зазнало весною поважних втрат. В Галицькому р-ні число їх досягло 18 чол., проти 7 чол. в 1948 р. Всі криються зі зброєю. Також в інших теренах збільшується їх число. Весною цього року почали критись в сс. Черніїв – 3, Іванківка, Тисменчани, Посіч – по 2 чол. в кожному /Лисецький р-н/. В Богородчанському р-ні дістав завдання від оперативника критись в лісі і слідкувати за підпільниками с. Лисівка.

В Лисовецькому р-ні активізувалась агентурна бандитська група. Вона, прикриваючись ім'ям повстанців, зграбувала в господарів с. Тисменчан того ж р-ну 3 літри горілки, а в учителів-наддніпрянців 1.225 руб. Ця сама група зимою цього року влаштувала напад на зал. станцію в с. Марківці Тисменецького р-ну. Начальника, який відстрілювався від напасників, пізніше перенесено. /В склад цієї групи входять 3 учні шкіл ФЗН: з Станиславова, Тисменчан і Цуцилова Ланчинського р-ну/.

Друга бандитська група зложена з червоноармійців, які квартирують біля с. Мислів Калуського р-ну, грасувалась в околицях Майда Павлича Стан. р-ну. /вздовж гостинця і залізничного шляху/. 8.6. 49 р. вона одним вистрілом поранила жінку повстанця, яка переходила шляхом /напевно в той час в її складі був хтось з місцевих селян/. Опербоївки КГБ, прикриваючись, розшукання за цією групою проводять операції проти підпілля.

Подібно в Богородчанському р-ні /біля с. Навочин/ проводять розшук за «парашутками». Населення в дійсності бачило двох посібників в штанах з німецького сукна в лісі і в час, коли заходили в село по харчі.

В Лисичанському р-ні оперує провокативна лоївка МГБ. Командант її «Бурлака» подає себе за легального члена ОУН. Говорить, що він зі своїми однодумцями подався в знаний йому терен, щоб зорганізувати роботу. По селах наставляє граничних, збирає харчі і т.п. Дівчат, котрі колись допомагали підпільникам, а йому тепер не хочуть, побиває. Постійно шукає зв'язків до кущового звенового. /Цей район сильно сколективізований і вплив підпілля в ньому послаблений/.

Чекістсько-військові операції.

Найбільше поширеними і найбільше вперто впроваджуваними були пенетрація лісів і засідки.

Пенетрацію лісів чекісти проводили двома способами: частими провірками і постійним перебуванням в лісі. Зокрема часті провірки лісів були проводжувані військами МГБ в Галичському р-ні /8, 17, 24-26. 6.; 5, 17-19, 21-23. 5.; 6, 9, 17, 23-24. 6. 1949 р./ і південної частини Чорного Лісу /7, 15-16. 5. 1949 р. та дві в місяці червні/. Починаючи від 24.3 49 р. до кінця м. квітня частину Чорного Ліса біля сс. Хмелів-Глибоке Богородчанського р-ну і протягом цілого кварталу лісні масиви Кливи, Баби біля сс. Росільна-Майдан та околиці Малиновиц і інші біля с. Пороги Снятинського р-ну війська МГБ не спускали. Постійно квартируючи в лісі, влаштовували засідки в околицях всипаних місць, пильнували доріг і стежок, шукали за слідами, приміняючи конспіративну підпільну тактику. Часто влаштовували засідки біля вівчарів.

Причиною цих операцій були всипи постоїв і зв'язкових ліній «Віктором» та «Вернигорою» /Карпати/ та агентури /Чорний Ліс/. Ліси Ланчинського р-ну контролюють лоївки МГБ, які в тих цілях лучаються по дві і три разом. Зі собою водять поліційних псів. 1.4. 49 р. с/уп Жур з поліційним псом гнався за підпільниками в с. Кубаївка в ліс і лісом около 8 км., не зважаючи на те, що підпільники йшли лісом до 500 м. водою. Аж застріливши пса і двох большевиків, повстанцям вдалося відірвати від погоні.

В Яремчанському р-ні група большевиків /до 30 чол./ заходять в ліс і тут розчленовуються по три-чотири чол. Вони так нишпорять, що все когось виполошать. Внаслідок таких операцій, протягом квітня-травня було ранено в цьому терені 4 підпільники.

По селах на підступах до них большевики практикують конспіративні засідки. Зокрема широко примінювали їх в час Великодніх свят, протягом другої половини травня і під кінець червня. В цей час пильнували таких місць як цвинтарів, могил повстанців, місць впавши і т.п.

Перед 23.5. і 3.6. 1949 р. оперативники порозбивали майже всі могили упавши, поламали і попалили березові хрести на цвинтарях, в деяких селах викидали хрести в ріки.

Біля окремих сіл /Вовчинець, Підпечари, Підлужжа Станиславського р-ну; Крехівці, Хом'яків, Чернів Лисецького р-ну; Горохолина Богородчанського/ певний час влаштовували

засідки групи большевиків числом 30 і більше чол. Ці групи розбивались на групи від 3–7 чол. і розкладались так, що село було обведене першем засідок. При тому місця засідок часто змінювали, протягом однієї ночі навіть по кілька разів.

Облав, наскоків і перевірок сіл большевики проводили відносно небагато.

Масове ангажування агентури серед населення, зокрема зі свідомих громадян, МГБ проводять в цілому терені в ряді місцевостей з явним розрахунком деморалізувати населення і відірвати його з під впливів підпілля. Такий захід виразно позначився на настроях населення. Найкращі одиниці, які ще осінню щиро допомагали підпіллю, зі сльозами в очах признаються про вербовку та відкрито заявляють, що навіть про стрічу мусять донести оперативникові, бо «він і так буде знати» /Надвірнянський р-н/.

В соборування підпілля поліція дальше примінює, чи радше хоче переконати населення в тому що примінює, збірну відповідальність населення за наші акції. Крім арештів в тій цілі проводять також вивози. І так вивіз 7 родин з с. Красне Ланчинського р-ну умотивували відплатою за ліквідацію ініціатора колгоспу Лютого Дмитра; вивіз 8 родин з с. Похівка Богородчанського р-ну – ліквідацією голови колгоспу. При цьому погрожують, що і на далі так будуть поступати.

Вивози населення проводять большевики окремими наскоками на окремі села, або кілька сіл одного р-ну. В звітному часі вивезено з Станиславського р-ну /17. 5/ 5 родин, Лисецького /початок червня/ – 16, Галицького /31. 5./ – 13 і Богородчанського /18. 5. 49 р./ – 8 родин.

Арешти громадян проводились майже виключно в цілях вербовки агентури та контакту з нею, хоч цей спосіб уже мало практикується большевицькою поліцією. Арешти проводжувані у відповідь на наші акції також відповідали тим цілям. Винятком цього були арешти в м. Станиславі проведені в днях від 4–10. 4. 49 р. в тому числі арештовано понад 12 чол. і всіх поставлено перед судом.

Н а с е л е н н я .

Селянство, ограблене в минулому році додатковою «збіркою» на засів колгоспних ланів, весною цього року з лишків хліба

голодує. Понад 10 % селян немає взагалі що їсти вже від весни. Найбільше відчувають брак харчів хлібні р-ни. В деяких селах процент голодуючих досягає 50. Друга половина живе майже виключно картоплею. /сс. Медина, Вікторів, Блюдники Гал. р-ну/. Селянство цих районів немає де заробити грошей, щоб купити дещо харчів. Воно і є менше зарадне, чим населення підлісних чи гірських районів. Найбільш дошкульно відчувають голод бідніші, бо вони не мають що продати чи виміняти на хліб. Часто такі звертаються до нас: «панове повстанці поміжіть, бо вмираю з голоду». В підлісних і гірських селах голод дає себе менше відчути. Населення тут має хоч картоплю та достатню кількість молока.

Торгівля збіжжям не є заборонена. Часто спекулянти з Бесарабії привозять до Станислава автомашинами кукурудзу. Міліція такі машини придержує і пильнує, щоб власники не продавали її гуртом, а в роздріб.

Слід відмітити, що цього року большевики навіть не пробують стягати поставку продуктами минулорічного врожаю.

Настрої серед населення, в порівнянні до минулорічного, значно впали. Атмосферу затроюють непосильні тягарі режиму та марево колгоспної нужди. Колективізація майже скрізь спричинилась до втрати всякої надії на краще. Тільки в окремих селах /Залуква Гал. р-ну, Похівка Бог. р-ну, Петриків Товмач. р-ну/ «молоді колгоспники» пробують ще ставити опір, не виходячи на роботу і т.п. Таких МВД арештує і придержує на кілька днів. По виході з тюрми вони стають смирними як ягнята, без якої-небудь думки ставити опір /с. Залуква/. Інших знову не примушують працювати, розраховуючи, що голод /не вироблять трудодні/ буде найкращим батоном для селян /с. Петриків/.

Сильний терор, арешти, провокації, спричинились до різкого зросту недовір'я. Зокрема це слідне серед населення міста. Воно до осені 1949 р. майже не переживало репресій. Репресоване від того часу дуже дошкульно відчуває руку поліції. До зросту недовір'я не мало причинились дезертири і ті, що здались. Тому населення до підпільників ставиться досить холодно.

К а д р и.

Настрої серед кадрів також в порівнянні до минулорічних погіршилися. Дає себе відчути певного роду зневіра, байдужість до

орг. праці, а навіть до самого існування. Такі настрої зазвичайно серед кадрів ІОР. Кадри, зокрема низові, починають нехтувати обережністю, мовляв і так треба впасти скоріше чи пізніше – все одно. Поважно відбилися на настроях і весняні події. Від низовиків можна почути таке: «Нам не дуже довіряють». А тоді, коли прості вояки гинуть з честю – провідники здаються живими. І це діється в 49-му році!

Щоб побороти депресію серед членства, треба б присвячувати більше уваги рядовикам, говорити з ними. Ще більше може дати наложення певних відповідальних обов'язків на окремих вояків /очевидно таких, на які їх стати/. Напр. віддача в опіку окремих сіл для ведення заготівлі кожному зокрема, розмежувати окремі ділянки роботи і навантажити ними окремих бойовиків. При тому виробляти в них певність себе в роботі і при тому постійно вчити. Такий підхід, примінений останньо в 2 р. дає доволі позитивні результати. Головне, розбудилась в членів свідомість себе вартості, настрої піднявся. Залучені в вир роботи не дуже багато мають часу над роздумуванням над далекими справами.

Постій, 30.7.1049 р. / – /

Оксана Медвідь

ОБШУКИ, АРЕШТИ, ДОПИТИ ЯК ЯВИЩА ПОВСЯКДЕННОГО НЕСПОКОЮ В АСКЕТИЧНОМУ ЖИТТІ ІЄРОМОНАХА ЮРІЯ (ІВАНА) ЯНТУХА (1910–1993): ПРОСОПОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ

На долю кожної людини у її земному житті припадають певні випробування та труднощі, долаючи які вона стає загартованішою і витривалішою у боротьбі за свої ідеали й переконання. Сформувавшись у певному середовищі, особистість впродовж життя намагається втілити свої ідеали в реальність, але зіткнувшись із перешкодами прагне їх подолати але ніяк не змінити свої усталені погляди і переконання. Таким твердим стержнем української релігійної ідентичності було василіянське чернецтво, яке попри лихоліття першої та другої світових воєн намагалося зберегти свою духовну формацію, незважаючи на переслідування, арешти і заслання. Однією із таких постатей був ієромонах Юрій (світське ім'я Іван) Янтух, який був тричі арештований та ув'язнений і, переживши заслання, спричинився до відродження Василіянського Чину в незалежній Україні. Подвижницька праця таких особистостей заслуговує пошанування та є добрим прикладом для сучасного покоління чернецтва, яке в новітніх реаліях російського-української війни продовжує боротьбу на релігійному фронті.

Обрана нами постать не була предметом спеціального вивчення. Окремі дослідники, вивчаючи історію Василіянського Чину та трагічну долю греко-католицького духовенства, звертають увагу на відомих діячів Галицької провінції¹. Однак постать о. Юрія Янтуха залишається не дослідженою в українській церковній історіографії, оскільки тривалий час кримінальна справа залишалася засекреченою та недоступною в архівах КДБ (СБУ)².

¹ Ваврик М. По василіянських монастирях. Торонто: В-во. Отців-василіян, 1958. 286 с.; Патрило І. Нарис історії Галицької Провінції ЧСВВ. *Записки ЧСВВ* Рим: В-во отців-василіян, 1992. Сер. II. Сек. I. Т. 48. С. 301–382; Прах Б. Духовенство Перемиської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини: у 2-х томах. Львів: В-во УКУ, 2015. Т. II. С. 739, 825–827; Стасів К. Чернеча офіра Христові й Вітчизні. Жовква: Місіонер, 2018. 518 с.

² Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області (далі АУСБУ ЛО). Спр. 11708.

Сьогодні появилася можливість опрацювати ці матеріали та запровадити їх до широкого наукового обігу. Загальні документи про ліквідацію УГКЦ та ЧСВВ частково запровадженні до наукового обігу, де віднаходимо фрагментарні згадки про о. Юрія Янтуха¹. Певні персоніфіковані відомості віднаходимо у каталогах василіанського чернецтва Галицької провінції ЧСВВ². Окреслений історіографічний та джерельний масив інформації уможливує комплексно розглянути діяльність ієромонаха Юрія та обставини його арештів, судового слідства й ув'язнення.

Ставимо собі за мету доповнити біографічні відомості про о. Юрія (Івана) Янтуха інформацією про перебіг судового розслідування та його незламний релігійний світогляд.

Народився Іван (у чернецтві Юрій) 19 січня 1910 р. у селі Соколи Буського району Львівської області. Професійної освіти не мав, а був слухачем бухгалтерських курсів у Львові й здобув богословську освіту, безпартійний, не судимий, походив із селянського роду (середняків). Не брав участі у військових подіях Другої світової війни. Під час німецької окупації проживав у Жовківському монастирі³.

Упродовж 1922–1929 рр. навчався у гімназії м. Кам'янка-Струмилова (сучасна територія Львівської області). Із сьомого класу почав навчатися у Крехівському монастирі (Жовківський район, Львівська область) на священника. У 1930–1932 рр. продовжив навчання у Лаврівському монастирі. Надалі відправлений до Добромільської обителі, де також продовжив навчання до 1934 р. Для завершення повного курсу навчання відправлений до Кристинопільського монастиря, де функціонувала духовна семінарія, яку завершив у 1938 р. Здобувши священничий сан, призначений до Жовківського монастиря, де служив до весни 1939 р. Із середини 1939 р. до 1942 р. служив у Кристинопільському василіанському монастирі, де поряд із душпастирською

¹ Отець Юрій Іван Янтух, ЧСВВ. *Василіанський Вісник*, Рим 1993–1994. Ч. 21. С. 97–98.

² *Catalogus Ordinis Basiliani Sancti Josaphat provinciae Haliciensis SS. Salvatoris ineunte anno 1939*, Leopoldis, 1939, n. 46; *Catalogus Ordinis Basiliani Sancti Josaphat provinciae Haliciensis SS. Salvatoris ineunte anno 1940–1941*. Leopoldis, 1943, n. 47.

³ АУСБУ ЛО. Спр.11708. Арк. 1.

працею займався господарськими питаннями. У 1942 р. відправлений до Жовківського монастиря, де займався господарськими справами. В березні 1945 р. переведений до Яворова для обслуговування місцевого жіночого монастиря сестер-василіянок. У 1945 р. йому було запропоновано перейти на православне віровизнання, однак він категорично відмовився від цієї пропозиції, продовжуючи відправляти богослужіння як греко-католицький священник. Прибув у 1945 р. до Львова до о. Бодрецького для вирішення питання про подальше духовне служіння, який порадив поїхати до монастиря у с. Нижнє Висоцьке (Боринський район Дрогобицької області), куди він погодився поїхати на служіння. У цьому селі відправляв богослужіння для сестер-василіянок до січня 1948 р.

У січні 1948 р. був арештований управлінням МДБ Дрогобицької області та після 15 днів перебування під слідством був звільнений. Арештований був за підозру в тому, що нібито проживав за фіктивними документами. Після звільнення із під арешту в лютому 1948 р. поїхав до Львова, де пішов навчатися на бухгалтерські курси. У жовтні 1948 р. перейшов до школи бухгалтерів, де продовжив навчання до часу другого арешту (18 березня 1949 р.)¹.

Як видно з архівної справи, у нього була така родина: батько – Янтух Микола Пантелеймонович у віці 73 років проживає с. Соколи Буського району і займається сільським господарством. Мати – Янтух Текля у віці 70 років, проживає разом із батьком. Брат – Янтух Михайло Миколайович, 1906 р. народження, проживає у селі Соколи, будучи головою колгоспу. Під час війни був поранений на фронті. Брат – Янтух Йосиф Миколайович, 1918 р. народження, який проживав у селі Гошів Станіславівської області, будучи виключеним із монастиря. Сестра – Козак Анастасія Миколаївна у віці 50 років, яка проживає у с. Соколи Буського району, працює у колгоспі. Чоловік сестри – Козак Андрій Михайлович, вбитий у 1941 р. – ким і за що невідомо. Дочка сестри – Козак Ярослава Андріївна, у віці приблизно 20 років, проживала у с. Соколи, працює у колгоспі. Син сестри – Козак Іван Андрійович, у віці 15–16 років, прожи-

¹ Там само. Арк. 18.

ває разом із матір'ю. Хміль Анна Миколаївна, у віці 48 років, проживає у селі Соколи, працює у колгоспі. Чоловік сестри – Хміль Михайло виїхав у 1925 р. до Канади¹.

Іван Янтух вступив до Василянського Чину 17 березня 1929 р. і перші чернечі обіти склав 1 листопада 1930 р., а довічну професію – 21 травня 1936 р. Іерейські свячення уділено 10 липня 1938 р.².

Отець Юрій Янтух після свячень душпастирював у Жовкві й Кристинополі. Там і застала його Друга світова війна. Під німецькою окупацією якийсь час обслуговував місіюну станицю на Холмщині, в Грабівці, з якої польський уряд прогнав о. Доротея Сироїда (ЧСВВ). Люблінський єпископ призначив до Грабівців білоруського священника, але місцева людність не була прихильною до нього. Після невдоволення віруючих польський ординаріят наказав о. Юрієві Янтуху провадити душпастирську працю на парафії у Грабівцях. Однак через певні незручності він повернувся до Кристинополя і рятував важкий стан монастиря: усе поле монастирське й фільварок лишилися під радянською окупацією, а приміщення монастиря відійшло до Німеччини. Внаслідок цього не було провізії для утримання насельників обителі. Отець Юрій пішов по селах і назбирав стільки, що вистачило на довший час. Згодом німецькі війська відійшли на захід, а Кристинопіль перейшов до Польщі. Польська влада виселяла українців, а на їх місце поселяла польських переселенців. Згодом було ліквідовано й сам Кристинопільський монастир (1946). Після цього о. Юрій перейшов на територію Радянського Союзу: до Жовкви, а відтак до Яворова, до Сестер Василянок. Перший раз його ув'язнили в 1948 р.: протримали у в'язниці два тижні. У 1949 р. потрапив до в'язниці другий раз і перебував два місяці у Львівській тюрмі на вулиці Лонцького. Цього ж року потрапив втретє за те, що хрестив дітей. У кінцевому результаті був вивезений до Сибіру. Працював на різних роботах доти, доки за Хрущова не провели ревізії справ засуджених і вивезених без суду. Це дало о. Юрієві змогу вернутися

¹ Там само. Арк. 19.

² Catalogus Ordinis Basiliani Sancti Josaphat provinciae Haliciensis SS. Salvatoris ineunte anno 1939. Leopoldis, 1939. N. 46.

на рідну землю, хоча відкрито й не міг душпастирювати, однак підпільно відправляв богослужіння.

У 1990 р. протягом 9 місяців правив перед церквою у Жовкві, домагаючись повернення монастиря василянському чернецтву. Помер о. Юрій 30 жовтня 1993 р. у Жовкві, де похований на місцевому чернечому цвинтарі¹.

До слідчої справи було долучено словесний портрет о. Юрія Янтуха: ріст середній (165–170 см), фігура – середня, плечі – опущені, шия – коротка, колір волосся – темнорусий, колір очей – голубі, обличчя – овальне, лоб – високий, брови – прямі, ніс – малий, рот – малий, губи – тонкі, підборідок – скошений, вуха – малі. Особливі прикмети та звички – відсутні².

Старший слідчий УМДБ Львівської області капітан Брюханов розглянув зібрані матеріали про діяльність Янтуха Івана Миколайовича та відзначив, що підозрюваний був вороже налаштований проти радянської влади. Будучи ревним католиком під час возз'єднання греко-католицької церкви із православною, проживаючи спочатку у м. Львів, а надалі у монастирі в с. Нижнє Висоцьке Боринського району Дрогобицької області, привселюдно виступав у церкві із різкою критикою православ'я на захист католицизму та закликав греко-католиків не возз'єднуватися із православною церквою. Провадячи антирадянську працю проти православ'я, о. Юрій Янтух зумів повернути із православ'я до католицизму двох священників Дрогобицької області³.

У Нижньо-Висоцькому монастирі отець Юрій перебував впродовж двох років (1946–1947), переховуючись від каральних органів радянської влади у спеціально облаштованому ним у кухні монастиря сховищі.

У 1948 р. він переїхав на помешкання до Львова, де поступив на бухгалтерські курси. Проживаючи у Львові, о. Юрій продовжував нелегально відправляти греко-католицькі богослужіння на приватних квартирах віруючих, а одне із них було присвячено українським націоналістам.

¹ Отець Юрій Іван Янтух, ЧСВВ. Василянський Вісник, Рим 1993–1994. Ч. 21. С. 97–98.

² АУСБУ ЛО. Спр. 11708. Арк. 2.

³ Там само. Арк. 1.

Антирадянська діяльність Ю. Янтуха підтверджувалася поданими свідченнями Е. С. Андрієвської, А. Г. Ізничак, Е. Ф. Пограничної. На підставі викладеного прийнято постанову про арешт та обшук Янтуха Івана Миколайовича, який проживав у Львові на вул. Кармелюка 9 квартира номер 3¹.

Слідчий постановив (17 березня 1949 р.), що І. Янтух підозрюється у злочинах, які передбаченні статтями 54-10 ч.2-я КК УРСР та беручи до уваги, що він перебуває на свободі й може ухилитися від слідства та суду, керуючись статтями 143 та 156 КПК УРСР постановив про обрання міри обмеження свободи і способів ухилення від слідства та суду обрати для І. Янтуха утримання під вартою, що передбачено статтею 144 КПК УРСР оголосити арештованому під розписку. Копії постанови направлено прокурору та начальнику тюрми для додання її до особової тюремної справи. Наступного дня прокурор видав ордер на обшук та арешт підозрюваного. Під час обшуку на квартирі о. Юрія знайдено паспорт, військовий квиток, довідку та націоналістичну літературу².

Під час першого арешту та допиту (4 лютого 1949 р.) повідомив, що після приходу Червоної армії приблизно до лютого-березня 1945 р. продовжував надалі проживати у м. Жовква, де й надалі відповідав за провадження монастирського господарства. У лютому-березні 1945 р. переїхав до м. Яворів Львівської області, де до осені того ж року проживав у монастирі сестер-василіянок і працював на пасіці, яка належана згаданій обителі. Одночасно був священником у монастирському храмі. Восени 1945 р. переїхав до села Нижнє Висоцьке Боринського району Дрогобицької області, де більше двох років, тобто до лютого 1948 р., проживав у будинку сестер-василіянок і ніде не працював. Приблизно у січні 1948 р. був затриманий співробітниками Дрогобицького облуправління МДБ за те, що проживав без прописки. Там він перебував упродовж двох тижнів, а потім був звільнений і одразу ж переїхав на проживання до м. Львів,

¹ Там само. Арк. 3.

² Там само. Арк. 1.

де влаштувався на бухгалтерські курси і навчався до часу арешту (18 березня 1949 р.)¹.

28 березня 1949 р. арештованому о. Юрієві Янтуху представлено обвинувачення у тому, що він вороже налаштований проти радянської влади, критикував православ'я та підтримував католицизм².

Під час допитів розповів причину свого першого арешту, якою, на думку Ю. Янтуха, була відмова перейти до православ'я. Переїхав до с. Нижнє Висоцьке, де проживав нелегально, оскільки не був сюди направлений офіційно, а прибув самовільно (перебував не як офіційно скерований священник, а як цілком стороння людина). При цьому його тодішній спосіб життя не міг не викликати підозр, оскільки він постійно перебував у будинку монастиря і не показувався людям. Коли хтось із місцевих жителів заходив до монастиря, то він старався уникати зустрічі із ними. У перші дні перебування у Нижньому Висоцьку відправляв богослужіння для монашок, а після арешту місцевого пароха, почав переховуватися, оскільки не мав офіційного дозволу на літургійну діяльність від радянської влади. Розуміючи, що подібного виду діяльність була незаконною, вирішив відмовитися від проведення богослужінь. Але оскільки місцеві селяни могли би продовжувати звертатися до нього із проханням проводити для них і надалі богослужіння, попередив черниць щоб вони говорили, що о. Юрій виїхав із села, а він в той час пересиджував у їхньому домі і нікому не показувався на очі. Про це, очевидно, хтось доповів органам МДБ, і він був арештований як підозріла особа. Під час першого слідства (січень 1948 р.) о. Юрія обвинувачували в тому, що він мав фіктивні документи. Слідчий також цікавився його зв'язками із оунівським підпіллям. Однак у зв'язку із тим, що його документи не були фіктивними, а також не було виявлено його зв'язків із націоналістичним підпіллям, він відповідно через 15 діб був звільнений із-під арешту. Після звільнення поїхав до брата Михайла у с. Соколи Буського району і домовився з ним, щоб він по можливості допомагав, оскільки мав намір поїхати на навчання до м. Львів.

¹ Там само. Арк. 16.

² Там само. Арк. 25.

Через тиждень поїхав до Львова, де влаштувався на навчання на бухгалтерські курси. Згодом перейшов на навчання до бухгалтерської школи. У Львові проживав на квартирі громадянина Монастирського по вулиці Кармелюка 9 квартира 3. Монастирський Вітольд, приблизно 74 роки, українець, по спеціальності інженер геолог, працював в Академії Наук, мав дружину Марію у віці 75 років та дочку Савицьку Ольгу, за професією художниця, працювала у Львові по своїй спеціальності, а її чоловік працював інженером у Станіславівській області, але вона з ним не проживала. Знайомство о. Юрія із Монастирським трапилося абсолютно випадково при таких обставинах. Коли він прибув до Львова у лютому 1948 р. та не мав знайомих, де можна було би зупинитися на проживання, вимушений був ходити містом у пошуках квартири. В такій ситуації йому порадили зайти до Монастирського за адресою вул. Кармелюка 9 квартира 3. Родина Монастирських погодилася взяти о. Юрія на квартиру. Періодично на квартиру о. Юрія приїжджали родичі із села Соколи: батько, сестра Анастасія Козак, брат Михайло, його жінка і їхня дочка Христина Грозицька із м. Кам'янка. Їхні приїзди були пов'язані із привезенням для о. Юрія продуктів харчування із дому¹.

Окрім них, улітку 1948 р. із села Нижнє Висоцьке приїхала до Львова на обстеження до лікаря вчителька Андрієвська, яка проживала дві доби в о. Юрія на квартирі. Повідомив, що не знає, звідки вона дізналася про цю адресу і чи була знайома з Монастирським. Із цією вчителькою отець не був добре знайомий, а бачив її кілька разів у с. Нижнє Висоцьке. Вдруге вона приїхала до Львова 12 березня 1949 р. та зайшла провідати отця на квартирі, але цього разу він з нею не міг поспілкуватися, оскільки в цей час у будинку Монастирського перебували співробітники МДБ, які арештували її.

Періодично на квартирі о. Юрія бувала учениця по навчанні у бухгалтерській школі Ангеліна Ізинчак (чернече ім'я Марія), з якою був знайомий ще із часу проживання при жіночому монастирі в Нижньому Висоцькому. Приходила вона за конспектами

¹ Там само. Арк. 27–28.

або ж за літературою, якою користувалися у школі. Із цих же питань о. Юрій бував у неї вдома¹.

15 березня 1949 р. проведено допит свідка Катерини Степанівни Андрієвської, 1913 р. народження, уродженки с. Вороблевичі, Меденицького району Львівської області, українки, із селян-бідняків, безпартійної, громадянки СРСР, неодруженої, сестри-василіанки, яка працювала вчителькою у с. Нижнє Висоцьке Боринського району Дрогобицької області. До часу арешту не судима, затримана у Львові на вул. Кармелюка 9 у помешканні інженера Монастирського, проживала у школі с. Нижнє Висоцьке Боринського району.

Під час допиту розповіла, що прибула до Львова для встановлення відомостей про о. Юрія Янтуха, оскільки поширилася інформація, що він арештований каральними органами радянської влади. Повідомила, що Ангеліна Ізничак (чернече ім'я Марія) була колись настоятелькою монастиря сестер-василіанок у Нижньому Висоцьку. Також її допитували як свідка у справі о. Юрія Янтуха. Вона повідомила, що о. Юрій проживав в окремо відведених для нього келії поряд із кухнею. Постійно сидів у келії і тільки для природних потреб виходив вечорами у двір. Упродовж півтора року він викопав собі у кухні під ліжком схованку завглибшки півтора метри, де й переховувався. Навернув із православ'я до католицизму священника Ореста Густановича із с. Комарники та Зінкевича із с. Нижнє Висоцьке. Тричі провідувала Янтуха впродовж 1948–1949 рр. з метою передачі продуктів від сестер-василіанок, а також для отримання порад у вирішенні власних духовних проблем і передачі прохань від мирян, які просили молитися у їхніх намірах².

Другим свідком у справі о. Юрія була Ангеліна Ізничак (у чернецтві Марія) із 1942 р. ігуменя Яворівського монастиря сестер-василіанок до часу його закриття у 1945 р. Після цього переїхала до сестер-василіанок до Нижнього Висоцька і проживала там до початку 1948 р., оскільки зламала руку та переїхала на лікування до Львова і залишилася на постійне проживання. Влаштувалася на бухгалтерські курси.

¹ Там само. Арк. 29.

² Там само. Арк. 34–35.

Прибула до Львова у січні 1948 р. У серпні 1948 р. влаштувалася на бухгалтерські курси. Із січня до липня 1948 р. лікувала зламану руку, а потім пішла на курси крою та пошиття. Але через біль у руці не могла здобути практичних навиків і тому у серпні 1948 р. перейшла на курси бухгалтерів, які були платними. Запитували, на які засоби проживали у Львові? Їй допомагали черниці із Яворова та Нижнього Висоцька. Вони привозили продукти та гроші.. Розпитували про імена монашок, які допомагали їй. Розпитували про власника квартири у Львові. Ним був Євгеній Євгенович Дуткевич, який до війни був священником, через поважний вік пішов на пенсію. Мав власний будинок і здавав в оренду.

Розпитували про мету відвідування її квартири о. Юрієм Янтухом. З метою отримання навчальної літератури. Проводив розмови з о. Дудкевичем. Допитували чи відправляв літургії на квартирі? Чи відправляв літургії на своїй квартирі? Чи була присутня на цих богослужіннях? Зізналася, що була присутня на одному богослужінні на квартирі о. Юрія Янтуха.

Повідомила, що про арешт о. Юрія Янтуха у лютому 1949 р. розповіла монахині Марії Портухай (у чернецтві – Николая), яка проживала у селі Нижнє Висоцьке (Боринського району Дрогобицької області), написавши до неї два листи (у першому поінформувала про арешт, а в другому – про звільнення).

Допитували про докладний зміст цих листів. Повідомила, що інформацію у листах шифрувала, наприклад, що о. Юрій Янтух захворів і треба молитися за його одужання, а при звільненні писала – що він вже починає оздоровлюватися, ходить на заняття без білету (без документів). Писала листи від імені племінниці сестри Портухай – Нені, яка навчалася у 8 класі та проживала у гуртожитку в Львові. Шифрувала повідомлення, оскільки довідалася що її листування перечитують¹.

Із осені 1946 р. до початку 1948 р. о. Юрій Янтух перебував у жіночому греко-католицькому монастирі сестер-василіанок у Нижньому Висоцьку. У 1947 р. він спорудив у монастирській кухні сховище для себе на випадок, коли до села прийдуть каральні органи радянської влади. Повідомила, що не

¹ Там само. Арк.40–41.

знає причини чому о. Юрій Янтух переховується від радянської влади. Зробила тільки припущення, що він виступав проти православ'я та пропагував католицькі догми, повертав священників (Комарницького, Тустановського) із православ'я на католицизм¹.

12 травня 1949 р. прийнято постанову про поділ слідчої справи на два окремі провадження: 1) Янтух Іван Миколайович по ст. 54-10-2КК; 2) Андрієвська Катерина Степанівна по ст. 54-10 ч.1-й і 54-12 КК УРСР. Янтух та Андрієвська були притягнуті по одній слідчій справі. Під час проведеного слідства не встановлено їхніх організаційних зв'язків по злочинних вчинках, тому прийнято рішення про розділення цієї справи на два провадження².

13 травня 1949 р. прийнято постанову про звільнення о. Юрія Янтуха із під другого арешту і повернення йому документів та речей, а слідство призупинено³. 18 травня 1949 р. був звільнений із-під варти. При звільненні із внутрішньої тюрми УМДБ Львівської області отримав такі документи: довідку про звільнення, військовий квиток, паспорт, студентський квиток, три інші різні довідки⁴.

У вересні 1966 р. прокуратура Львівської області звернулася із поданням про надання із архіву кримінальної справи Янтуха Юрія-Івана Миколайовича задля з'ясування даних за 1953 р. Згодом, 17 листопада 1966 р. прокуратура Львівської області повернула слідчу справу Юрія-Івана Миколайовича Янтуха назад до обліково-архівного відділу УКДБ при Раді Міністрів Української РСР по Львівській області для подальшого зберігання в архіві⁵.

Реалії повсякденного життя василіанського чернецтва Галичини в перші повоєнні роки були сповнені неспокоєм, оскільки радянська влада переслідувала греко-католицьке духовенство, особливо монашество, яке не погоджувалося переходити на російське православ'я і переконувало світських парохів не чини-

¹ Там само. Арк. 42.

² Там само. Арк. 51.

³ Там само. Арк. 53.

⁴ Там само. Арк. 58.

⁵ Там само. Арк. 62–63.

ти таких дій, а навпаки створювати релігійну опозицію проти окупаційної влади. Яскравим прикладом такої подвижницької та незламної праці був життєвий шлях ієромонаха Юрія (Івана) Янтуха, який, незважаючи на триразові арешти та ув'язнення і вивезення до Сибіру, зумів незламно вистояти у своїх релігійних переконаннях та вижити у важких умовах заслання і дочекатися відродження незалежної української церкви й держави. Його життя стало символом боротьби за збереження і відродження української релігійної ідентичності.

Юрій Стецик

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ УВ'ЯЗНЕНИХ У ВИПРАВНО-ТРУДОВИХ ТАБОРАХ ГУЛАГУ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Після закінчення Другої світової війни населення, яке проживало на території СРСР сподівалося на зміни в соціально-політичному житті, однак в умовах жорсткого тоталітаризму та диктатури, розраховувати на демократизацію суспільства було марною справою. Навпаки, в цей час радянське керівництво починає активно шукати внутрішніх і зовнішніх ворогів.

Важливим інструментом радянської репресивної системи стали виправно-трудова табори ГУЛАГу / ГУТАБу (Головне управління виправно-трудова таборів, трудових поселень і місць ув'язнення), що були особливими місцями примусового утримання «неблагонадійних елементів», «ворогів народу». Їхньою метою було: покарання, ізоляція, перевиховання, працевикористання реальних та уявних «злочинців», які у будь-який спосіб чинили, або могли чинити опір сталінському режиму. З другої половини 1940-х рр., пріоритетним напрямом діяльності виправно-трудова таборів (ВТТ) було виконання «народногосподарських» завдань.

Виправно-трудова табори після Другої світової війни стали основним місцем ув'язнення за участь в антирадянській агітації, пособництві окупантам, шкідництві й саботажі, шпигунстві, диверсіях, тероризмі і терористичних намірах, антирадянських, націоналістичних організаціях, агентурній діяльності, співпраці з іноземними розвідувальними та контррозвідувальними органами, зрадництві, повстанській діяльності або такій участі когось із членів сім'ї тощо. Як засвідчують численні архівні дані, спогади та матеріали науково-документального проекту «Реабілітовані історією», в основу яких покладена надзвичайно потужна джерельна база, в 1940-х рр. у таборах ГУЛАГу різко збільшилася кількість політичних в'язнів із заходу України¹.

Аналіз історіографії засвідчив значні досягнення історичної науки в аспекті дослідження різних площин функціонування репресивної системи в СРСР від початку її формування і до по-

¹ Реабілітовані історією. URL: <http://www.reabit.org.ua/books/rv/>

воєнних часів, окресленню становища ув'язнених у виправно-трудових таборах ГУЛАГу, повторному покаранню політичних бранців, їхньому повсякденному життю тощо. В означеному аспекті, доробок вчених, представлений, зокрема, працями: Л. Бондарук, Т. Вронської, А. Жив'юка, Р. Давидюк, В. Старжеця, О. Кісь, І. Патера, Р. Пилявця, Ю. Пилявця, Г. Савчин, О. Стяжкіної, В. Россіхіна, Ю. Шаповала, С. Елеуханової, Н. Дулатбекова та інших¹. Водночас ще багато питань, пов'язаних із

¹ Бондарук Л. В. Український рух опору в радянських концтаборах у 40-х - першій половині 50-х років ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2011. 20 с.; Бондарук Л. Роль політ'язнів у економічному зростанні Російської Федерації (на прикладі Норильського нікелевого комбінату). *Український визвольний рух*. 2016. № 21. С. 358–372; Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором. Київ: Темпора, 2021. 456 с.; Вронська Т. Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948–1953 рр.). Київ: Темпора, 2019. 420 с.; Вронська Т. В. Репресії проти «ворогів народу» в Україні: ідеологія та практика (1917–1953 рр.): автореф. дис. ... д. іст. наук: 07.00.01 – історія України. Київ, 2009. 42 с.; Дулатбеков Н. О. Судьба узника Песчаного лагерь. Караганда: Болашак-Баспа, 2012. 141 с.; Елеуханова С. В. История Карлага: охрана, режим и условия содержания заключенных (1930–1956 гг.): автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Караганда, 2009. 30 с.; Жив'юк А. Антон Олійник: Нескорена мрія: науково-документальне видання. Рівне: Дятлик М., 2019, 312 с.; Жив'юк А., Марчук І. Політичні репресії тоталітарної доби на Рівненщині: від «червоного терору» до боротьби з інакодумцями. *Реабілітовані історією. Рівненська область. Науково-документальне видання*. Кн. 1. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2006. С. 8–78; Давидюк Р. Репресії проти учнівської молоді Рівненщини у другій половині 40-х рр. ХХ ст. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2007. № 1. С. 259–265; Давидюк Р., Жив'юк А., Старжець В. Повсякденне життя вчителів Рівненщини в умовах протистояння між радянською владою і українським підпіллям (1944–1953). *Повсякденне життя населення західних земель України у перші повоєнні роки (1944–1953)*. 2021. С. 111–142; Даниленко В. Українська інтелігенція як об'єкт репресивної політики сталінського режиму в повоєнний період (1946–1953 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ, 2003. Вип. 7. С. 406–420; Ісаюк О. Роль психологічних установок у виживанні в умовах екстремальної загрози: випадок солдатів УПА у концтаборах ГУЛАГу (1940–1950-ті роки). *Військово-науковий вісник*. 2019. Вип. 31. С. 27–41; Кісь О. Українки в ГУЛАГу: вижити, значить перемогти. Львів, 2017. 288 с.; Пилявець Ю. Г., Пилявець Р. І. Виправно-трудові табори та колонії на території УРСР в умовах голоду 1946–1947 рр. *Український історичний журнал*. 2013. № 6. С. 147–161; Пилявець Ю. Г., Пилявець Р. І. Каторга у СРСР (1943–1954 рр.): табори, контингент, умови утримання в'язнів. *УІЖ*. 2011. №2. С. 91–

особистісним досвідом повсякденного табірного життя, залишаються відкритими і потребують вивчення.

У післявоєнний час, в умовах посилення репресій, значно зростала потреба у збільшенні кількості таборів та колоній. На середину 1940-х рр. у складі ГУЛАГу нараховувалося кілька сотень табірних комплексів у різних регіонах СРСР¹. Зокрема, в системі МВС на 1 січня 1949 року діяли 67 самостійних ВТТ, до складу яких входили майже 30 тисяч таборових відділень і пунктів, 1 734 колонії².

Станом на 1 січня 1949 р. в таборах перебували близько 2,357 млн ув'язнених, з яких 83,3 % працездатних, 55,8 % – це були молоді люди віком від 17 до 30 років, 22,1 % – жінки. Крім того, на обліку і використанні МВС перебувало понад 2,550 млн спецпоселенців³. Максимальної кількості в'язнів було досягнуто на рубежі 1940–1950-х років – 2 561 351 особа⁴.

На початку 1953 року в системі ГУЛАГу функціонували 146 великих ВТТ, 687 колоній, 52 пересильні в'язниці, де за офіційними даними утримувалося 2 млн 237 тисяч ув'язнених. До того ж, діяли 10 «особливих таборів» для 210 000 політв'язнів – «ворогів народу»⁵.

Чисельність ув'язнених почала знижуватися після 1953 р. І станом на 1 квітня 1956 р. їхня кількість у ВТТ і колоніях складала 810 755 осіб. Найчисельнішими групами в'язнів у цей час були люди віком від 23 до 35 років (404 214 осіб) та 18–23 років (188 552 осіб). За деякими даними, українців нараховувалося 127 944. У середовищі ув'язнених перебували також росіяни,

105; Савчин Г. Я. Система виконання покарань у західних областях України в період 1944–1953 рр. Львів: ЛьвДУВС, 2016. 200 с. та ін.

¹ Савчин Г. Я. Система виконання покарань... С. 58.

² Бердинских В. А., Меньковский В. И. Сталинская эпоха: особенности формирования ГУЛАГа. *Журнал Белорусского государственного университета. История.* 2017. № 3. С. 48.

³ ГУЛАГ: Главное управление лагерей, 1917–1960. / под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. А. И Кокурин, Н. В. Петров. Москва: МФД, 2000. С. 281; ГУЛАГ: его строители, обитатели и герои / под ред. И. В. Добровольского. Москва: МОПЧ, 1998. С. 32.

⁴ Кісь О. Українки в ГУЛАГу: вижити, значить перемогти. Львів, 2017. С. 89.

⁵ Грицяк Е. Норильское восстание / Харьковская правозащитная группа; худож.-оформ. Б. Захаров. Харків: Права людини, 2008. С. 15.

білоруси, узбеки, грузини, казахи, литовці, таджики, вірмени та ін. У гендерному розрізі співвідношення чоловіків і жінок було 90 до 10 %, тобто чоловіків зафіксували 729 886, а жінок – 80 869¹.

До того ж, серед в'язнів таборів, у повоєнні роки, зростає кількість учасників національно-визвольних рухів із України, Білорусі, республік Балтії, а також громадяни із Франції, Югославії, Польщі, Чехословаччини тощо². Так, станом на 10 лютого 1956 р. у засланні перебували 136 228 членів ОУН, бійців УПА, їх родин і пособників, виселених із Західної України у 1944–1952 роках³.

Для того, щоб утримувати таку кількість людей, в системі ГУЛАГу функціонувала розгалужена адміністративна структура, у якій були політуправління, управління охорони та режиму, управління кадрів, спеціальні управління (ГУШосДор, Дальстрой та інші), відділи капітального будівництва, лісозаготівель, сільського господарства, лагколегії (лагсуди), судове відомство НКВС (МВС)⁴. Діяли також, гідротехнічне і залізничне об'єднання; управління гірничо-металургійної промисловості; будівництва хлібмістечок і підприємств паливної промисловості; видобутку коштовних металів; будівництва авіаційних заводів, аеродромів і системи протиповітряної оборони; видобутку та виробництва азбесту і слюди; лісової промисловості, загальне управління таборами і дитячими колоніями та ін.⁵. Упродовж досліджуваного нами періоду системою ГУЛАГу почергово керували: В. Наседкін, Г. Добринів, І. Довгих, С. Єгоров⁶.

¹ ГУЛАГ: Главное управление лагерей, 1917–1960... С. 401–410.

² Бондарук Л. Роль політв'язнів у економічному зростанні Російської Федерації (на прикладі Норильського нікелевого комбінату). *Український визвольний рух*. 2016. № 21. С. 364.

³ Вронська Т. В. Репресії проти «ворогів народу» в Україні... С. 27–28; Патер І. Г. Репресії та депортації населення Західної України у 1940-х роках. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки*. 2013. Вип. 11. С. 280, 286.

⁴ Савчин Г. Я. Система виконання покарань... С. 57–58.

⁵ Ягунов Д. В. Державне управління пенітенціарною системою України: історія, сучасність, перспективи. Одеса: ОРІДУ, 2005. С. 44.

⁶ ГУЛАГ. Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%A3%D0%9B%D0%90%D0%93>.

Як зазначає у своїй монографії львівська дослідниця Оксана Кісь, «у таборах в'язні мали відчуті свою мізерність і безсилля, розкаяться, відмовитися від спротиву, підпорядкуватися і прийняти тоталітарний режим як єдиноможливий спосіб існування... Важливо було зруйнувати особистості в'язнів і перетворити невільників на однорідну аморфну масу, позбавлену будь-яких ідентичностей, ціннісних принципів, моральних орієнтирів чи соціальних норм»¹, що й робила радянська влада впродовж багатьох років.

Значна кількість таборів функціонувала в північній частині СРСР, де кліматичні умови були дуже непростими, і людям їх було важко переносити. Зокрема, про Воркуту у в'язнів лишилися такі спогади: «... зимовий період тут дуже довгий і дошкульний... десь з жовтня по червень. Тут постійні вітри. Мороз доповнюється пронизливим вітром. Бувають величезні сніжні заноси. Літо триває лише з другої половини липня до середини серпня...»². Подібний клімат був і в Норильську.

Умови життя у таборах були складними. У своїх спогадах Андрій Білинський, який свого часу був засуджений за антирадянську агітацію і отримав як покарання 10 років ВТТ, які відбував у Воркуті та Караганді, дав таку загальну характеристику перебування у таборі: «життя людини зводилося до найпримітивнішого фізичного існування...»³.

Місцем проживання і роботи ув'язнених був конкретний табірний підрозділ (лагпункт), в якому розміщувалися житлові (барак, секція, нари) і робочі місця в'язнів (виробничий цех, лісова ділянка, будівельний майданчик та ін.). Для прикладу, у Вятському виправно-трудоному таборі «у житловій зоні розміщувалися 4 бараки з 4 секціями в кожному (в секції проживали по 40–50 чоловік, в кожній секції було радіо), клуб-їдальня з кухнею, хліборізкою, кип'ятильнею, а також бібліотекою, де зберігалися реквізити для художньої самодіяльності, музичні інструменти і настільні ігри. У житловій зоні, обнесеній суцільним дерев'яним

¹ Кісь О. Українки в ГУЛАГу... С. 10–11.

² Білинський А. В. В концтаборах СРСР. 1944–1955: Спогади і спостереження / передм. О. Грекова. Мюнхен, Чикаго: Накладом вид-ва «Орлик», 1961. С. 2–63.

³ Там само. С. 118.

парканом висотою до 3-х метрів, також розміщувалися лазня, сушарка, виносні туалети, волейбольний майданчик. З внутрішнього боку паркану – контрольно-слідова смуга; на відстані 50–70 метрів – вишки для вартових; із зовнішнього боку огорожі (в найбільш уразливих місцях) – блокпости (для охорони з вартовими собаками). Вікна бараків заграбовані, двері оббиті бляхою, нари – двоярусні, суцільні, з намертво закріпленими дошками. На ніч секцію зачиняли, перед тим наглядачі проводили перевірку засуджених... Опалення пічне, з коридору...»¹.

Становище засуджених, які відбували покарання на Колимі і працювали в копальні Мальдяк, було ще складнішим. Спогади колишніх в'язнів вимальовують жахливу картину. «Спати лягали одягненими і взутими. Інакше не можна – в наметі стояв нестерпний холод. Намети не отоплювалися, не було палива. Правда, з вечора трохи протоплювали печі-бочки з-під пального, що стояли посеред палатки, протоплювали тим, що приносили з роботи. Дров на роботі не було... Печі протоплювали не стільки для того, щоб нагріти приміщення, скільки, щоб натопити снігу, щоб напиться. Незважаючи на голод, пити хотілося ще більше, ніж ситому. Тому коли розпалювали піч, всі намагалися швидко розтопити сніг і напиться. Сніг черпали тут же, біля намету, іншого місця не було. Посуд у кожного був свій: один пристосовував казанок, іржавий, пропалений і закопчений, інший – банку з-під консервів, знайдену десь на смітнику. Якщо у когось не було посуду, то він був приречений залишитися без води і без баланди, але таких майже не було. Кожен правдами, неправдами намагався знайти собі якусь посудину... З водою взимку було погано. Всі річки і озера промерзли до дна. Для потреб кухні використовували талий лід. Для того, щоб колоти лід і возити його в табір, була визначена спеціальна людина, яка фізично не встигала забезпечувати усі потреби у воді. Про те, щоб щодня помити руки чи лице, не було й мови. Обличчя і руки мили в лазні тричі на місяць...»². До того ж, мийні засоби також були в обмеженій кількості, а для прання речей їх практично зовсім не

¹ Бердинских В. А., Меньковский В. И. Сталинская эпоха... С. 49.

² Алин Д. Е. Мало слов, а горя реченька...Невыдуманные рассказы. Томск: Володей, 1997. С. 185.

видавали. Подекуди і саме прання ув'язненим заборонялося. Відтак, навіть найелементарніших побутово-гігієнічних засобів не вистачало.

Життя ув'язнених було повністю регламентованим. Розпорядок дня був орієнтовно таким: 6.00 – підйом, туалет, сніданок; 7.00 – відправлення на роботу; після – щоденна перевірка засуджених, які залишилися в зоні, робота з відмовниками (для тих, хто працював, обід готували на виробництві); після повернення з роботи – вечеря, вирішення особистих питань і справ; 22.00 – відбій¹. Хоча часові рамки у різних таборах могли варіюватися з огляду на умови й обставини.

Денний раціон харчування в'язнів передбачав: 600–700 г ячмінного хліба найгіршої якості, тричі на тиждень по 20 г м'яса, 15 г жирів, 150 г сушених овочів, чотири рази на тиждень по 60 г соленої риби, 20 г цукру, 120 г ячмінної крупи, вода, сіль – без норми, загальною калорійністю 1 200 калорій (при нормі для робітників, задіяних на фізично важких роботах – 3 900–4 300 Ккал)². Однак у приписах до постанов і наказів, які регулювали означені питання, вказувалося «за наявності ресурсів», тому часто все зводилося до того, що харчувалися хлібом і баландою.

Одягу не вистачало також. Лише кваліфіковані в'язні (інженери, бухгалтери та ін.) отримували новий одяг, а решті доставлявся вживаний, старий, дуже часто з дірками. А в умовах, наприклад, Воркути, коли зима продовжується 9–10 місяців, теплий одяг і валянки були дуже важливими³. Психологічного пригнічення додавала номерна ідентифікація кожного.

«Уніформа, яку видали у таборі, складалась з полотняних спідниць і блузки чорного кольору, ватяних штанів, тілогрійки, бушлата, шапки-вушанки і валянків, підшитих гумою з автомобільних скатів. Все це було брудне, виношене, витерте, а отже, вже не дуже тепле. Валянки були важкі, часто не того роз-

¹ Бердинских В. А., Меньковский В. И. Сталинская эпоха... С. 49.

² Патер І. Г. Репресії та депортації населення Західної України у 1940-х роках. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки.* 2013. Вип. 11. С. 283. Алин Д. Е. Мало слов, а горя реченька... С. 181–182.

³ Білінський А. В. В концтаборах СРСР. 1944–1955... С. 120.

міру, в них важко було ходити, вони деформували ноги. На тіло-грійці ззаду був пришитий шматок білої тканини з особистим номером в'язня. Такий самий номер був пришитий і на спідниці з лівого боку внизу...», – пригадується одній із колишніх ув'язнених¹.

Для того, щоб якось поліпшити ситуацію з продовольчим забезпеченням ув'язнених, МВС СРСР 21 жовтня 1946 рр. видало директиву «Про поліпшення роботи із залучення посилок і передач ув'язненим, які утримуються в таборах і колоніях»².

У документі наголошувалося, що «передачі і посилки являються дуже важливим додатковим джерелом у справі забезпечення в'язнів речовим майном та харчуванням», тому збільшення їх кількості набуває «першорядної значимості». Цим «щоденно повинні займатися керівники ВТТ, УВТТК, табірних підрозділів і колоній». Адміністрацію виправно-трудових установ зобов'язували «проводити роботу серед ув'язнених, щоб ті в листах до родичів зверталися з проханнями про надсилання посилок і передач, зокрема, з одягом, взуттям, білизною, харчами». Перед адміністрацією ВТУ було поставлено завдання, що «в'язень колонії повинен отримувати не менше двох, а табору – не менше однієї посилки, передачі в місяць»³.

Не рідко адміністрація таборів сама розсилала відповідні повідомлення родичам в'язнів. Однак, з огляду на ситуацію, яка склалася у 1946–1947 рр., часто рідні просто самі не мали засобів для повноцінного життя, але попри все намагалися ділитися останнім і хоч якось підтримувати засуджених. Проте отриманого продовольства для значного поліпшення харчування в'язнів і забезпечення їх одягом та взуттям аж ніяк не вистачало, хоча у такий спосіб, багатьом із них це врятувало життя в табір-

¹ Нескорена Берегиня. Жертви московсько-комуністичного терору 20 століття / Світова федерація українських жіночих організацій (СФУЖО); упоряд. Б. О. Гордасевич; ред.: Г. Л. Гордасевич, Ю. Зайцев. Торонто; Львів: Піраміда, 2002. С. 133–134.

² Директива МВД СССР № 247 «Об улучшении работы по привлечению посылок и передач заключенным, содержащимся в лагерях и колониях». 21.10.1946. Фонд Александра Н. Яковлева. URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1010395>.

³ Там само.

них умовах. Варто зауважити, що причинами такої «турботи» про ув'язнених з боку радянської влади і безпосередньо керівництва виправно-трудових установ, були аж ніяк не занепокоєння їхнім здоров'ям і життям, а насамперед тривога і страх покарання за невиконання запланованих виробничих завдань.

Окрім того, з'являлися відомчі документи, здебільшого декларативного характеру, у яких наголошувалося на необхідності поліпшення продовольчого забезпечення в'язнів. Зокрема, 23 січня 1947 р. датується директива МВС СРСР за № 14 «Про результати виконання заходів щодо поліпшення організації харчування ув'язнених у таборах і колоніях МВС», в якій йшла мова про те, що окремі ВТ установи досягли певних результатів у справі поліпшення ситуації з харчуванням ув'язнених (Унжлаг, Івдельлаг, Каргопольлаг МВС, УВТТК УМВС по Молотовській і Новосибірській областях та ін.). Деякі поставилися до ситуації формально, а дехто ніяких матеріалів з інформацією про стан справ поки що не надав (Воркутлаг, Усольлаг, Нироблаг МВС, УВТТК – ОВТК УМВС по Куйбишевській, Свердловській, Кемеровській, Кіровській і Новгородській областях)¹.

Задля вирішення означених питань пропонувалося:

- організувати або переобладнати у ВТТ установах приміщення під їдальні;
- силами ув'язнених виготовляти кухонний інвентар;
- на підсобних господарствах передбачити вирощування необхідних овочів та фруктів;
- вживати заходів щодо збільшення виготовлення пекарських дріжджів і забезпечення ними кожного в'язня не менше, ніж 100 г на добу;
- з метою збільшення збору дикорослої зелені негайно організувати підготовку досвідчених інструкторів зі збору та навчання методів використання дикорослої зелені для приготування їжі;

¹ История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: сборник документов в 7 т. Т. 4: Население Гулага: численность и условия содержания / отв. ред. А. Б. Безбородов, В. М. Хрусталеv; сост.: И. В. Безбородова и др.. Москва: РОССПЭН, 2004. С. 407–409.

– щоб зменшити число крадіжок харчових продуктів, що надходили в посилках і передачах, варто ширше впроваджувати досвід самостійного приготування їжі об'єднаними бригадами за типом артільних кухонь тощо¹. Однак, на жаль, вказані директиви не поліпшували ні раціону харчування, ні потреби у продовольстві, ні становища в'язнів. Ставка в основному робилася на самозабезпечення.

Основним засобом «перевиховання» ув'язнених було визначено суспільно корисну працю. Власне, щоденна праця була одним із найголовніших аспектів повсякдення арештантів і займала більшу частину часу їхнього життя у таборі. Ув'язнених здебільшого використовували на найважчих, некваліфікованих, часто загрозливих для життя, роботах, зокрема: на будівництві підприємств, самих таборів, населених пунктів та їхньої інфраструктури, у житловому секторі, на заготівлі лісу, в каменоломнях, на будівництві доріг, комунікацій, на шахтах, заводах та багатьох інших об'єктах. Відтак силами політичних в'язнів ГУ-ТАБу було збудовано низку підприємств, табірних комплексів і самих міст, серед яких Норильськ, Воркута, Магадан, Комсомольськ-на-Амурі, Дудінка, Ухта, Жезказган, Інта, Печора, Молотовськ та інші². Для прикладу, все життя Воркути було охоплене в'язнями, оскільки саме місто починалося із побудови табору. У 1949 р. ув'язнених тут нараховувалося до 100 000, тоді як вільного населення близько 21 000³.

До липня 1954 р. виробнича діяльність ВТТ ГУЛАГу регламентувалася «Положенням про ВТТ і колонії», затвердженим постановою РНК СРСР від 7 квітня 1930 р., законодавством СРСР про працю, правилами техніки безпеки, охорони праці, різного роду відомчими документами, які нерідко суперечили один одному. 10 липня 1954 р. РМ СРСР затвердила нове «Положення про виправно-трудові табори і колонії МВС СРСР»⁴,

¹ Там само. С. 408.

² Бондарук Л. Роль політв'язнів... С. 371.

³ Білінський А. В. В концтаборах СРСР. 1944–1955... С. 63.

⁴ Положение об исправительно-трудовых лагерях и колониях МВД СССР» от 10.07.1954 г. *Архив Александра Н. Яковлева*. URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1009147>.

яким окреслювалися нові правила трудового використання ув'язнених.

У Загальних положеннях документа наголошувалося, що утримання у виправно-трудовах таборах має на меті: створення умов, які виключають можливість засудженим скоювати злочини та виправлення і перевиховання засуджених шляхом залучення до суспільно корисної праці¹. Відтак, кожен ув'язнений мав незважаючи ні на що – працювати.

Робочий день ув'язнених, які утримувалися на загальному і полегшеному режимі, був 8-годинним, а для тих, хто перебували на суворому режимі, – 9-годинним. Тривалість робочого дня могли збільшувати залежно від потреби та пори року², що дуже часто й робили. На практиці робочий день продовжувався до 12 і більше годин, при тому, що дорога на роботу і назад у робочий час не зараховувалася. Так, Є. Грицяк пригадував, що «на дорогу витрачали по 2 години туди і назад»³.

Передбачено було і вихідні дні, однак їх наявність залежала від позиції керівництва табору. Досить часто колишні в'язні зауважують, що вихідних днів вони не мали. Так, утримувана на каторжному режимі в Норильлазі, Н. Одолинська, згадувала, що для них навіть у післявоєнні роки вихідних не було. Навесні 1949 р. вона була переведена до жіночої каторжної зони особливого табору «Гірський», де також до початку 1950-х рр. вихідних не давали⁴.

Умови праці були надзвичайно виснажливими. Один із колишніх в'язнів так описує роботу на шахтах Байконура: «... колись тут було відкрито родовище кам'яного вугілля з товщиною пласта 60–100 см на глибині 100 м від поверхні. За такої товщини пласта використовувати техніку неможливо, найбільш придатними були обушок і санки у вигляді дерев'яних ночов із лямкою... Забійник довбав кіркою, завантажував ночви вугіллям, і саночник їх волік на колінах. Тільки біля ствола

¹ Там само.

² Там само; Пилявець Ю. Г., Пилявець Р. І. Каторга у СРСР (1943–1954 рр.): табори, контингент, умови утримання в'язнів. *Український історичний жур-нал*. 2011. № 2. С. 96.

³ Грицяк Е. Норильское восстание... С. 32.

⁴ Пилявець Ю. Г., Пилявець Р. І. Каторга у СРСР (1943–1954 рр.)... С. 96.

можна було випростатися на повен зріст, висипати вугілля у цебер – і знову на колінах та повзком у забій... Наколінники і рукавиці, які видавали раз у місяць, перетворювалися в лахміття вже через п'ять-шість змін. Тоді на коліна прив'язували куски старих тілогрійок... Звичайною справою були обвали... Помирили, сходили з розуму....»¹. І в таких умовах люди перебували щодня, по 10–12 і більше годин, незважаючи ні на умови, ні на можливості.

Ті, хто працювали на шахтах у Воркуті, також пригадують, що «робота була дуже важка, особливо там, де доводилося працювати у воді. Інколи робітники виходили з шахти мокрі, а змінити одяг можливості не було, і змушені були йти пішки в такому вигляді у табір, часто за кілька кілометрів... взимку... при величезному морозі»². Зрозуміло, як це відбивалося на фізичному і психічному здоров'ї, однак керівництву до можливостей ув'язнених було байдуже. За словами І. Нікішова – начальника Дальстрою: «вистелю забій трупами, але план з наміву золота виконаю»³.

Жінок, як і чоловіків, залучали до різного роду нелегких, трудомісних робіт, іноді навіть небезпечних. Вони працювали в каменоломнях, на шахтах, лісопавалах, у кар'єрах, на промислових підприємствах та в інших можливих сферах. Скажімо, невідомі так описували роботу на лісопавалі: «Наша жіноча зона працювала на лісопавалі. 7 кубів лісу за день ручною пилюкою – така була в нас норма. Їх же треба не лише спилити, але й сучки обрубати, і розділити на колоди необхідної довжини, і поштабелювати... Не знаю, як ми вижили на тій Колимі...»⁴.

З інших спогадів дізнаємося про таке: «...на трільовці дерев, нашим завданням було зносити в зону з відстані 1,2 км сирий здоровий кругляк довжиною 6-7 метрів. Зима, снігу було дуже багато, дороги нема жодної. Де-не-де лежать спилані дерева, які треба на своїх плечах волокити в табір. Ми ділилися на ланки, в

¹ Поживши в ГУЛАГі: сб. воспоминаний / сост. А. И. Солженицын. Москва: РИТ, 2001. С. 384.

² Білінський А. В. В концтаборах СРСР. 1944–1955... С. 121.

³ Пилявцев Ю. Г., Пилявцев Р. І. Каторга у СРСР (1943–1954 рр.)... С. 97.

⁴ Костенко Н. Судьба Натальи Костенко / запись Л. И. Богораз. *Память: Ист. сб.* Вып. 4. Париж: YMCA-Press, 1981. С. 410.

кожній ланці було четверо дівчат, підбирались по зросту, щоб тягар рівномірно лягав на всіх. Дві попереду, дві позаду. Підмінна ланка йшла за нами. Найбільше могла пройти 100–120 метрів, далі ноги починали трястись. Щоб ми не впали під тягарем, друга четвірка підмінювала нас, потім ми їх. І так аж до самого табору»¹. Окрім важкої праці, постійно встановлювалися планові норми виробітку, які також не диференціювалися на чоловічі і жіночі.

Про важку працю з надвисокими трудовими нормами пригадує ув'язнена у Кенгірі членкиня ОУН Марія Галятовська. «Працювали по 12 годин. Все в ручну, треба було викопати траншею три метри, то була норма. Якщо ти її викопав, то тобі дали 700 грамів хліба ввечері, як ти прийшов. А якщо ти не виконав, то 500 грамів хліба і якоїсь баланди трошки. Норму майже ніхто не виконував. Харчування яке було – зупа, може, там одна бульба плавала. Не риба, а голова з риби... Ну, і пшоно, то навіть не пшоно, а кок-сагиз такий, перловки там трошки і каші... Рано нас по бригадах, виводили на розвод, конвої стоять, нас приймають і 5-6 кілометрів йти на об'єкт... Там ніхто не знав, що ти Марія Михайлівна, чи Степан Гаврилович, а був номер. Номер був на плечах, номер був на рукаві, номер був на спідниці чи на шапці. В мене був номер СЕ 866. То я пам'ятаю, до смерті його буду пам'ятати... Вони спеціально нас морили і голодом, і роботою, щоб всі вимерли...»².

17 грудня 1948 р. вийшла постанова Рада Міністрів СРСР «Про зарахування робочих днів ув'язненим», згідно з якою передбачалося заохочення тих в'язнів, які виконують / перевиковують виробничі норми і, дотримуючись табірної режиму, роблять це якісно, здійснювалися зарахування / залік робочих днів. Копії постанови були розтиражовані і розміщені на видних місцях у ВТТ. Тим, хто мав право зарахування / заліку робочих днів, видавали відповідну книжку, на них заводили спеціальну картку, на підставі яких формували довідки про скорочення терміну ув'язнення. При переведенні ув'язненого в інший табір

¹ Нескорена Берегиня... С. 134–135.

² Попелюк Р. 42 дні Кенгірського повстання. Локальна історія. 2021. 14 травня. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/42-dni-kengirskogo-povstannia/>

книжку зарахувань вилучали, а інформація, яка в ній була вміщена, відображалася в особовій справі в'язня¹.

Положенням від 10 липня 1954 р. передбачалося, що усі працюючі ув'язнені отримують заробіток за встановленими для них зниженими тарифними ставками і посадовими окладами, із застосуванням відрядної і преміальної систем оплати праці, встановлених для робітників, інженерно-технічних працівників і службовців відповідних галузей народного господарства. Із заробленого утримувалися: вартість наданого харчування, побутові витрати (за користування білизною, одягом і взуттям) і прибутковий податок². Проте звітна документація Вятлагу демонструє постійну «економію» на утриманні в'язнів³, у інших таборах спостерігалася така ж ситуація.

Через відсутність належного харчування, неналежні умови проживання, надмірну експлуатацію, важку фізичну працю, хронічне недоїдання, що дуже виснажувало, збільшувалася захворюваність серед ув'язнених та підвищувався рівень їхньої смертності. Серед найпоширеніших захворювань: туберкульоз, дистрофія, полівітаміноз, цинга, серцево-судинні хвороби та ін.

Зі спогадів Раїси Руденко дізнаємося, що в таборах «карантину не оголошували навіть тоді, коли в'язні хворіють на дизентерію, коросту або жовтянку. Хворих або не лікували зовсім, або ж лікували і не казали від чого. Тобто вдавали, що це не короста, а алергія; не дизентерія, а розладнання нервового походження. Табірній адміністрації, і табірним лікарям було не вигідно, щоб в'язні знали про свої захворювання, і вже зовсім не вигідно зафіксувати їх на папері, що в них поширені інфекційні хвороби»⁴. До того ж, у таких умовах масово розповсюджувалися

¹ Кузнецов В. Н. Использование труда заключенных ГУЛАГа на строительстве объектов атомной промышленности на Урале (вторая половина 40-х гг. – середина 60-х гг.). *Социально-культурные проблемы развития науки и техники*, 2006. Вып. 4. С. 191–192.

² Положение об исправительно-трудовых лагерях и колониях МВД СССР» от 10.07.1954 г. *Архив Александра Н. Яковлева*. URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1009147>.

³ Бельх Н. ГУЛАГ как система подневольного труда (на материалах Вятского ИТЛ НКВД–МВД СССР, 1938–1953 гг.). *Вестник Вятского государственного университета*. 2010. С. 47.

⁴ Кись О. Українки в ГУЛАГу... С. 115–116.

воші, блощиці, у бараках заводилися комахи та гризуни. Відтак, антисанітарія, бруд, скупчення великої кількості людей, відсутність вентиляційних систем у бараках, специфічний неприємний запах тощо, надзвичайно дошкуляли і ще більше ускладнювали й до того непросте повсякдення ув'язнених.

Водночас у таборах бракувало кваліфікованого медичного персоналу, обов'язки якого виконували ув'язнені. Не вистачало й медикаментів або ж вони здебільшого, взагалі, були відсутні. А тому на жовтень 1947 р. орієнтовно 70 % утримуваних в ГУЛАГу були серйозно хворими або інвалідами. У 1945–1948 рр. рівень смертності ув'язнених по СРСР був найвищим за всі післявоєнні роки¹.

Проаналізувавши рівень смертності ув'язнених впродовж 1945–1956 рр., приходимо до висновку, що найвищі показники фіксувалися у 1945 р. – 81 917 осіб (5,95 %), 1947 році – 66 830 (3,59 %) і у 1948 році – 50 659 (2,28 %). В інші роки кількість летальних випадків коливалася у межах від 3 164 (1956 р.) до 30 715 (1946 р.). Відтак, по СРСР коефіцієнт смертності становив на 1000 осіб: у 1946 році – 15,8; 1947 – 20,3, тоді як у виправно-трудовах установах ці показники становили у 1946 році – 27,7, а в 1947 – 40².

На показники вплинув і той факт, що через збільшення кількості важко хворих, інвалідів, яких не було, де розміщувати, а тим більше, не було бажання і можливості їх лікувати, прийняли рішення щодо їхнього звільнення з ВТТ і колоній. З огляду на це показники смертності дещо знизилися, позаяк звільнені помирали вже за межами ГУЛАГу³.

Широко розповсюдженою практикою були різного роду покарання ув'язнених за будь-які провини, а часто й взагалі без них. Серед найпоширеніших форм: побиття, переведення в ізолятор, одиночний карцер, арешт, позбавлення / обмеження

¹ Пилявець Ю. Г., Пилявець Р. І. Виправно-трудова табори та колонії на території УРСР в умовах голоду 1946–1947 рр. *Український історичний журнал*. 2013. № 6. С. 158.

² Там само. С. 159; ГУЛАГ: Главное управление лагерей, 1917–1960. / под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. А. И Кокурин, Н. В. Петров. Москва: МФД, 2000. С. 445.

³ Пилявець Ю. Г., Пилявець Р. І. Виправно-трудова табори та колонії... С. 159.

«пайків», збільшення тривалості робочого дня, заборона листування, отримання посилок і передач, переведення в гірші умови тощо. Одним із найважчих покарань був одиночний карцер, який практично не опалювався навіть узимку. Тих, хто туди потрапляв, на роботу не виводили, їм значно обмежували норму харчування – до 300 г хліба на добу, до того ж, навіть окріп і рідку їжу давали в обмеженій кількості – один раз на день¹.

Надзвичайно важко було впоратися зі своїм психологічним станом у табірних умовах, який дуже часто був депресивним. На думку деяких дослідників, ув'язнених охоплювала постійна загроза душевного зламу, що було наслідком розчарування, неможливості впливу на ситуацію, яка склалася, безнадійності порятунку, втрати відчуття майбутнього, що врешті призводило до втрати людиною бажання жити².

Суворий ГУЛАГівський режим, нестерпні умови утримання, непосильне працевикористання, жорстоке, нелюдське поводження, свавілля таборової адміністрації, спонукали ув'язнених до спротиву і пошуку порятунку. Свого роду унікальним є досвід успішних втеч із найвідоміших гулагівських таборів – Волголагу, Мінлагу, Дубравлагу, українського повстанця, уродженця Рівненщини – Антона Олійника. У 21-річному віці він був засуджений Військовим трибуналом військ МВС Рівненської області, відповідно до статті 54, п. 1а, 11 Кримінального кодексу УРСР, до 25 років ув'язнення у виправно-трудових таборах та 5 років позбавлення політичних прав, без конфіскації майна за відсутності такого. Це був один із прикладів того, як реагувала тоталітарна держава на опір супроти неї, існування іншої системи цінностей, що могло чекати тих людей, які не декларували своєї відданості, не підпорядковувалися системі³.

Першу втечу через неможливість прийняття жажливих умов утримання А. Олійник здійснив 15 вересня 1948 р. з табірної пункту Каменнікі Волголагу МВС, майже через тиждень його разом із

¹ Пилявець Ю. Г., Пилявець Р. І. Каторга у СРСР (1943–1954 рр.)... С. 96.

² Ісаюк О. І. Роль психологічних установок у виживанні в умовах екстремальної загрози: випадок солдатів УПА у концтаборах ГУЛАГу (1940–1950-ті роки). *Військово-науковий вісник*. 2019. Вип. 31. С. 28.

³ Жив'юк А. Антон Олійник: Нескорена мрія: науково-документальне видання. Рівне: Дятлик М., 2019. 312 с.

товаришем спіймали, піддали жорстоким тортурам, але залишили живими. 17 серпня 1954 р. цьому відчайдушному чоловікові вдалося друга втеча – з табірному пункту № 5 Мінлагу МВС, м. Інта Комі АРСР. Цього разу за 28 днів він зумів дістатися України, побачитися з рідними, однак у листопаді 1954 р. його знову затримали. Окрім поновлення 25-річного таборового терміну, суд призначив йому, як «особливо небезпечному злочинцеві», тюремне утримання, яке відбував у Владимирській тюрмі¹.

12 серпня 1965 р. Антон Олійник, разом із товаришем здійснив свою успішну третю втечу з табірному пункту Дубравлагу, яка виявилася найзухвалішою і найрезонанснішою. Однак у результаті пошуків, проведення численних спецоперацій, 14 листопада 1965 р. втікачів знайшли на Рівненщині, затримали і після кількомісячного слідства засудили до розстрілу, який був виконаний 6 лютого 1967 р..². Отже, приклад Антона Олійника є достатньо показовим при розгляді тоталітарних практик радянської системи, а його слова «хочу бачити наше й ваше завтра не таким, яким воно є сьогодні» демонструють мотиви його протистояння комуністичному режимові.

Формою спротиву були страйки та повстання. Так, у 1947 р. страйк у таборах поблизу Ігарки на Єнісеї та на Воркуті влаштували колишні фронтовики. Його було придушено, а заворушників – знищено³. У вересні 1948 р. політв'язнями було організовано повстання у печорських таборах (станція Абезь), у результаті якого вдалося звільнити більше 1 000 людей. Це була досить тривала акція, і влада для її придушення використала авіаційний десант. Відомо також про повстання на будівництві № 501 (залізниця Сива Маска – Салехард), яке у 1948 р. організували колишні радянські воїни: підполковник Воронін та лейтенант Сакурєнко. Повстанцям вдалося звільнити декілька

¹ Там само.

² Там само; Данильчук В. Р., Михальчук Р. Ю. Нормативно-правові основи функціонування системи відбування покарань у виправно-трудових таборах ГУЛАГу. *Інтергайт: історія, політика, культура*. 2022. № 10. С. 57–72.

³ Ягунов Д. Політичні повстання як один з чинників кризи державного управління радянською в'язничною системою. URL: <https://dmytro-yagunov.at.ua/publ/2-1-0-5>.

табірних пунктів, але вони були знищені за допомогою десантних підрозділів та авіації¹.

1949 р. відбулося повстання у табірному відділенні Нижній Атурях (Берлаг, Колима), ліквідація якого проводилася з використанням військ і танків². Формою спротиву ув'язнених у Магадані стало масове розповсюдження в серпні 1951 р. листівок антирадянського змісту³. Взимку 1952 р. повстання ув'язнених мало місце в Екібастузі, про яке у своїх творах писав О. Солженіцин⁴.

Нова хвиля повстань відбулася після смерті Й. Сталіна. Так, у 1953–1954 рр. були організовані повстання в Норильську, Кенгірі, Тайшеті, Воркуті, ініціаторами яких здебільшого були українці разом із представниками інших національностей (литовцями, естонцями та ін.). Чи не найбільшим було Норильське повстання (25 травня – 4 серпня 1953 р.), яке один із його учасників – грузинський письменник Чабуа Аміреджібі, називає «повстанням українців, литовців та кавказців проти російських імперіалістів»⁵, що вплинуло на подальший розвиток системи підневільної праці в СРСР.

Леся Бондарук, яка займається дослідженням спротиву у сталінських таборах, вказує, що особливістю Норильського повстання стало те, що «у кожній із п'яти повсталих зон був свій, відмінний від інших, характер протесту, свій керівник і представницький комітет політ'язнів для переговорів із владою. Але у комплексі всі вони творили одне велике повстання, кероване українцями»⁶.

Комітети в'язнів взяли під контроль зони, встановили демократичне правління і зуміли привернути увагу до свого важкого становища з боку вищого керівництва КІРС. Повстання поєднало різні форми протесту – бунт, голодування, збройний опір. Від

¹ Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ / Малое собр. соч. Т. 7. Москва: ИНКОМ НВ, 1991. С. 118, 210–212.

² Ягунов Д. Політичні повстання...

³ Кокурин А., Морук Ю. ГУЛАГ: структура и кадры. Стаття двадцять вторая. *Свободная мысль-XXI*. 2001. № 9. С. 112.

⁴ Ягунов Д. Політичні повстання...

⁵ Бондарук Л. Роль політ'язнів... С. 358–372.

⁶ Там само. С. 365–366.

роботи відмовилися близько 17 тисяч в'язнів, які вимагали приїзду московської урядової комісії. Як пригадає один із організаторів тогочасних подій Є. Грицяк (родом з Івано-Франківщини, засуджений 1949 р. за участь в націоналістичній молодіжній організації): «ми не просили Москву змилюватися над нами, не благали, а вимагали заміни усїєї нелюдської системи гноблення і застерігали, що продовження політики терору неможливе, що ми будемо боротися проти цієї системи усіма доступними методами...»¹.

Серед вимог повстанців: переглянути справи політв'язнів щодо законності звинувачень і винесених вироків; звільнити засуджених малолітніми; дозволити щомісячне листування, побачення з рідними; скорочення робочого дня; поліпшення харчування й умов праці; не закривати на ніч бараків у табірній зоні; зняття номерів з одягу політв'язнів; притягнення до кримінальної відповідальності конвоїрів, які розстрілювали політв'язнів; не притягати до відповідальності страйкарів тощо².

Влада вступила в переговори з повстанцями, але виконала лише незначну частину їхніх вимог, щоб заспокоїти бунт, а тоді придушити повстання, що й було зроблено. В кожній зоні повстання зупиняли окремо і за різним сценарієм³. Кількість загиблих під час придушення Норильського повстання склала 100–150 осіб. Інших повстанців відправили у різні тюрми і табори⁴. Досвід Норильських повстанців перейняли політичні в'язні інших таборів ГУЛАГу.

Таким чином, у післявоєнний час основними завданнями, які покладалися на систему ГУЛАГу, були: забезпечення робочою силою для відновлення промисловості, сільськогосподарського сектору, а також перетворення виправно-трудових таборів і колоній на зразкові виправно-трудові установи. Реалії повсякденного життя ув'язнених, серед яких була значна кількість мешканців Західної України, умови їхнього утримання та праці у

¹ Грицяк Е. Норильское восстание... С. 9; Бондарук Л. Роль політв'язнів... С. 366–367; Грицяк Є. Не просити, а вимагати. Українці в Архіпелазі ГУЛАГ. Чернівці, 1999. С. 39.

² Бондарук Л. Роль політв'язнів... С. 368.

³ Там само.

⁴ Макарова А. Норильское восстание. *Воля*. 1993. №1. С. 101–102.

радянських таборах були вкрай важкими, загрозливими для життя і здоров'я. Усе це доповнювалося психологічним тиском, зневажливим ставленням і несправедливістю. Ув'язнені позбавлялися будь-яких прав та найнеобхідніших засобів для життя, що зумовлювало високий рівень захворюваності, каліцтва і смертності у таборовому середовищі.

Приклади спротиву засвідчують, що навіть у найжорсткіших умовах люди наважувалися протистояти режиму, відстоюючи власну гідність, намагаючись, бодай трішки поліпшити своє становище, розуміючи при цьому, що наслідки можуть бути фатальними і це може коштувати життя. Загалом, саме повстання у таборах, значною мірою прискорили процес реформування, а згодом і занепад системи ГУЛАГу.

Віталіна Данильчук

АНАТОМІЯ КУЛЬТУ ГЕРОЯ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ ОЛЕКСИ БОРКАНЮКА

Упродовж 2022 р. декомунізаційна хвиля вкотре пронеслася Україною й знесла багато пам'ятників радянського періоду. Цей, місцями стихійний чи навпаки контрольований владою, процес відзначався різною інтенсивністю залежно від регіону, однак очевидно, що очищення країни від масової радянської монументальної спадщини цим або навіть наступним роком не завершиться.

Зачепила ця хвиля Закарпаття, однак, оскільки тут позбулися більшості кам'яних вождів ще в 1990-х рр., то після початку війни прийшла черга на об'єкти, яких досі оминала дія законів про декомунізацію 2015 р. Мова йде про зображення та монументи й меморіальні дошки на честь учасників німецько-радянської війни¹.

У зв'язку з цим варто відзначити цікавий прецедент, коли закарпатці піддали демонтажу одного з двох Героїв Радянського Союзу місцевого походження – Олексу Борканюка. У радянські часи на його честь встановлювали пам'ятники, його іменем називали вулиці, видавали книги та поштові листівки. Однак після розпаду СРСР про нього доволі швидко забули, а монументи стали «невидимою» зоною вуличного простору – вони були фізично присутні, але місцеві жителі їх майже не помічали. Це засвідчує, що Олекс Борканюк був насамперед «офіційним героєм», який не зумів закарбуватися у серцях пересічних жителів краю, незважаючи на десятиліття культивування його героїчного образу. І демонтаж пам'ятників Борканюку – це фактично символічний акт, що закріпив даність, яка давно стала реальністю.

Героїчний статус закарпатця не витримав перевірки на міцність часом, однак нам цікаво простежити, як відбувався процес творення його культу, що, власне, і є темою та метою цієї розвідки. Це дає можливість зрозуміти на конкретному прикладі основні практики та прийоми державної політики комеморації,

¹ З'явився перелік радянських пам'ятників, які хочуть в Закарпатті демонтувати. URL: <https://transkarpatia.net/transcarpathia/actual/163470-zjavivsja-perelik-radjanskih-pamjatnikov-jaki-hochut-v-zakarpatti-demontuvati.html>

які використовувалася в макровимірі, тобто на території всього Радянського Союзу.

У радянські часи про закарпатця-комуніста Олексу Борканюка (1901–1942) публікували чимало статей та монографій загальним накладом у сотні тисяч екземплярів. Найбільш відомі – нариси І. Гранчака та інших популяризаторів і пропагандистів його життя й діяльності¹. Їх твори не надто відрізнялися й аналізували життя та особистість Борканюка за радянськими методичками, які рекомендували акцентувати увагу на його пролетарському походженні, відданій праці, вірності народу та ком-партії, обов’язково героїчній смерті від рук угорських спец-служб. Після прочитання подібних описів в уяві постає канонічний образ героя, який відрізняється від багатьох інших подібних хіба що датами й місцями народження і смерті: «... український комуністичний діяч на Закарпатті, організатор підпільного антинацистського руху, секретар Закарпатського крайкому Комуністичної партії Чехословаччини...».

Реальний Олекса Борканюк був не такою «забронзованою» фігурою, як це змальовувалося у книгах радянського періоду. На це звертають увагу дослідники, які намагаються деміфологізувати постать відомого закарпатця. Впродовж останніх 10–15 років з’явилося кілька статей, автори яких обґрунтовують, що Олекса був радше жертвою, а не героєм радянської влади². Ці висновки викликали неоднозначну реакцію достатньо вузького кола читачів, свідченням чого є їхні дуже емоційні коментарі до публікацій, що розміщені у відкритому доступі в Інтернеті.

¹ Гранчак І. М. Олекса Борканюк – полум’яний борець за визволення трудящих Закарпаття. Київ: Держполітвидав УРСР, 1956. 96 с. Його ж: Олекса Олексійович Борканюк. Ужгород: Карпати, 1974. 96 с.; Гоголюк В. Народний герой Олекса Борканюк. Київ: Політвидав України, 1968. 127 с.

² Корсун О. Олекса Борканюк одним із перших назвав свій край Карпатською Україною. У січні йому виповнилося б 110. URL: <https://zakarpattya.net.ua/Zmi/77413-Oleksa-Borkaniuk-odnym-iz-pershykh-nazvav-svii-krai-Karpatskoiu-Ukrainoiu>; Корсун, О. Олекса Борканюк, якого ми не знали. *Новини Закарпаття*. 2008. 29 берез. С. 17–18; Піпаш-Косівський В. Трагедія долі Олекси Борканюка: [громад. діяч 20–30 рр.]. *Фест*. 2010. 16–22 верес. С. 14; Ференц Петро. Олекса Борканюк і декомунізація історії комуністичного руху Закарпаття. URL: <https://zakarpattya.net.ua/Blogs/209192-Oleksa-Borkaniuk-i-dekomunizatsiia-istorii-komunistychnoho-rukhu-Zakarpattia>

Деконструкція життя й аналіз біографій закарпатського Героя Радянського Союзу становить певний інтерес для дослідників. Однак головним завданням цієї статті є спроба відтворення механізму та етапів творення й поширення культу Борканюка. Свої висновки я буду робити на основі архівних матеріалів з Державного архіву Закарпатської області (далі – ДАЗО). Серед них документи, що виникли на основі реалізації офіційних постанов Народної Ради Закарпатської України (далі НРЗУ), які регулювали процеси увічнення радянських героїв на теренах майбутньої радянської області. Крім того, видавалися окремі рішення та розпорядження й інструкції, які стосувалися конкретно особи О. Борканюка й контролювали питання перевезення та переповнення його тіла, встановлення пам'ятників, найменування вулиць його іменем. З метою візуалізації використовую фотографії, де зображені пам'ятники та зафіксовані святковоритуальні дії поблизу них. Більшість із ужитих світлин зберігаються у фондах ДАЗО, деякі знайдені в мережі Інтернет або зроблені автором статті. Крім того, наприкінці статті роблю деякі уточнення та висновки на основі залучення усних свідчень (спогадів та оповідей) про Олексу Борканюка, які побутують на його малій батьківщині – селищі Ясіня Рахівського району. Усно-історичні матеріали були зібрані в ході експедиційних досліджень. Серед моїх оповідачів були сучасники війни, які особисто знали та пам'ятали Олексу і членів його родини.

Перш ніж перейти до процесу творення Героя, подаю трохи контексту для розуміння. Наприкінці Другої світової війни Підкарпатська Русь (тогочасна назва Закарпаття) була включена до процесу «збирання українських земель». Упродовж жовтня 1944 р. Червона Армія (далі – ЧА) змусила відступити з її території німецькі й угорські війська. Офіційна дата визволення майбутньої радянської області – 28 жовтня, хоча бої за важливий залізничний вузол – містечко Чоп, відбувалися ще кілька тижнів потому¹.

¹ Офіцинський Р. Військові операції з визволення Закарпаття у Другій світовій війні. *Сталеві нерви тореадора...* Україна. 2009–2014. Ужгород: Гражда, 2014. С. 117.

Населення краю спершу виступало за відновлення його довоєнного статусу у складі Чехословацької республіки, однак місцеві комуністи за підтримки військового командування ЧА ініціювали та організували масовий рух серед русинів на підтримку ідеї про возз'єднання Закарпатської України (далі – ЗУ) із Радянською Україною. Достатньо швидко – 26 листопада 1944 р. в м. Мукачево відбувся I-й з'їзд Народних комітетів ЗУ (далі – НРЗУ), делегати якого проголосили Маніфест про возз'єднання¹, який згодом підписала більша частина дорослого русинського населення Закарпаття.

Це розв'язало руки радянському керівництву, яке, всупереч попереднім домовленостям та міжнародним договорам про відновлення довоєнних кордонів Чехословаччини, розпочало процес інкорпорації ЗУ до складу УРСР. Результатом «возз'єднання» із СРСР, яке по-різному оцінюється у національних історіографіях: від проголошення історичної справедливості та возз'єднання, з одного боку, до окупації або м'якої анексії, з іншого, стала поява перехідного державного утворення Закарпатської України. Вона впродовж 1944–1946 рр.² інкорпоровалася до складу Української РСР в статусі звичайної адміністративної області. Новий порядок приніс радикальні переміни в економічній та соціальній сферах життя, сприяв етнічній мобілізації русинів, які почали активно маніфестувати українську ідентичність та загалом спокійно поставилися до зміни етноніму «русини» та «українці».

Процес встановлення радянської влади на Закарпатті супроводжувався її доволі агресивною політикою пам'яті. Це було закономірно з огляду на потребу «вписати» історію краю в радянський історичний гранд-нарратив. Щоправда це було не надто просто, оскільки, попри етнокультурну спорідненість місцевих русинів з українцями, регіон впродовж століть розвивався у векторі країн Центральної Європи. Це рефлектувалося у назвах ву-

¹ Державний архів Закарпатської області (ДАЗО). Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–4. Маніфест Першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною (плакат) (26.11.1944) та проєкт Маніфесту.

² Міщанин В. Радянізація Закарпаття 1944–1950 рр. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2018. 644 с.

лиць та населених пунктів, архітектурних і меморіальних пам'яток, врешті-решт історичному досвіді та колективній пам'яті населення.

Для того, щоб викоринити «небажане минуле», нова влада провела «зачистку» місцевої історії та символічного простору від небажаних моментів. Це передбачало демонтаж старих та встановлення радянських пам'ятників, політику перейменування міських топонімів, запровадження радянської історичної освіти і т. д. Серед радянських нововведень було запровадження революційного календаря і свят, а також пантеону радянських героїв¹.

Згаданий Маніфест декларував вікові прагнення закарпатців до возз'єднання із Україною, щоправда, топонімічні та інші зміни відбувалися у дусі звичної для СРСР русифікації та радянзації². Радикальні перейменування засвідчили брак спільних точок перетину в минулій історії, а в тому числі відсутність спільних героїв. Вочевидь через це, після першої хвилі перейменувань, керівництво ЗУ ініціювало процес увічнення пам'яті вихідців із Закарпаття, які брали участь у подіях війни, що на той момент ще тривала. Нова постанова НРЗУ³ зобов'язувала органи влади на місцях докласти зусиль щодо пошуку інформації про місцевих героїв, які підлягали наступному увічненню в назвах вулиць. Цим полегшувалася радянська комеморація краю, прокладався місток між радянськими та місцевими героями, які разом творили спільну, зовсім «свіжу» (бо іншої поки що не було) історію.

Яким критеріям мали відповідати майбутні герої місцевого виробництва? Судячи зі змісту постанови НРЗУ, а також вшанованих внаслідок цих рішень осіб на місцях, під цю категорію

¹ Леню Павло. «Ленініана» на Закарпатті: дослідження радянської монументальної пропаганди (1944–1991 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. № 1(42), 2020. С. 397–412.

² Державний архів Закарпатської області (далі ДАЗО). Ф. Р-618. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 5–18. Списки переименованных улиц в городах и селах Закарпатской Украины и переписка с Окружными и Народными Комитетами по этому вопросу.

³ Постанова НРЗУ «Про поіменування вулиць ім'ям Народних Мучеників та Народних Героїв» 14 березня 1945 р. *Вісник НРЗУ*. Число 5. 15 березня. 1945. С. 4.

підпадали насамперед комуністи, активні борці за ідеали революції, воїни-добровольці та партизани, люди, що втратили життя у боротьбі проти угорського чи німецького режиму. Дещо пізніше, у ході колективізації до цього списку додалися жертви бандерівців / українських націоналістів. Водночас ця сама постанова виключала можливість потрапити до списку героїв місцевих релігійних чи культурних діячів.

Процес коменорації «місцевих героїв» йшов паралельно із вшануванням загиблих «визволителів» та діючих і «вічно живих» радянських вождів. На останніх було витрачено незрівнянно більше коштів та зусиль, а тому зрозуміло, що «герої місцевого походження» не мали затьмарювати героїв вищого порядку – радянське керівництво та визволителів, які полягли на території Закарпаття, а тим більше, претендувати на статус головних культурних героїв епохи.

З цієї причини на теренах області мало знакових фігур, які б залишилися у народній пам'яті після занепаду Радянського Союзу. За невеликим винятком, іменами місцевих героїв називали вулиці тих населених пунктів, звідки вони були родом, а значить залишалися відомими обмеженій кількості людей. Щоправда серед увічнених осіб є герой, якого в радянські часи знали й шанували по всій області. Мова йде про вихідця із закарпатської Гуцульщини Олексу Борканюка (1901–1942). Він був членом комуністичної партії Чехословаччини, громадським активістом, який у 1920-х рр. отримав радянський вишкіл у Харківському комуністичному університеті ім. Артема, після чого в 1929 р. повернувся додому. Починаючи з 1935 р. він був депутатом парламенту Чехословаччини, делегатом VII конгресу Комінтерну, а напередодні угорської окупації краю емігрував до Радянського Союзу. Взимку 1942 р. його та шестеро інших осіб було скинуто з літака у горах поблизу перевалу на межі сучасних Закарпатської та Івано-Франківської областей з метою організації диверсійних дій. Більшу частину групи знищили незабаром після висадки, а Борканюка арештували через місяць переховувань – 12 лютого після чого відправили до Будапешта. Після розслідування та суду 3 жовтня 1942 р. його стратили. Такою була коротка радянська офіційна версія подій. Однак сучасні дослідники переконують, що Борканюк за життя був «неправильним ко-

муністом» з погляду радянських колег, а тому невдала диверсійна діяльність найімовірніше була закономірним результатом, спланованим задля того, щоб його позбутися.

Хоча живим радянській владі він не придався, однак після війни його постать стала у нагоді в ході згаданої вище політики увічнення героїв. Серед причин, які зумовили вибір його особи на роль головного місцевого героя Закарпаття, вбачаємо такі:

- Олекса був місцевим.

- відповідав згаданим вище критеріям увічнення: активний та щирий комуніст, учасник партизанського руху проти фашистів. Хоча з приводу останнього варто нагадати, що диверсійна діяльність була неуспішною – Борканюк нічого із запланованих дій після десантування виконати не зміг.

- мав ореол мученика, якого угорська окупаційна влада засудила до страти, що у середовищі глибоко релігійного населення краю відіграло важливу роль у пропагуванні образу всенародного героя.

- у своїх прижиттєвих публікаціях писав про Закарпатську Україну та місцевих русинів, які є одним народом із українцями на схід від Карпат, та сповідував ідеї майбутнього возз'єднання.

Загалом усі ці факти, а особливо останній (який грав на користь міфологеми про віковічні прагнення русинів Закарпаття до возз'єднання з Радянською Україною) влаштовували радянську владу у виборі Борканюка на роль місцевого героя.

Розглянемо основні заходи щодо увічнення пам'яті Олекси Борканюка. Наприкінці листопада 1944 р. проходила кампанія з перейменування вуличних назв міст і сіл краю і вже на початку нового року чимало округомів та міськкомів прозвітувало про її успішний хід. Аналіз вуличних топонімів показав, що більшість нововведень відображали радянську реальність та рефлексували російську історію, що не стосувалися української чи місцевої культури¹.

¹ Леню П. Зміна міської топоніміки Закарпатської України в період інтеграції краю до складу Української РСР (листопад 1944 – січень 1946 років). *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. 2018. Вип. 26. С. 118–124.

У лютому 1945 р. голова НРЗУ Іван Туряниця звернувся до голів місцевих комітетів із побажанням не забути у ході перейменувань вулиць «... ім'я жителя краю, активного діяча комуністичної партії Олекси Борканюка»¹. Після цього його ім'ям було названо вулиці кількох міст і сіл Закарпаття.

Наступним важливим кроком стала ексгумація й доставка його тіла з Будапешта до Ужгорода, де 22 вересня 1945 р. відбувся урочистий траурний мітинг. Ця процедура супроводжувалася активним висвітленням в обласній та районній пресі, що сприяло творенню образу народного героя. Тоді ж голова НРЗУ Іван Туряниця окремим листом детально пояснив необхідність та порядок гідного відправлення в останню дорогу «... одного з найбільших синів нашого народу...»². Після мітингу труну залізницею доставили у м. Рахів – центр округу звідки він був родом герой. Там його поховали у братській могилі, де вже містилися тіла загиблих у жовтні 1944 р. червоноармійців. Над братською могилою в 1946 р.³ встановили монументальну споруду у вигляді трибуни над якою височіла ступінчата піраміда на вершині якої помістили скульптурну пару з двох радянських воїнів: помираючого та прапорonosця (фото 1). Пізніше – в брежнєвські часи, обабіч трибуни-пам'ятника встановили типові скульптурні композиції воїна з автоматом та жінки з піонером, які періодично підфарбовували золотою фарбою (т.зв. «бронзянкою») навіть у роки незалежності України (фото 2). Трибуну використовували під час державних свят для урочистих промов та звернень (фото 3).

¹ ДАЗО. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 239. Арк. 1. Всім Міським і Округним Народним комітетам на Закарпатській Україні.

² Лист голови Народної Ради Закарпатської України уповноваженим і начальникам відділів НРЗУ про похорони народного героя Закарпаття Олекси Борканюка. *Шляхом жовтня. Визволення Радянською Армією Закарпатської України і возз'єднання її з Радянською Україною*. Т. VI (VIII.1944 – I.1946 рр.). Ужгород, 1965. С. 351–352.

³ Памятники истории и культуры Украинской ССР. Киев: Наукова думка, 1987. С. 188.

Фото 1. Пам'ятник у Рахові над похованням О. Борканюка та червоноармійців. Фото 1947 р. Автор невідомий.
Фото з відкритих джерел в інтернеті

Фото 2-3. Скульптурні фігури воїна та жінки з піонером в Рахові обабіч пам'ятника над могилою О. Борканюка. Фото з відкритих джерел в інтернеті

Фото 4. Раків. Рік і автор невідомий.
ДАЗО, ф. 3933, оп. 1, спр. 560.

Фото 5. Ясіня. Пам'ятник О.Борканюку.
Фото 1965 р.
ДАЗО, ф. 3933, оп. 1, спр. 561.

У повоєнні роки здійснили додаткові комемораційні заходи. Серед них було встановлення у 1954 р. пам'ятника на площі у центрі селища Ясіня, звідки Борканюк був родом. Автор скульптори – Іван Кушнір намагався втілити образ живої людини, близької до народу, а не легендарну особистість. Ця скульптурна постать Олекси не статична, вона не давить монументальністю, яка була характерна для більш пізніх меморіалів брежнєвської доби (фото 5). Пам'ятник відрізнявся від типових скульптур героїв, які в наступні десятиліття масово продукували в ході формування радянського культу Великої Вітчизняної війни. Вочевидь, саме в силу невідповідності радянським канонам вона викликала критику начальника закарпатського облівідділу у справах будівництва та архітектури В. Котеленеца, який у 1957 р. писав у міністерство Держконтролю УРСР, що «... монумент по своим объемно-композиционным формам является неудовлетворительным и не отвечает образу и деятельности

*народного героя Закарпаття тов. Борканюка А. А.»*¹. Посадовець пропонував сприймати пам'ятник як тимчасовий з майбутньою заміною його на монумент, більше гідний образу героя.

З якихось причин ту скульптуру Кушніра не демонтували й вона залишилася стояти на довгі десятиліття. Однак у ході наступних років ту саму площу наповнили іншими об'єктами: пам'ятником воїнам, гарматою, що спрямована у бік потенційного ворога (на захід), могильними плитами учасників війни. Як наслідок, увічнений у камені Борканюк став частиною еkleктичної суміші радянського героїчного кладовища у достатньо тісному центрі гірського селища.

У період активного розгортання культу про німецько-радянську війну («Велику Вітчизняну війну») за часів генсека Л. Брежнєва, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 травня 1965 р. О. Борканюку було посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Згодом статус «народного героя» додатково «підкріпили» пам'ятними знаками, які встановили на стіні будинку Олексі (1982 р.) та місці висадки його диверсійної групи неподалік перевалу (1975 р.) (фото 6). А в райцентрі м. Рахів у 1978 р. з'явився ще один пам'ятник Борканюку, авторами якого були скульптори І. Гарапко, В. Дяченко, І. Барнич та архітектор І. Євдокімов (фото 7). Усі ці комеморативні елементи становили стандартний набір засобів, покликаних увічнювати пам'ять радянської героїчної особистості, однак вони навіть у ті часи не викликали при спогляданні надмірних естетичних захоплень.

У 1960-ті рр. з'явився ритуал, що мав на меті залучення місцевого та приїжджого населення до урочистостей на честь Борканюка й «Великої вітчизняної війни». На День Перемоги 9 травня біля пам'ятників Борканюку на почесній варті чергували піонери, серед яких у кінці 1980-х рр. довелося стояти і автору цих рядків, а увечері відбувався урочистий мітинг та салюти. У цей день відправляли процесії школярів і дорослих (місцевих та гостей селища) від пам'ятника Олексі в центрі Ясіня (фото 8) до знаку на місці висадки його диверсійної групи (фото 9–10). На тлі рахівського та ясінянського пам'ятників герою у радянські

¹ ДАЗО. Ф. Р 1512. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 58. Переписка по вопросам охраны памятников архитектуры.

часи фотографувалися та покладали квіти в день свого весілля молодята. Тобто поступово монументи герою були «обжиті» завдяки ритуалам, участь у яких брали доволі значна кількість людей: школярі, туристи, молодята, ветерани війни тощо.

Фото 6. Ясіня. Поблизу перевалу.
Пам'ятний знак на місці висадки
диверсійної групи Борканюка.
Фото автора.

Фото 7. Рахів. Пам'ятник
О. Борканюку.
ДАЗО, ф. 3933, оп. 1, спр. 560.

У радянський період Олекса Борканюк надихав багатьох місцевих письменників-краєзнавців та істориків, які упродовж десятків років використовували його героїчний образ у літературних творах та наукових розвідках. У них чимало перебільшень та героїчного пафосу, однак вони є цікавим джерелом вивчення процесу творення ними образу героя, що потребує окремої дослідницької уваги. Водночас прикметно, що як тільки радянська влада припинила своє існування, героїчний образ Олекси Борканюка в пам'яті населення почав тьмяніти та стиратись, тож тепер біля пам'ятного знаку на місці висадки його десантної групи місцеві жителі часто проводять час, влаштовуючи пікніки. Цікаво, що серед ясінянців навіть існує кодова фраза, про місце збору – «... там, де Борканюка з самольота віверли ...» (тобто

Фото 8. Ясіня 1965 р. Біля пам'ятника О.Борканюку.
ДАЗО, ф. 3933, оп. 1, спр. 561.

викинули). І хоча навіть донедавна в день 9 травня представники влади та школярі покладали квіти до підніжжя його пам'ятників, однак це фактично була лише данина традиції, оскільки про найбільшого в радянські часи місцевого героя в інші дні календарного року мало хто згадував. Пам'ятники Борканюку, попри значні зусилля влади, так і не змогли стати «місцями пам'яті», а були радше «місцями офіційних комеморативних заходів».

Ця коротенька розвідка була б неповною, якщо не згадати про альтернативні погляди на події, що передували героїзації Олексі Борканюка. Проводячи етнографічні польові дослідження в краях, де він народився та діяв, мені довелося спілкуватися з людьми, які пам'ятали часи Другої світової війни. З їх розповідей вимальовується образ Борканюка, що дуже відрізняється від канонічного. Майже всіх членів його диверсійної групи було знищено після висадки або затримано пізніше у ході розслідування. Від оповідачів неодноразово чув, що насправді його групу «підставило» радянське керівництво, яке у такий спосіб позбавлялося членів комуністичної партії Чехословаччини, яким не довіряли. Цю версію не варто відкидати, оскільки наступні диверсійні та партизанські групи з'явилися на теренах краю аж через два з половиною роки, коли фронт наблизився до Закарпаття. До роздумів та сумнівів спонукає і той факт, що групу Борканюка десантували в лютому, тобто взимку, коли в горах найбільш небезпечно.

Фото 9-10. Ясіня. Поблизу перевалу. Біля пам'ятного знаку на місці висадки диверсійної групи Борканюка. З приватного архіву Б.Меркло.

Фото 11. Рахів. Демонтаж пам'ятника над могилою О.Борканюка. Фото взято з статті: На Закарпатті розпочали демонтаж пам'ятників на могилі Олекси Борканюка і на групі могил радянських військових. URL:

<https://suspilne.media/243231-na-zakarpatti-rozpocali-demontaz-pamatnikov-na-mogili-oleksia-borkanuka-i-na-grupi-mogil-radanskih-vijskovih/>

Фото 12. Ясіня. Січень 2023 р. Фото В. Баккая.

Мої співрозмовники розповідали, що після висадки Олекса переховувався у рідні і взагалі боявся виходити за межі житла. Приблизно через місяць його сховок знайшли представники угорської влади, яким це вдалося внаслідок свідчень його родички. У вітчизняних дослідженнях, до речі, фігурують відомості, що та його здала після тривалих тортур, однак із усних спогадів інформантів виходить, що все було більш прозаїчно – вистачило погроз, щоб вона викрила його схованку.

Таким чином, у місцевій пам'яті Борканюк постає не героїчною особистістю, а жертвою, людиною, яка намагалася вижити і навіть не думала про проведення диверсійних дій. За вироком угорського суду його стратили через повішання, оскільки з погляду влади він був зрадником та шпигуном, якому не буде честі отримати смерть у вигляді почесного розстрілу, а значить він і тут на героя не тягнув. Варто звернути увагу, що хоча у радянські часи офіційна та місцева народна пам'ять продукували різні версії про цю людину, однак це не заважало людям нести квіти та щиро вшановувати «героя». Адже, як відзначив один із моїх оповідачів – *«... який би він не був герой, але він свій... а не чужий, накинтий...»*.

На завершення історії про Героя Радянського Союзу доцільно згадати про демонтаж братської могили у центрі Рахова, де був похований і Олекса. Його здійснили згідно з рішенням виконкому міськради «Про демонтаж пам'яток історії та монументального мистецтва місцевого значення на території Рахівської територіальної громади, взятих на державний облік»¹. Цікаво, що там доклали значних зусиль для знесення багатотонної споруди з трибуною (фото 11), однак залишили дві відносно невеликі типові радянські скульптури, що стояли обабіч нього (фото 2–3). До того часу разом з трибуною вони склали якийсь-такий меморіальний ансамбль, однак на самоті виглядають якось незграбно, тож передбачаю, що незабаром демонтують і їх. Інший пам'ятник Борканюку в Рахові на момент написання статті

¹ На Закарпатті розпочали демонтаж пам'ятників на могилі Олекси Борканюка і на групі могил радянських військових. URL: <https://suspihne.media/243231-na-zakarpati-rozpocali-demontaz-pamatnikiv-na-mogili-oleksia-borkanuka-i-na-grupi-mogil-radanskih-vijskovih/>

ще стояв, хоча і він потерпів від народної уваги – на знак протесту проти війни активісти його облили червоною фарбою.

У рідному селищі Борканюка з його пам'ятником обійшлися не так цивілізовано, як у Рахові – його шттовхнули під постамент, де він уже не один місяць і лежить (фото 12). Цікаво, що так само, як у Рахові поруч залишилися неушкодженими могильні плити та пам'ятник на честь воїнам-визволителям. Тобто декомунізаційна активність жителів Ясіня і Рахова торкнулася тільки героя місцевого походження. Тут варто додати, що процеси «деборканюкізації» на Закарпатті поки що обмежилися фактично територією Рахівщини. В інших населених пунктах області досі існує щонайменше 75 вулиць, названих його іменем¹.

Загалом посмертна біографія Олекси Борканюка може стати доброю нагодою проілюструвати особливості процесу творення та продукування місцевих героїв у радянську добу. Гадаю, що його постать ще чекає на свого дослідника, який зможе очистити історію цієї людини від зайвої героїзації та створити біографічний наратив, в якому нема місця міфам.

Павло Леньо

¹ Борканюк Олекса Олексійович. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

РОЗБУДОВА ТА ПРОВІДНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ЗОВНІШНЬОЇ РОЗВІДКИ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР ЗА УМОВ РОЗГОРТАННЯ МІЖБЛОКОВОГО ПРОТИСТОЯННЯ У СВІТІ (1944–1950-ті рр.)

Еволюція організаційно-функціональної структури розвідувального підрозділу органів держбезпеки в Україні.

Організаційно-функціональна еволюція розвідувального органу радянських органів державної безпеки в Україні у повоєнний період та за доби розгортання «холодної війни» належить до найменш досліджених у науково-документальному плані сторінок історії спеціальних служб в Україні. Її етапи, певні напрями роботи та життєписи керівників окреслені в низці праць, наведених автором цього нарису нижче. Окремо варто назвати фахові дослідження проблеми – колективну роботу дослідників історії вітчизняної розвідки¹ та працю знаного спеціаліста у цій царині О. Скрипника².

Між тим, саме доба завершення Другої світової війни та міжнародно-правового закріплення територіальної соборності українських земель продемонструвала важливу роль у цьому доленосному процесі розвідувально-інформаційного забезпечення. Цілком закономірно, що вступ України до ООН у 1945 р., її виняткове геополітичне значення й титанічний внесок у перемогу над нацизмом, одразу ж спричинив постановку питання про творення повноцінного міжнародного відомства – Народного комісаріату закордонних справ Української РСР, який за сміливим (але негайно заблокованим Москвою) проектом першого очільника відомства О. Корнійчука мав би територіальні (географічні) підрозділи у центральному апараті, у перспективі – власні дипломатичні й консульські представництва³.

¹ Рожан Л. М., Веденєєв Д. В., Гавриленко О. А. та інші. Нариси з історії розвідки суб'єктів державотворення на теренах України. Київ: Преса України, 2011. 536 с.

² Скрипник О. В. Українська розвідка. 100 років боротьби, протистоянь, звершень. Київ: АДЕФ-Україна, 2019. 344 с.

³ Див.: *Гриневич В. А.* Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР: проекти і реалії (1944–1945 рр.). *Український історичний журнал*. 1995. № 3. С. 39–43.

Подібна ж ситуація проявилася із певною, але нетривалою, автономією діяльності розвідувального підрозділу Наркомату – Міністерства державної безпеки Української РСР.

Після відтворення Народного комісаріату державної безпеки (НКДБ) СРСР, відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 14 квітня 1943 р., функції зовнішньої розвідки покладалися на Перше управління НКДБ СРСР. У спільному наказі очільників НКВС СРСР Л. Берії та НКДБ СРСР В. Меркулова від 11 травня 1943 р. № 232/3 визначалися, зокрема, типові структура й функції наркоматів державної безпеки союзних республік. Передбачалося запровадження перших, розвідувальних відділів НКДБ та здійснення розвідувальної роботи на території суміжних держав першими підрозділами прикордонних обласних управлінь НКДБ¹.

Відповідно, у структурі НКДБ УРСР згідно з директивою НКДБ УРСР від 28 липня 1944 р. № 1395/С запровадили Перше управління НКДБ УРСР. Підрозділ очолив полковник Федір Цветухін (1904–1985), який до того часу набув значного досвіду керівництва підрозділами із розвідувально-диверсійної роботи на окупованій гітлерівцями території України. Станом на 1 лютого 1945 р. Перше управління НКДБ України мало 48 штатних посад і складалося із секретаріату, трьох функціональних відділів (включаючи підрозділ з розробки еміграційних антирадянських угруповань) та відділення «А» (облікового)².

Незабаром після завершення війни відбулося уточнення функцій та структури апарату зовнішньої розвідки. Відповідно до наказу НКДБ УРСР від 3 червня 1945 р., до структури 1-го Управління (57 штатних посад, керівник – полковник П. Черняк) входили:

- керівництво і секретаріат;
- 1-й відділ у складі 1-го відділення (розвідувальна робота по Чехословаччині) та 2-е відділення (розробка української та іншої політичної еміграції);

¹ Галузевий державний архів (ГДА) МВС України. Ф. 45. Оп. 5. Спр. 36. Арк. 39.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2433; Галузевий державний архів (ГДА) СБУ. Ф. 9. Спр. 75. Т. 2. Арк. 33–35; Ф. 13. Спр. 490. Арк. 122.

- 2-й відділ у складі двох відділень (відповідно – розвідувальна робота по Польщі та Німеччині);
- 3-й відділ, два відділення якого займалися, відповідно, Румунією та Угорщиною й Балканськими країнами;
- відділення «А» (обліково-інформаційне)¹.

10 червня 1945 р. керівництво НКДБ УРСР затвердило штати перших відділів в УНКДБ по Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Одеській, Станіславській й Чернівецькій областях, перших відділень – в УНКДБ по Ізмаїльській та Ровенській областях. Згадані відділи (8–10 штатних одиниць) поділялися на два оперативні відділення: з розвідки стосовно суміжних до них країн; Балканських країн (Одеса); з розробки української еміграції. 4-у Управлінню НКДБ та 4-м відділам УНКДБ (зафронтена розвідувально-диверсійна робота у роки війни) приписувалося негайно передати «першим підрозділам» чинну закордонну агентуру та матеріали на осіб, що готувалися для вербування, всі робочі оперативні матеріали щодо закордонної роботи та матеріально-технічну частину².

У складі створеного у 1946 р. Міністерства державної безпеки СРСР зовнішню розвідку передали до компетенції Першого управління, відповідно, в МДБ УРСР – Першого управління (з 1950 р. – Першого відділу). За організаційно-штатною структурою МДБ УРСР від серпня 1946 р., 1-е (розвідувальне) Управління відомства мало практично такі самі функціональні підрозділи:

1-й відділ (у складі двох відділень): розвідувальна робота по Чехословаччині та по закордонних об'єднаннях української та іншої політичної еміграції;

2-й відділ (два відділення), діяльність в Польщі та Німеччині;

3-й відділ, який спеціалізувався на Румунії, Угорщині (недавніх сателітах III рейху) та Балканських державах;

відділення радіозв'язку;

відділення «А» (обліково-інформаційне)³.

¹ ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 86. Арк. 120–121.

² Там саме. Арк. 123–134.

³ ГДА СБУ. Ф. 8. Спр. 12 (1985). Спр. 31. Арк. 8.

Проте вже наприкінці 1946 р. (відповідно до наказів МДБ СРСР від 2 листопада № 00497 та від 10 листопада № 00274) відбулися суттєві корективи функцій 1-го Управління МДБ Української РСР, що привело до затвердження нового штату підрозділу (загалом – 69 штатних посад). Перетворення країн Східної Європи на союзників СРСР та перебування там при владі лівоцентристських сил дало підставу змістити пріоритети діяльності розвідки з позицій Української РСР з власне розвідувальної роботи стосовно певної держави на оперативну розробку українських закордонних націоналістичних формувань, націоналістичних формувань інших народів, які ставили за мету збройну боротьбу та підривну діяльність проти СРСР та його східноєвропейських союзників, інших опозиційних в ідейно-політичному плані суспільних об'єднань.

Крім того, доцільно припустити, що до коригування завдань розвідки МДБ УРСР безпосередньо спричинилися тривалий опір озброєного підпілля ОУН в Західній Україні, пов'язаного із закордонними націоналістичними центрами, перехід самих згаданих закордонних центрів під контроль розвідувальних служб США та Великої Британії за умов інтенсифікації «холодної війни» і визрівання глобального протистояння у світі, в якому новим воєнно-політичним чинником вже ставала ядерна зброя. За цих умов важливим завданням розвідки було сприяння забезпеченню безпеки й стабільності прорадянських владних режимів у країнах Східної Європи та Балкан.

Нарешті, очевидним фактором стала ескалація інформаційно-психологічної війни, у вир якої активно втягувалися певні релігійні об'єднання, провід яких емігрував на завершальному етапі Другої світової війни і мав досвід антирадянської діяльності в умовах гітлерівської окупації України. Окремі релігійні течії, що мали розгалужене підпілля в Україні, прямо пристосовували для збору різносторонньої воєнно-політичної та військово-технічної інформації в інтересах потенційного збройного конфлікту з СРСР¹.

¹ Веденеев Д. В. В ожидании Армагеддона: органы госбезопасности и подполье «Свидетелей Иеговы» в Украинской ССР (1940–1960-е гг.). *Труди КДА*. 2016. № 24. С. 313–327; За даними МДБ, до 1951 р. в УРСР перебували понад 10 тис.

Відповідно, спецслужби СРСР також намагалися створити свої оперативні позиції у зарубіжних конфесійних об'єднаннях, вплинути на їх суспільно-політичну діяльність, використати для просування агентури (передовсім – до Ватикану й католицьких орденів, їх спеціалізованих духовних навчальних закладів¹), зміцнення своїх геополітичних позицій (як от налагодження контактів із Православними церквами Близького Сходу, до яких залучали і можливості МДБ–КДБ УРСР²). Розширилися і територіальні межі охоплення розвідувальною діяльністю республіканського МДБ.

У новому вигляді 1-е Управління МДБ УРСР відтепер складалося з:

керівництва (начальник, два його заступники) та секретаріату (7 штатних одиниць);

1-го відділу (два відділення, 14 посад), яке відтепер повністю зосереджувалося на оперативній розробці центрів української політичної (націоналістичної) еміграції в країнах Європи та Америки;

2-го відділу (два відділення, 13 посад), із оперативної розробки центрів католицької та греко-католицької церкви, сіоністсь-

адептів «Свідків Єгови» (СЄ, 1156 первинних організацій та 10 міжобласних об'єднань), до 60 % яких зосереджувалося на території Галичини, Закарпаття й Північної Буковини. Зашифровані дані про частини Радянської Армії, їх озброєння, аеродромну мережу тощо надходили каналами кур'єрського зв'язку до Бруклінського центру СЄ (ГДА СБУ. Ф. 3. Оп. 261. Спр. 2. Арк. 98–99, 147; Оп. 246. Спр. 35. Т. 1. Арк. 33; Артамонов И. И., Болтнев В. Н. Расследование антисоветской деятельности участников иеговистских организаций. Москва: РИО ВШ КГБ при СМ СССР, 1967. С. 6–13).

¹ Див. докладніше: Волокитина Т. В., Мурашко Г. П., Носкова А. Ф. Москва и Восточная Европа. Власть и церковь в период общественных трансформаций 40–50-х годов XX века: Очерки истории. Москва: РОССПЭН, 2008. 807 с.; Веденеев Д. В. Деятельность структур Ватикана и Греко-Католической Церкви на территории Украины в свете документов советской спецслужбы (вторая половина 1950-х – начало 1960-х гг.). *Труди Київської духовної академії*. 2020. № 32. С. 238–253.

² Див. докладніше: Веденеев Д. В. Документи радянських спецслужб щодо зовнішніх контактів українського екзархату Руської Православної Церкви у 1950-х роках. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2016. № 4. С. 18–27; Веденеев Д. Церковна дипломатія і спецслужби. *Зовнішні справи*. 2019. № 2-3. С. 38–42.

ких організацій та єврейських клерикально-націоналістичних центрів, осередків інших конфесій на території Польщі, Чехословаччини, Угорщини й Румунії;

3-го відділу (два відділення, 17 посад), котрому ставилося завдання «розвідки антирадянської діяльності» антиурядового (антикомуністичного) підпілля на території згаданих вище «країн народної демократії»;

відділення оперативного радіозв'язку (9) та облікове відділення (6 посад)¹.

Оскільки експеримент зі створення розвідувального об'єднаного відомства (Комітету інформації при Раді міністрів СРСР) виявився невдалим, то у складі МДБ СРСР наказом № 00333 від 17 жовтня 1949 р. відновили 1-е Управління, до завдань якого входило, зокрема, виявлення та відвернення підривної діяльності антирадянських еміграційних центрів.

Наприкінці війни – у перші післявоєнні роки зовнішня розвідка НКДБ–МДБ УРСР довела свою результативність й спромоглася придбати низку перспективних оперативних джерел у Німеччині, Австрії, інших європейських державах, вивести свою агентуру до США і Канади. Симптоматично, що до 1948 р. існувала низка закордонних оперативних груп НКДБ–МДБ УРСР, які згодом об'єдналися у статусі «підрезидентур» із резидентурами зовнішньої розвідки МДБ СРСР.

Наказом МДБ СРСР № 00796 від 2 листопада 1951 р. у структурі відомства утворили Перше головне управління (ПГУ, розвідувальна робота за кордоном). Показово, що у виступі Й. Сталіна на засіданні Комісії з реорганізації розвідувальних і контррозвідувальних служб МДБ у листопаді 1952 р. розвідка була названа «святою, ідеальною для нас справою», а «першою базою, де потрібно мати своїх людей, – Західна Німеччина»² (країна, де перебували штаб-квартири і спецпідрозділи закордонних центрів українських націоналістів – передовсім, Закордонних частин (ЗЧ) ОУН та Закордонного представництва Української головної визвольної ради (ЗП УГВР).

¹ ГДА СБУ. Ф. 8. Спр. 12 (1985). Спр. 4. Арк. 3–5.

² Колпакиди А. И., Прохоров Д. П. Внешняя разведка России. Москва: ОЛМА-Пресс, 2001. С. 123–125.

Під час нетривалого злиття МВС та МДБ СРСР у 1953 – березні 1954 р. (згідно з наказом МВС СРСР № 002 від 14 березня 1953 р.) функції зовнішньої розвідки виконувало Друге управління об'єднаного МВС СРСР та, відповідно, другий відділ МВС УРСР. В умовах достатньо радикальних кадрових змін, які проводив новий очільник МВС УРСР, генерал-лейтенант Павло Мешик (креатура глави МВС СРСР, першого заступника голови Ради Міністрів СРСР Л. Берії), розвідувальний відділ очолив відкликаний із запасу полковник Микола Погребний (1906–?), його заступником став один із провідних організаторів розвідувально-диверсійної роботи за лінією фронту у 1941–1945 рр., начальник 1-го Управління МДБ УРСР (1950–1953), полковник Григорій Бурлаченко (1914–1982).

Зі створенням Комітету державної безпеки (КДБ) СРСР 13 березня 1954 р., функції зовнішньої розвідки остаточно (до 1991 р.) закріпили за ПГУ КДБ. Відповідно, розвідувальну роботу за кордоном з позицій України здійснював перший відділ КДБ при РМ Української РСР на чолі із полковником Андрієм Ткаченком. Уродженець Київщини, учасник Другої світової війни, він працював у спецслужбі з 1931 р., мав значний досвід контррозвідувальної роботи, оперативного забезпечення партизанського руху, був відзначений кількома бойовими орденами. Після війни перейшов на розвідувальну ділянку, і з травня 1954 р. очолював розвідувальний підрозділ КДБ УРСР¹.

У 1959 р. на базі 1-го відділу КДБ при РМ УРСР створили Перше (розвідувальне) управління. Згідно з наказом голови КДБ при РМ СРСР від 9 березня 1960 р. № 0084 «Про затвердження штатів Комітету державної безпеки при Раді Міністрів Української РСР» оформлювалася структура управління (у якій надалі традиційно існували підрозділи із розробки закордонних центрів українських націоналістів та політичної еміграції загалом, з науково-технічної розвідки, з підбору та початкової підготовки кандидатів на нелегальну роботу за кордоном тощо). У низці регіо-

¹ Керівники української зовнішньої розвідки / авт.-упоряд.: В. Д. Хоменко, О. В. Скрипник, І. М. Шиденко та інші / за редакцією Г. О. Ілляшова. Київ: Ярославів Вал, 2010. С. 99–101.

нальних Управлінь КДБ (насамперед – прикордонних областей республіки) створювалися 1-ші відділення¹.

Першим керівником Управління (у 1959–1966 рр.) став уродженець Хмельниччини Прокіп Савчук². Оформлювалася структура 1-го Управління – не численного, але вельми кваліфікованого й мобільного підрозділу, оперативні відділи якого вели політичну та науково-технічну розвідку, розробляли закордонні еміграційні політичні центри, котрі енергійно залучалися іноземними спецслужбами до протиборства з СРСР. Вже тоді науково-технічна інформація, здобута українськими розвідниками, знаходила високу оцінку керівництва ПГУ КДБ СРСР³. Помітний внесок у становлення розвідувального підрозділу КДБ України зробив відомий професіонал «таємного фронту» генерал-майор Василь Мякушко⁴.

Зазначимо принагідно, що він рішуче обстоював перед московським Центром інтереси українських колег, добився відкриття штатних курсів з поглибленого вивчення іноземних мов тощо. За словами відомого дослідника історії української розвідки, полковника О. Скрипника, «українських розвідників дедалі

¹ Національна академія СБ України. Од. збер 6373. С. 33–35.

² **Савчук Прокіп Демидович** (нар. 1918 р. в с. Великий Чернятин Хмельницької області). Генерал-майор. У 1938–1952 рр. на відповідальній комсомольській роботі, заступник начальника, начальник УМДБ-УКДБ по Закарпатській області. В 1959–1966 рр. – начальник Першого управління КДБ при РМ УРСР, згодом – перший заступник міністра охорони громадського порядку УРСР. Почесний співробітник органів держбезпеки.

³ Гавяз М. І. Нова доба органів держбезпеки. Борис Шульженко. Особистість і час: документи, спогади, матеріали / упор. В. Б. Шульженко; за заг. ред. Ю. І. Шаповала. Київ: АДЕФ-Україна, 2006. С. 364.

⁴ **Мякушко Василь Омелянович** (род. в смт Решетилівка Полтавської області). Генерал-майор. Учасник війни, у 1944–1952 рр. працював в органах військової контррозвідки. Закінчив Військово-юридичну академію та Вищу школу зовнішньої розвідки. Працював у центральному апараті ПГУ КДБ СРСР, 11 років перебував у закордонних відрядженнях по лінії зовнішньої розвідки, зокрема під прикриттям дипломатичних посад у Франції. Заступник начальника, в 1966–1971 рр. начальник Першого управління КДБ УРСР, в 1971–1984 рр. – заступник голови КДБ УРСР і куратор розвідувальної лінії. Почесний співробітник органів держбезпеки. (Керівники української зовнішньої розвідки / авт.-упоряд.: В. Д. Хоменко, О. В. Скрипник, І. М. Шиденко та інші / за редакцією Г. О. Ілляшова. Київ: Ярославів Вал, 2010. С. 105–107).

частіше стали забирати на підвищення, відряджати для роботи у закордонні представництва. Високу оцінку одержували кандидати в розвідники-нелегали, підібрані в Україні, перевірені й забезпечені відповідними легендами»¹.

Особовий склад управління був і резервом ПГУ КДБ СРСР, проходив стажування в резидентурах розвідки КДБ за кордоном. За кордоном Управління проводило окремі самостійні акції за погодженням і під контролем ПГУ КДБ СРСР, а головним завданням українських розвідників вважалося використання в інтересах розвідки каналів наукового, культурного обміну, туризму та еміграції.

По лінії роботи проти закордонних центрів ОУН розвідка органів держбезпеки УРСР активно взаємодіяла зі спецслужбами східноєвропейських союзників (з 1955 р. – членів Організації Варшавської угоди) – Польщі, Чехословаччини, Німецької Демократичної Республіки, куди відрядили для координації роботи низку співробітників 1-го Управління МДБ–КДБ Української РСР².

Провідні оперативно-службові напрями розвідувальної діяльності органів держбезпеки Української РСР. На завершальному етапі Другої світової війни та у процесі післявоєнного політичного й міжнародно-правового врегулювання основним завданням зовнішньої розвідки з позицій України визначалося «ведення розвідки на території суміжних країн – Польщі, Чехословаччини, Румунії, Угорщини і Німеччини». Крім того, передбачалося виконання завдань, визначених директивою НКДБ СРСР від 24 червня 1943 р. № 24 із ведення розвідувальної роботи стосовно Англії, США, Туреччини³. Як зазначалося у згаданій директиві НКДБ УРСР від 28 липня 1944 р., для налагодження оперативної роботи приписувалося виявляти на території УРСР громадян, які мають зв'язки за кордоном (передовсім – евакуйованих мешканців Західної України), відбирати з числа

¹ Скрипник О. Особлива територія. Київ: Ярослав Вал, 2013. С. 345–346; Скрипник О. В. Український слід у розвідці. Київ: Ярослав Вал, 2009. С. 316–317.

² Римаренко Ю. І. Керівник держбезпеки нового типу / Борис Шульженко. Особистість і час, 2006. С. 352.

³ ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 75. Арк. 32.

агентів НКДБ та інших громадян надійних, політично лояльних осіб, які знають іноземні мови, мають відповідні психологічні якості, комунікабельність та високий інтелект для використання для роботи за кордоном.

Окремо йшлося про доцільність використання з розвідувальною метою закордонних відряджень науковців, художньої та творчої інтелігенції, а також перевербування «ворожої агентури» з метою проникнення у зарубіжні спецслужби, антирадянські еміграційні організації. Приписувалося передавати до 1-го Управління НКДБ СРСР здобуті агентурним шляхом відомості про внутрішню та зовнішню політику іноземних держав, їх державні установи та політичні організації, спецслужби, політичну еміграцію з території СРСР, відомих державних і політичних діячів, вищих офіцерів тощо¹.

Важливо наголосити, що вагомою передумовою активної розвідувально-інформаційної діяльності української розвідки в умовах післявоєнного політичного врегулювання, формування нових геополітичних реалій навколо Української РСР та міжнародно-правового утвердження соборності її історичних земель стали оперативні позиції у країнах Східної Європи, забезпеченні активною роботою розвідувальних груп 4-го НКДБ УРСР у 1944–1945 рр.

У 1944 р. частину сил спеціального призначення НКДБ УРСР – 53 опергрупи (780 бійців), а також 759 агентів-одинаків вивели на терени Польщі, Словаччини, Чехії, де вони допомагали патріотичним силам боротися проти окупантів (і розрослися за їх рахунок до 4000 учасників)². Зокрема, 19-річний офіцер НКДБ УРСР М. Радул відзначився як командир багатонаціональної партизанської бригади на території Чехословаччини, відчутних ударів ворогу завдавало формування О. Святогорова. Обидва офіцери після війни плідно працювали по лінії зовнішньої розвідки, у т. ч. під дипломатичним прикриттям³.

¹ ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 75. Арк. 33–35.

² ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 507. Арк. 4; Андрианов В.Н. Зафронтная работа оперативных групп органов государственной безопасности. Москва: РИО ВКШ КГБ, 1989. С. 7.

³ Андрианов В. Н. Основы партизанской борьбы. Москва: ВКШ КГБ, 1989. С. 28.

Головним інструментом здобуття цінних відомостей слугували створені зафронтовою розвідкою агентурно-інформаційні мережі. Так, співробітники спецгрупи О. Святогорова «Зарубіжні» у Чехословаччині залучили до співробітництва з числа місцевих антифашистів 9 резидентів, 89 агентів, 12 інформаторів (67 негласних джерел продовжили співпрацю і після завершення війни)¹.

Варто підкреслити, що з погляду післявоєнної розвідроботи НКДБ–МДБ УРСР у східноєвропейському регіоні виняткове значення мали інформація та агентурні позиції, створені згаданими зафронтовими групами в середовищі широкого спектру політичних і воєнно-політичних угруповань різних народів, а також щодо руху українських націоналістів.

Зокрема, спецгрупа «Вісла» збрала відомості й підготувала доповідь про діяльність Армії Крайової-НСЗ, Батальйонів хлопських, політичних партій Польщі, директиви польського еміграційного уряду в Лондоні тощо. Агент цієї групи «Реймонт» здійснив «велику розвідувальну роботу» із вивчення партійно-політичного спектру Польщі. Спецгрупа «Слов'яни», виведена в Болгарію, збрала інформацію про воєнізовані білоеміграційні організації, «Партію монархічного об'єднання», «Воєнно-монархічний союз». Значними здобутками відзначилася у цій царині спецгрупа «Дружба» М. Онищука («Баглія»). Її розвідники завербували понад 30 оперативних джерел й підготували цінні інформаційні зведення стосовно армії Власова, «Війська Донського» на службі у рейху, польських націоналістичних організацій, формування УПА, підпілля ОУН та криваве українсько-польське протистояння на Волині, Білоруської Центральної Ради тощо. Спецгрупа «За Батьківщину» (яка мала на зв'язку 152 інформаторів) здобула цілий комплекс документів, направлених до Москви: про зміну стратегії ОУН (Б) восени 1943 р., настанови пропаганди бандерівської гілки ОУН, директивні документи ОУН (Б) та УПА, пропагандистську літературу підпілля, міжфракційне протистояння у націоналістичному русі тощо². Спецгрупа «Факел» набула агента «Влтава» (аристократ зі

¹ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 86751. Т. 18. Арк. 60, 138.

² ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 86751. Т. 8. Арк. 48; Т. 15. Арк. 26; Т. 18. Арк. 60, 138.

зв'язками у дипломатичних колах, у замку якого обладнали розвідувальну базу з радіостанцією на повоєнний період), який, зокрема, надав інформацію про плани глави гітлерівського протекторату Богемії і Моравії К. Франка проголосити підконтрольну англо-американським військам Чехословацьку республіку¹. Серед агентури спецгруп опинилися чехословацький генерал, який продовжив роботу в міністерстві оборони після 1945 р., група старших офіцерів і співробітник розвідки Генштабу Чехословаччини. Агентура групи «Шквал» надавала відомості про спроби розвідок США і Англії вести роботу на території повоєнної Чехословаччини².

Назагал, під час виконання антифашистської місії у країнах Східної Європи 34 зафронтові формування НКДБ СРСР та УРСР здобули значний масив інформації. Ними було відправлено 167 важливих інформаційних зведень, з яких 50 % в інтересах Центру, 32 % – для Діючої армії, 13 % повідомлень містили цінну політичну інформацію, а також кілька десятків зведень контрозвідувального характеру. Серед винятково важливих з воєнно-політичного погляду повідомлень – здобута опергрупою «Вірні» інформація про затримання у Словаччині англо-американської розвідувальної групи з 18 осіб, закинуту туди зі спецзавданням³. На основі здобутих 4-м Управлінням НКВС–НКДБ УРСР розвідувальних відомостей було підготовлено 355 інформаційних документів, яким користувалися в НКДБ СРСР та Генеральному штабі Червоної армії⁴. Було здійснено і вербування оперативних джерел в керівних органах «Російської визвольної армії» (РВА) генерала А. Власова з метою подальшого її просування в політичні кола еміграції, котрі за доби «холодної війни активно використовувалися спецслужбами геополітичних противників СРСР.

До 9 травня 1945 р. лише в Чехословаччині діяли 21 партизанська бригада і 13 окремих загонів, створених органами держ-

¹ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 86751. Т. 45. Арк. 8.

² ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 86751. Т. 40. Арк. 30–31; Т. 41. Арк. 17.

³ Семенов Я. Ф. Некоторые вопросы агентурной разведки оперативных групп органов госбезопасности в тылу противника на территории сопредельных с СССР стран в годы Великой Отечественной войны. *Труды Высшей Краснознаменной школы КГБ СССР*. 1985. № 35. С. 72–74, 81–82.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 86751. Т. 46. Арк. 35.

безпеки УРСР. У Празькому повстанні травня 1945 р. взяли участь сім українських опергруп – «Шквал», «Ураган», «Вперед» та інші. Завдяки їм Генштаб Червоної армії мав правдиві відомості про перебіг повстання в різних містах Чехословаччини та розвиток військово-політичних тенденцій у цій країні вже у повоєнний час¹.

У 1943–1945 рр. зовнішня розвідка з позицій України спромоглася придбати низку перспективних оперативних джерел у Німеччині, Австрії й інших європейських державах². При цьому завдання розвідувальної діяльності 1-го Управління НКДБ УРСР відповідали вирішенню серйозних військово-політичних та міжнародних питань, забезпеченню соборності українських етнічних земель у контексті післявоєнного врегулювання у світі, яке невпинно наближалося у міру стратегічних перемог Червоної армії та її союзників по Антигітлерівській коаліції. Про це, зокрема, свідчать пріоритети розвідувальної роботи НКДБ УРСР в Польщі.

При їх визначенні враховувалися спрямування польського еміграційного уряду та його потужного нелегального збройного формування Армії Крайової (АК) до відновлення Польщі у межах 1939 р. (із утриманням земель Західної України), тісне співробітництво та залежність польських антирадянських сил від Великобританії та її спецслужб, намагання польської сторони підготувати повстання для повалення прорадянського польського уряду тощо. Відтак перед розвідниками України ставилися завдання при роботі на теренах Польщі виявляти підпільні організації АК та їх нелегальну інфраструктуру, збирати відомості про підготовку повстання, придбавати перспективну агентуру серед вояків АК та просувати її до резидентур англійської розвідки в Польщі й інших державах³.

¹ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 86751. Т. 46. Арк. 21; *3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2000. № 1. С. 17–18.

² Сборник материалов конференции «Ленинские принципы и чекистские традиции в работе органов государственной безопасности Украины». Київ, 1970. Вып. 3. С. 89; Гавяз М. І. Нова доба органів держбезпеки / Борис Шульженко. Особистість і час... С. 364.

³ ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 89. Арк. 156–162.

Розвідувальна інформація сприяла досягненню й міжнародно-правовому оформленню соборності українських земель, а також входу Української РСР до світового співтовариства як одного із співзасновників ООН. Зокрема, конфіденційні відомості щодо позиції західних партнерів використовувалися при визначенні долі західних кордонів України та вступу її до ООН на відомих Ялтинській і Потсдамській міжнародних конференціях (де питання західних кордонів Української РСР розглядалося у межах т. зв. «польського питання»)¹.

Не можна не відзначити патріотизм українців – представників «трудої еміграції», що опинилися в країнах Латинської Америки. Деякі з них увійшли до складу резидентур, створених в Аргентині, Уругваї і Чилі відомим радянським розвідником-нелегалом Йосипом Григулевичем – «Максом» (1913–1988). Ризикуючи життям, українці допомагали звільненню Батьківщини, закладаючи міни у вугільні бункери суден, що везли з Буенос-Айресу до Німеччини стратегічну сировину (селітру) і продовольство. Усього в 1942–1944 рр. закладено понад 150 мін – вони спрацювали в морі, спричиняючи вибухи і пожежі. А. Гітлер особисто розпорядився підібрати інший порт для транспортування вантажів².

Сумною сторінкою історії спецслужб стало використання їх можливостей для «полювання» за діячами української національної державності та культури в еміграції. Вже 26 травня 1945 р. глава НКВС СРСР Л. Берія санкціонував відправку до Праги оперативної групи генерал-майора Горшкова для «вилучення активних українських націоналістів» з підпорядкуванням їй низки відповідальних працівників НКДБ УРСР³. Було захоплено і вивезено до СРСР деяких діячів Української революції 1917–1920 рр., національної науки і культури, серед них – президента

¹ Очерки истории российской внешней разведки. Москва: Международные отношения, 1999. Т. 4. С. 458–472.

² Див.: Байдаков А. Разведка органов госбезопасности СССР в годы Великой Отечественной войны. Москва: РИО ВКШ КГБ СССР, 1990. С. 42 (бібліотечний фонд Національної академії СБ України); «Украинский фронт» советской разведки (1920–1940-е годы) / Веденеев Д. Украинский фронт в войнах спецслужб: исторические очерки. Киев: К.И.С., 2008. С. 86–88.

³ Див.: ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 75. Спр. 11. Т. 1.

Карпатської України А. Волошина, дипломатів і громадських діячів М. Славинського, М. Галагана, воєначальників УНР, інших патріотів-державників. Доля їх склалася трагічно – смерть під слідством або довгі терміни заслання¹.

Доцільно зазначити, що «активні заходи» проти ватажків і активістів антирадянської еміграції готувалися заздалегідь. У 1944 – пер. пол. 1945 р. для розробки політичних організацій еміграції було виведено за кордон 759 (!) агентів 4-го Управління НКДБ УРСР, з яких 345 працювали у Чехословаччині, головному суспільно-політичному й культурно-освітньому осередку української еміграції міжвоєнного періоду. В результаті «взяли на облік» понад 1700 емігрантів-«антирадянщиків». У травні 1944 р. з літака десантували й вивели до Відня кваліфікованого агента «Василька» (псевдонім змінено – *Авт.*), який спромігся зануритися до політичної еміграції, втерся у довіру до керівників Українського національного об'єднання. За даними іншого агента (від контррозвідки СМЕРШ), згодом затримали до «30 активних українських націоналістів»².

Вельми важливу роль агентурно-оперативній можливості 1-го Управління НКДБ УРСР відіграли у справі всебічного вивчення суспільно-політичної та етноконфесійної ситуації в Закарпатській Україні, територія якої із виходами до східноєвропейських держав, що потрапляли до сфери впливу Радянського Союзу («країни народної демократії»), мала виняткове стратегічне значення у післявоєнних умовах.

До підписання відповідної угоди 29 червня 1945 р. з Чехословаччиною та ухвалення у липні 1945 р. Першим З'їздом народних комітетів Закарпатської України «Маніфесту про

¹ Про репресування згаданих діячів національної державності див. докладніше: Веденєєв Д. В. Микола Галаган: маловідомі сторінки життя і діяльності / *Україна: вчора, сьогодні, завтра*: зб. наукових праць. Київ, 1999. С. 214–218; Веденєєв Д., Шевченко С. Судьба полпреда УНР, или «Пражская осень» національного возрождения. *Зеркало недели*. 2000. № 37; Веденєєв Д., Шевченко С. За царя и Украину! *Киевский Телеграф*. 2001.12 марта; Веденєєв Д., Тинченко Я. Петлюровский генерал – отпрыск английских лордов. *Киевские ведомости*. 2001. 25 апреля; Веденєєв Д. Остання резиденція дипломата. *Політика і час*. 2001. № 10. С. 38–42.

² ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 86751. Т. 46. Арк. 33–34.

возз'єднання з Радянською Україною» (Закарпатську область УРСР утворили 22 січня 1946 р.), у регіоні існували радянські органи військово-адміністративного управління та обраний населенням Закарпаття уряд – Народна Рада. В ситуації відсутності повноцінного апарату радянського управління та територіальних органів держбезпеки (Оперативну групу НКДБ УРСР по Закарпаттю створили в січні 1946 р.), складної міжнародної ситуації та відмінних зовнішньополітичних симпатій різних етнорелігійних груп населення, наявності розгалуженої агентури спецслужб хортистської Угорщини, об'єктивне й своєчасне інформування вищих органів влади СРСР та керівництва спецслужби мали виняткове значення. Ситуацію, зокрема, ускладнювало ухвалення (листопад 1944 р.) регіональним з'їздом православного духовенства в Мукачево «маніфесту» та звернення до глави уряду СРСР про входження регіону безпосередньо до СРСР або Російської Федерації. Цей же комплекс питань порушувався під час візиту делегації православної громади Закарпаття до Києва та Москви (грудень 1944 р.)¹.

Інкорпорація регіону безпосередньо в СРСР або РРФСР (з історично панівною угорською меншиною (протестанти-реформати і католики, із понад 60 % часткою греко-католиків серед віруючого населення) неминуче породжувала конфліктну ситуацію на фоні бойових дій, що тривали. Доцільно було враховувати і непрості суспільні настрої. Огляд згаданих чинників подано, зокрема, у доповіді 1-го Управління НКДБ УРСР від 13 січня 1945 р., оснований на агентурних повідомленнях від інформованих й соціально статусних джерел (членів Народної ради, священнослужителів, представників інтелігенції)². Зокрема, підкреслювалася відсутність єдності в регіоні у поглядах на адміністративно-політичний устрій та приналежність «Срібної Русі» у місцевих громадсько-політичних об'єднаннях.

¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 887. Арк. 26–28. Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 г.: сборник документов. Москва: Вид-во, 2009. С. 146–154.

² Див.: ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 29447. Т. 1. Арк. 103–106, 107–110; Ф. 2. Оп. 4. Спр. 7. Арк. 44–47.

Агенти «Чернець» (член Народної ради), «Кооператор», «Професор» та інші інформовані джерела, йшлося у спецповідомленні в.о. начальника розвідки НКДБ УРСР керівнику 1-го Управління та народному комісару державної безпеки СРСР від 19 січня 1945 р. «Про становище у Закарпатській Україні», повідомляють про зміну поширених радісних й оптимістичних настроїв від визволення регіону від німецько-угорських окупантів на незадоволення політикою радянської влади, помітним зниженням життєвого рівня, поширеними випадками правопорушень та брутального поводження з боку червоноармійців.

Йшлося про «охолодження до ідеї возз'єднання із Радянською Україною». Підкреслювалася «велика антирадянська робота» авторитетних представників угорської та чеської громад, схильність 80 % кліриків греко-католицької та реформатської церков до збереження угорського або чехословацького громадянства. Зверталася увага на формування антирадянського руху за повернення регіону до Чехословаччини або навіть Угорщини, причому провідну роль у цьому процесі відігравали єпископат та клір УГКЦ, забезпечені прошарки інтелігенції та дрібної буржуазії, вплив яких на суспільні настрої значно переважав можливості православної громади.

Зрозуміло, що першочерговим об'єктом оперативної зацікавленості виступали українські націоналістичні організації, найбільш впливові в діаспорі. З часом радянська розвідка видобула узагальнювальний документ західних спецслужб, в якому останні виступали за згортання активного використання українських націоналістичних осередків з причини їх «глибокої інфільтрації» радянською агентурою.

У повоєнне десятиліття основними формами оперативної роботи органів НКДБ–МДБ–МВС–КДБ УРСР проти закордонних центрів українських націоналістів виступали:

- створення власних агентурних позицій у середовищі політичних угруповань української діаспори;
- оперативні ігри із закордонними центрами ОУН та іноземними розвідками, з якими вони співробітничали за умов ескалації глобального воєнно-політичного протистояння;

- заходи із розкладу (внесення розбрату) оперативними й пропагандистськими заходами закордонних формувань ОУН.

При цьому основним зняряддям боротьби з націоналістичними центрами за кордоном вважалося агентурне проникнення у них для збору відповідної інформації та внесення розколу в їхні лави. У квітні 1946 р. міністр держбезпеки УРСР С. Савченко видав вказівку про активізацію розвідувальної роботи проти закордонних центрів ОУН та англо-американських спецслужб. Наказувалося запроваджувати в них власні агентурні позиції, збирати відомості про їх лідерів, форми роботи, друковані органи, ситуацію у таборах емігрантів тощо¹.

Оперативні джерела набувалися за кордоном різноманітними шляхами: виведенням під виглядом втікачів з СРСР, засланням під виглядом представників націоналістичного підпілля, вербовкою їх учасників за кордоном, відновленням зв'язку з раніше залученими до співробітництва. Серед характерних прикладів можна назвати агента «Місцевого» (тут і далі псевдоніми змінено – *Авт.*), що був завербований у 1944 р. та пішов з німцями на Захід, використовувався по лінії розробки Проводу українських націоналістів як близький зв'язок його лідерів. Агент «Зоряний» був захоплений як емісар ЗЧ ОУН, перевербований і виведений через Чехословаччину до ФРН (викритий та знищений СБ ОУН). Про закид до УРСР емісара ЗП УГВР Василя Охрімовича стало відомо, зокрема, від довоєнного джерела, зв'язок з яким відновили у 1945 р. Негласний помічник «Йосип» співробітничав з органами держбезпеки з 1939 р., а контакт з ним КДБ УРСР відновив аж у 1954 р.².

Матеріали справ агентурної розробки КДБ УРСР на тих же керівників СБ ЗЧ ОУН або з літерних справ 1-го Управління КДБ УРСР на ЗЧ ОУН та ЗП УГВР (нині перебувають на збереженні у ГДА СЗР України) свідчать про наявність джерел з достатньо широкими розвідувальними можливостями. Відомо, наприклад, про успішну підставу Службі безпеки (СБ) ЗЧ ОУН негласного помічника КДБ «Скептика», який проживав у Мюн-

¹ Современный антикоммунизм и борьба органов государственной безопасности с идеологической диверсией. Москва: ВШ КГБ СССР, 1963. С. 68.

² Національна академія СБ України. Од. збер. 2892. С. 177–178, 182–187.

хені, з метою вивчення форм і методів роботи есбівств¹. Запроваджений МДБ УРСР до ЗЧ ОУН конфідент «Діброва» закінчив дві розвідувальні школи НАТО і вдало повернувся в Україну².

Зміни у тактиці зовнішньої розвідки МДБ–КДБ УРСР достатньо точно фіксувалися СБ ЗЧ ОУН. За спостереженнями Степана Мудрика (1919–2004, з 1951 р. – керівник розвідувального підрозділу ЗЧ ОУН), у 1945–1955 рр. наголос робився на агентурно-оперативну роботу у середовищі «антирадянської еміграції». Надалі ж, констатує він, більше уваги приділялося диференційованому підходу до діаспорного загалу з поділом його на «політичних злочинців» та «спантеличених націоналістами», використанню можливостей прорадянських громадських організацій діаспори для ведення підривної пропаганди³.

Певна лібералізація суспільного життя СРСР після смерті Й. Сталіна (1953 р.), зростання відкритості держави та зовнішніх контактів за доби «відлиги», розширення міжнародних зв'язків СРСР та союзних республік, активізація стосунків із українською діаспорою (поряд із продовженням оперативного розробки чекістами діаспорного середовища, зумовленого протистоянням «холодної війни») об'єктивно стимулювали підвищення ваги органів держбезпеки Української РСР по лінії зовнішньої розвідки («першій лінії»).

Відповідно до затвердженого Президією ЦК КПРС 9 січня 1959 р. «Положення про Комітет державної безпеки при РМ СРСР та його органи на місцях», одним з провідних завдань радянської розвідки визначалася боротьба із закордонними антирадянськими (у т. ч. націоналістичними) центрами. Це завдання було підтверджено у доповіді тодішнього голови КДБ СРСР О. Шелепіна (1960), де йшлося про необхідність «проведення активних заходів, спрямованих на розклад і ліквідацію найбільш небезпечних антирадянських еміграційних центрів, компрометацію ватажків буржуазних націоналістів».

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 490. Арк. 277.

² Сборник материалов чекистской конференции «Ленинские принципы и чекистские традиции в работе органов государственной безопасности Украины». Киев: КГБ при СМ УССР, 1970. Вып. 3. С. 28.

³ Мечник С. В затяжній боротьбі. Мюнхен: Українське видавництво, 1983. С. 150.

Водночас активізацію розвідувальної роботи з позицій України підштовхували і політичні настанови правлячої Комуністичної партії, адже у 1959 р. у постанові ЦК Компартії України від 1 грудня 1959 р. «Про стан роботи органів державної безпеки Української РСР» було піддано критиці роботу республіканського КДБ за «повільну роботу» зі створення агентурно-оперативних позицій у середовищі ЗЧ ОУН, Закордонного представництва УГВР, Проводу українських націоналістів (А. Мельника), ОУН-за кордоном, Української робітничо-демократичної партії, Української національної ради та компрометації їх лідерів.

Однак, судячи з оцінок партійного керівництва, робота КДБ УРСР зі створення власних позицій у середовищі зарубіжних ОУН велася незадовільно. В інформаційному документі ЦК КПУ (31 липня 1953 р.) зазначалося, що за цей рік не запроваджено жодного агента до зарубіжних націоналістичних центрів¹. У доповідній відділу адміністративних органів ЦК КПУ (18 вересня 1959 р.) констатувалося, що КДБ УРСР «повільно вирішується завдання по створенню нелегальних резидентур в ряді капіталістичних країн, з метою впровадження агентури в закордоні центри українських буржуазних націоналістів» (ЗЧ ОУН, ЗП УГВР, ПУН «мельниківців» та інші), «не вживаються заходи з компрометації ватажків і активу цих центрів, а також по розкладанню української націоналістичної еміграції»².

Значно більш ефективними виявилися оперативні ігри (назви мовою оригіналу) з ЗЧ ОУН, ОУН за кордоном та ЗП УГВР, англійською, американською та італійською розвідками «Звено» (1951–1960 рр.), «Тропа» (1951–1960 рр., обидві – з ЗЧ ОУН та МІ-6), «Западня» (1951–1953 рр.), «Капкан» (1953–1954 рр.), «Трасса» (1952–1956 рр.), «Комета» (1953 р., останні дві – з ЗП УГВР та ЦРУ США), «Волна» (з ПУН). При цьому було використано великий досвід таких оперативних заходів, накопичений у воєнні роки.

¹ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 2822. Арк. 57.

² Літопис УПА. Нова серія. Київ; Торонто, 2001. Т. 3. С. 582.

Серед провідних завдань ігор, що велися від імені легендарного «націоналістичного підпілля» за участю захоплених й залучених до негласного співробітництва емісарів закордонних центрів та їх радистів, були вивід до України нових емісарів і кур'єрських груп ОУН, функціонерів проводів та спецпідрозділів націоналістів, дезінформування закцентрів й іноземних розвідок, поглиблення розколу між організаціями націоналістів, що конкурували між собою, запровадження власних оперативних позицій у закордонних центрах та зарубіжних спецслужбах.

Специфічну оперативну роботу стосовно закордонних центрів українських націоналістів та спецслужб Великої Британії та США у 1951–1960-х рр. вів підрозділ МДБ–КДБ УРСР із організації з ними тривалих й складних оперативних ігор¹. Згаданий підрозділ, який послідовно входив до складу Управління 2-Н МДБ УРСР (боротьба з націоналістичним рухом) та 4-го (секретно-політичного) управління МВС–КДБ УРСР, спирався у роботі на затриманих й завербованих емісарів та радистів від ЗЧ ОУН та ЗП УГВР (закинутих в Західну Україну літаками із завданнями від розвідок Великої Британії та США), агентурно-бойові групи (АБГ) із колишніх низових керівників та боївкарів підпілля ОУН, її Служби безпеки², і також цілі легендарні «проводи і бази підпілля ОУН», на які виманювали представників закордонних центрів ОУН (так, кур'єри закордонного центру «Ворон» і «Зруб», випускники римської розвідшколи, яких вивели в Галичину через Австрію, Чехословаччину і Польщу, перебували на легендарній «базі підпілля» до 1959 р. включно, будучи упевненими в її надійності)³.

¹ Див. докладніше: Веденєв Д. Оперативні ігри. *Воєнна історія України. Галичина та Закарпаття: зб. наук. праць*. Київ, 2014. С. 454–457; Antoniuk Ya. & Viedenieiev D. Operational games as a method of struggle of the OUN special divisions against the Soviet special services in Western Ukraine (1944 – the beginning of the 1950s). *Skhidnoieuropeiskyi istorychnyi visnyk [East European Historical Bulletin]*, 23. 2022. Pp. 133–141.

² Станом на 1 січня 1953 р. при МДБ УРСР діяло 27 АБГ зі 145 учасниками та дві АБГ при Управлінні 2-Н для забезпечення оперативних ігор із закордонними центрами ОУН.

³ Так, у 1951–1953 рр. діяло сім легендарних проводів (Калуський, Коломийський та Кам'янець-Подільський окружні і чотири районні), шість

Згідно зі штатним розписом МВС УРСР від 8 серпня 1953 р. підрозділ з оперативних ігор («радіоігор») – 3-й відділ 4-го Управління МВС складався з керівництва (три посади) та двох відділень: ігри проти закордонних центрів українських націоналістів, зв'язаних із спецслужбами США (сім посад), та проти центрів, кураторами яких виступала британська розвідка (17 штатних одиниць)¹.

Загалом у ході ігор 1951–1960 рр. отримали великий обсяг інформації про становище та суперечності у зарубіжних центрах ОУН, спрямування іноземних розвідок щодо військово-промислового потенціалу СРСР, знешкодили 33 агенти британської СІС і ЦРУ США (18 з них убито), здобули трофеї – 10 радіостанцій, зброю, цінні оперативні документи. П'ять емісарів і радистів використали в оперативних іграх. Одним із наслідків гри «Звено», зокрема, стала фабрикація органами держбезпеки так званого «Меморандуму» (мандата) від «підпілля ОУН», що багато в чому спричинилося до розколу ЗЧ ОУН.

В умовах ескалації інформаційно-психологічного протиборства як провідної форми «холодної війни», розвідувальні та інші підрозділи МДБ–КДБ УРСР вдавалися і до пропагандистських заходів («активних заходів») з підриву єдності еміграційного середовища, компрометації закордонних націоналістичних організацій та їх лідерів, зокрема – керівних кадрів СБ ЗЧ ОУН та інших спецпідрозділів. Прикметно, що вже у 1946 р. ЦК КП(б)У піддав різкій критиці керівництво Українського товариства культурних зв'язків з закордоном за те, що його заходи «не викривають українських націоналістів та їх організації за кордоном, які перебувають на службі у іноземних імперіалістів», що трактувалося як провідне завдання згаданого органу. Відповідні настанови щодо «урахування боротьби проти українських націоналістів в Європі і Америці» надали 25 лютого 1947 р. Українському радіокомітету².

окремих груп, які відіграли помітну роль у захопленні останніх лідерів підпілля та в оперативних іграх із закордонними центрами ОУН.

¹ ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 201. Арк. 13–14.

² ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 578. Арк. 2, 5, 6.

З 1955 р. для компрометації лідерів політичних об'єднань діаспори активно використовувалися можливості комітету «За повернення на Батьківщину» зі штаб-квартирою у Берліні. Піднесення підривної пропаганди із використанням колишніх активних учасників руху ОУН та УПА стимулювала постанова ЦК КПРС 15 жовтня 1959 р. «Про поліпшення роботи серед переміщених радянських громадян і емігрантів у капіталістичних країнах і про зміни у зв'язку з цим спрямованості діяльності комітету «За повернення на Батьківщину»». За постановою ЦК КПУ від 16 серпня 1960 р. у жовтні того ж року зорганізували «Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном».

Звітні документи Товариства свідчать, що його можливості активно використовувалися для здобуття різнопланової інформації про українські діаспорні анклавні, керівників громадсько-політичних об'єднань закордонних українців, здійснення пропагандистських заходів. Вивчалися «прогресивні» з точки зору інтересів СРСР українські організації та їх лідери як потенційні провідники впливу на еміграційне середовище та джерела інформації про становище у націоналістичних угрупованнях¹.

Специфічне забарвлення мали приховані розвідувальні опитування співробітників Товариства (серед них, наприклад, відомий радянський розвідник О. Святогоров²) з емігрантами, що прибули з відвідинами до УРСР. У довідках за результатами спілкування відображалися ставлення співрозмовника до радянської дійсності та російського етносу, до націоналістичного руху, контакти з політизованими організаціями діаспори, характер занять, рівень забезпеченості, особливості характеру, інтелектуального рівня.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 4629. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 1–9; Спр. 6. Арк. 1–11; Спр. 9. Арк. 13.

² **Святогоров Олександр Пантелеймонович** (1913–2008). Полковник. В роки війни займався розвідувально-диверсійною роботою в Україні й Польщі. З жовтня 1944 р. результативно керував розвідувально-диверсійною групою КДБ УРСР «Зарубіжні» в Чехословаччині. З 1945 р. виконував розвідувальні завдання під прикриттям посади віцеконсула в Братиславі, у тривалих спецвідрядженнях в Східній Німеччині, Чехословаччині. В 1961 р., після втечі вбивці С. Бандери спецагента Б. Сташинського до Західного Берліна, понижений у званні й звільнений з органів держбезпеки. Автор низки книг. Нагороджений орденами і медалями СРСР, України, чехословацьким «Бойовим хрестом», словацьким золотим орденом «Повстання».

Отримані від візитерів відомості використовувалися у заходах із компрометації лідерів націоналістичних формувань.

Згодом пріоритетом діяльності 1-го Управління КДБ УРСР стало застосування пропаганди та контрпропаганди, компрометація функціонерів ОУН. Державою фінансувалися певні прорадянські українські політичні організації за кордоном, туди ж направлявся великий обсяг пропагандистської літератури. Однак бажаних результатів досягти не вдалося, «бо методи політичного тиску і шельмування, – зазначав колишній заступник начальника 1-го Управління КДБ УРСР полковник Михайло Гавяз, – перекручення історичних фактів, прикрашене зображення радянської дійсності, особливо в мовній політиці, часто переконливо спростовувалися супротивниками»¹.

Серед специфічних напрямів спільних оперативних зусиль зовнішньої розвідки та спеціалізованого на розробці релігійних конфесій підрозділу МДБ–КДБ УРСР² республіки варто виокремити роботу по українських зарубіжних (еміграційних) релігійних центрах – передовсім, української автокефальної та греко-католицької церков. Як свідчить «План перспективних агентурно-оперативних заходів із впровадження агентури органів КДБ в закордонні церковні центри» (лютий 1957 р.), цей напрям діяльності тісно пов'язувався із інформаційно-психологічним протиборством в рамках міжблокового протистояння у світі, під час якого і противники СРСР намагалися використати клерикальні центри, котрі нерідко взаємодіяли із еміграційними політичними угрупованнями народів СРСР.

¹ Гавяз М. І. Нова доба органів держбезпеки / Борис Шульженко. Особистість і час... С. 364.

² У період, що розглядається, діяли (послідовно) як відділ 2-го Управління (контррозвідка) НКДБ, відділ «О», 2-й відділ 5-го (оперативного) Управління МДБ УРСР, відділ 4-го (секретно-політичного) Управління МДБ–КДБ УРСР. Див. докладніше: Веденеев Д. Организация и функции подразделения органов госбезопасности Украины, занимавшегося оперативной работой в религиозной сфере (1945–1960 гг.). *Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні питання богослов'я та історії Церкви» (до 1030-річчя Хрещення Київської Русі, 25-річчя канонізації Слобожанських новомучеників та 25-річчя відновлення духовної освіти на Слобожанщині)*, 9 жовтня 2018 р., м. Харків. Харків: ХДС, 2018. С. 94–100.

На думку аналітиків 4-го Управління КДБ УРСР, основними формами залучення зарубіжних релігійних центрів в рамках «ідеологічної диверсії» проти СРСР слугували:

створення на Заході негативної суспільної думки по відношенню до Радянського Союзу та соціалістичному табору в цілому;

направлення до СРСР нелегальними каналами релігійної та пропагандистської літератури, трансляція відповідних радіопередач;

направлення до СРСР спеціальних кур'єрів з інструкціями із використання конфесійного чинника для «ворожої роботи»;

збір спеціалізованими структурами Ватикану та осередками «Свідків Єгови» в інтересах іноземних спецслужб, через вірних «на основі церковної дисципліни» різносторонньої інформації про становище в СРСР та інших державах – членах Організації Варшавського Договору¹.

Ретроспективний огляд розвідувальної роботи КДБ УРСР (25 травня 1959 р.) по «клерикальним центрам» свідчив, що ЦК КПРС й Голова КДБ СРСР поставив перед чекістами України «серйозні завдання» із посилення оперативної роботи, приділяючи при цьому «особливу увагу із проникнення нашої агентури в зарубіжні антирадянські центри з завданням розвідки та розкладницького характеру», враховуючи, що з 1950-х рр. релігійні організації стали енергійно використовуватися спецслужбами противників в «підривних цілях».

Спецслужби, зазначалося у відомчих документах, «зосередили в США всі основні церковно-сектантські центри..., і у повному контакті з Ватиканом й розвідувальними органами Ватикану, активно використовує ці центри для ідеологічної диверсії» проти «СРСР і країн народної демократії». Самі ці «центри», йшлося у документі, очолюються «церковними авторитетами із числа відомих українських націоналістів-емігрантів, що є переважно вихідцями із західних областей України».

З-поміж пріоритетних об'єктів розвідувальних спрямувань КДБ фігурували Ватикан, зарубіжні об'єднання українських

¹ ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 12. Спр. 4. Арк. 213.

греко-католиків¹, «Синод РПЦ в Америці» митрополита Анастасія (Грибановського), «Синод Української автокефальної православної церкви в США» митрополита Никанора (Абрамовича), «Об'єднана українська православна церква в Америці» під проводом митрополита Іоанна (Теодоровича) та єпископа Мстислава (Скрипника), «Українська греко-православна церква» в Канаді митрополита Іларіона (Огієнка). Наголошувалося на співробітництві представників цих конфесій з іноземними розвідками, зокрема – генеральний вікарій УГКЦ в Мюнхені Голінський іменувався співробітником американського розвідцентру «Астра», котрий намагався перенести свою діяльність в Україну). Докладалися зусилля із відновлення контактів з особами, котрі раніше перебували в агентурному апараті НКВС–НКДБ, зокрема, з довоєнним агентом «Степановим» (І. Губою, 1885–1965), архієпископом «УАПЦ в екзилі» (США, з 1954 р. перейшла в юрисдикцію Константинопільського патріархату). Одночасно провели «перспективні вербування» на території УРСР, у т. ч. – агента «Ткаченка», родича архієпископа УАПЦ Михайла (Хорошого), «Євгена» і «Кунша» (близьких до верхівки «Синоду УАПЦ в США»), «234» (старого знайомого Мстислава Скрипника), колишнього секретаря Київського архієпископа УАПЦ Пантелеймона (Рудика), «Хмельницького» (підтримував листування із Іларіоном Огієнком) та інші².

Низка конфідентів використовувалися («Бандура», «Іреней» тощо) як «маршрутна агентура» – під час поїздок до рідних в діаспору вони намагалися налагодити розробку ректора «Русікуму» Іренєя Назарка, генерального архімандрита ордену «Василіан» Павла Миськіва, генеральної настоятельки ордену «Служебниць» Химій, авторитетних священнослужителів-католиків. Агент «Вірний» (колишній ієрей УГКЦ, перевірений

¹ До 1959 р. в УРСР проживали до 96 тис. римо-католиків (із них 35 тис. – у Вінницькій обл.), працювало 170 костелів і каплиць, 66 ксьондзів. По лінії РКЦ католиків використовувалося 136 агентів КДБ, у розробці перебували 130 колишніх кліриків УГКЦ. У 1943–1958 рр в УРСР заарештували 88 римо-католиків й 601 греко-католиків як «потенційну агентуру Ватикану й опорну базу українських буржуазних націоналістів» (ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 21. Спр. 2. Арк. 11а).

² ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 12. Спр. 4. Арк. 3–4, 117–135, 210, 217–218.

на розробках катакомбників-уніатів) готувався до безстрокового зарубіжного відрядження для занурення у закордонні громади УГКЦ. Найбільшого успіху досягнув, імовірно, агент «Стяг» (псевдонім змінений – *Авт.*), котрий з 1944 р. результативно розробляв середовище УГКЦ й підпілля ОУН, надав «матеріали» для численних арештів. Виїхавши за кордон, аж до «перебудови» в СРСР, постачав змістовну інформацію про «задуми Ватикану і закордонних антирадянських клерикально-націоналістичних центрів»¹.

Планувався спільний комплекс заходів 1-го та 4-го Управлінь КДБ УРСР із удосконалення агентурно-оперативної розробки зарубіжних релігійних центрів, пов'язаних з іноземними розвідками. Водночас визнавалося, що заходи органів КДБ УРСР «носять примітивний характер», не дають «особливої користі», самі чекісти незадовільно орієнтуються у діяльності згаданих структур і не мають на цій ділянці кваліфікованої агентури.

Відтак пропонувалося створити у ПГУ КДБ СРСР «спеціальний відділ для роботи по закордону під релігійним прикриттям», в КДБ УРСР – окреме відділення в 1-у відділі). Висловлювалися міркування про необхідність направлення за кордон «перевірної агентури» із числа священнослужителів РПЦ і Римо-Католицької Церкви на посади настоятелів або адміністраторів, використання значних можливостей католикоса Вірменської григоріанської церкви, для створення закордонних резидентур під «церковним прикриттям», а також збільшити відправлення зарубіжній аудиторії матеріалів щодо релігійного життя в СРСР.

Перспективним уважався напрям із «підпорядкування» спецслужбі протестантських деномінацій України (передовсім – Всесоюзної ради євангельських християн-баптистів), у т. ч. для використання в оперативних інтересах «багатої матеріальної бази» їх зарубіжних громад. Пропонувалося через агентуру серед його функціонерів, «витиснути» американські місіонерські групи й «паралізувати підривну діяльність американської розвідки» в осередках баптистів Східної Європи, активізувати роботу протестантів України (конфідентів КДБ) в міжнародних релігійних форумах, скликати (під егідою спецслужби) в СРСР організацій-

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 501. Арк. 20; Ф. 2. Оп. 12. Спр. 20. Арк. 23, 131–132.

ний комітет з проведення міжнародного (всеєвропейського) конгресу протестантських громад¹.

В Україні енергійно підбиралися й вербувалися для подальшої роботи за кордоном під орудою ПГУ КДБ УРСР кандидати на нелегальну роботу по лінії релігійних об'єднань. Так, у православному Овруцькому монастирі (Житомирська область, закритий наприкінці 1950-х рр. у рамках «хрущовських гонінь» на Церкву) за вказівкою ПГУ КДБ СРСР придбали конфідентів серед молодих монахинь із фельдшерською освітою для подальшого направлення до Горненського монастиря поблизу Єрусалима. Підібрана, зокрема, агент «Петрова», характеризувалася оперативниками як особа, «по релігійним переконанням не фанатична, чесна, відверта, дисциплінована, конспіративна, така, що докладно інформує про внутрішнє життя монастиря та антирадянські вислови» сестер².

Отже, починаючи із 1950-х рр. розширилися оперативні можливості та компетенція розвідувального підрозділу КДБ при РМ УРСР, у ньому створювалися нові функціональні ланки. Поступово українська розвідка здобула можливості не тільки виконувати доручення Центру, але й реалізовувати самостійні завдання за узгодженням із ПГУ КДБ СРСР, яке делегувало Києву певні функції. Ефективною роботою за кордоном відзначилися чимало розвідників-нелегалів, які були підібрані, перевірені й отримали первинну підготовку завдяки співробітникам КДБ УРСР.

По суті, розвідувальне управління КДБ УРСР перетворилося на повноцінну розвідслужбу, що з погляду історико-державотворчої перспективи України заклало серйозні організаційно-функціональні та оперативно-службові передумови до творення спеціальних служб вже незалежної України. Представники Першого управління КДБ УРСР працювали майже у всіх країнах, де існували «дипломатичні» резидентури радянської розвідки, діяли під прикриттям і в інших закордонних установах СРСР. При цьому агентурним шляхом добувалася корисна інформація в інтересах представництв Української РСР в ООН та інших міжнародних організаціях, передова науково-технічна

¹ ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 12. Спр. 4. Арк. 215–218.

² ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 27. Спр. 1. Арк. 36.

інформація¹. Крім того, у всіх обласних Управліннях КДБ (УКДБ) УРСР працювали розвідувальні відділи, найбільш активними вважалися в Одеській, Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській областях.

На час ухвалення Верховною Радою України Декларації про державний суверенітет Української РСР від 16 липня 1990 р., Перше управління КДБ УРСР становило висококваліфікований, енергійний оперативний підрозділ. За словами Голови КДБ УРСР (1987–1991) Миколи Галушка, Перше управління стало «повноцінною розвідкою», мало можливості «проводити весь комплекс операцій проти іноземних спецслужб, здобувало важливу політичну, науково-технічну розвідувальну інформацію, мало за кордоном у країнах головного противника резидентські ланки, закордонну агентуру», здійснювало значний обсяг заходів на напрямі нелегальної розвідки. Розвідка, за його свідченням, провела низку «унікальних операцій зі здобуванням документальних матеріалів зарубіжних спецслужб», що мали значну інформаційно-службову цінність².

Після розпаду СРСР близько ста співробітників ПГУ КДБ СРСР (понад половини співробітників якого були українцями або вихідцями з України³) та Першого управління КДБ УРСР перейшли на службу Українській державі та склали кадрову основу Головного управління розвідки – Департаменту розвідки Служби безпеки України (з 2004 р. – Служба зовнішньої розвідки України).

Дмитро Веденєєв

¹ Нездоля А., Нестеренко С., Нестеренко Э. Досьє генерала госбезопасности Александра Нездоли. Белая Церковь: Червона Рута-Турс; Дельта, 2003. С. 232–236.

² Голушко Н.М. КГБ Украины. Последний председатель. Донецк: Каштан, 2009. Т. 1. С. 207.

³ Бессмертный И. Силуэты разведки: Книга-интервью. Одесса: Астропринт, 2007. С. 27–37.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Антонюк Ярослав – доктор історичних наук, працівник Галузевого держаного архіву Служби безпеки України.

Баран Володимир – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Веденєв Дмитро – доктор історичних наук, професор, професор кафедри арт-менеджменту та івент-технологій Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.

Галів Микола – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри історії України та правознавства Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Гулай Василь – кандидат історичних наук, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародної інформації Національного університету «Львівська політехніка».

Данильчук Віталіна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри методики викладання і змісту освіти Рівненського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Ільницька Наталія – аспірантка факультету історії, педагогіки та психології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Ільницький Василь – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України та правознавства Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, доцент кафедри мобілізаційної, організаційно-штатної та кадрової роботи Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного.

Каліщук Оксана – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Леньо Павло – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри археології, етнології та культурології ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Медвідь Оксана – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та правознавства Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Міщанин Василь – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри модерної історії України та зарубіжних країн ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Попп Руслана – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та правознавства Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Свйонтик Олександра – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка.

Сергійчук Володимир – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії світового українства КНУ імені Тараса Шевченка Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Старжець Володимир – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука.

Стецик Юрій – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України та правознавства Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Стрільчук Людмила – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Фіщук Сергій – аспірант кафедри історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Хахула Любомир – кандидат історичних наук, старший дослідник, доцент кафедри міжнародної інформації Національного університету «Львівська політехніка».

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АБГ** – агентурно-бойова група
арк. – аркуш
АУСБУ ЛЮ – Архів Управління Служби Безпеки України у Львівській області
ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВЛКСМ – Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді
ВТТ – виправний трудовий табір
ГДА СБ України – Галузевий державний архів Служби безпеки України
ЗП УГВР – Закордонне представництво Української головної визвольної ради
ЗЧ ОУН – Закордонні частини Організації українських націоналістів
КДБ – Комітет державної безпеки
КК УРСР – Кримінальний кодекс Української радянської соціалістичної республіки
КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
м. – місто
МВС – Міністерство внутрішніх справ
МДБ – Міністерство державної безпеки
НКВС – Народний Комісаріат Внутрішніх Справ
НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки
о. – отець
опергрупа – оперативна група
ОУН – Організація українських націоналістів
ПГУ – Перше головне управління
ПУН – Провід українських націоналістів
р. н. – рік народження
РКЦ – Римо-католицька церква
РПЦ – Руська (російська) православна церква
РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
РФ – Російська Федерація, Росія
с – сторінка
с. – село

СБ ОУН – Служба безпеки Організації українських націоналістів

СБУ – Служба Безпеки України

св. – святий

СЗР – Служба зовнішньої розвідки України

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік, Радянський Союз

ст. – стаття

УАПЦ – Українська автокефальна православна церква

УГКЦ – Українська Греко-Католицька церква

УГКЦ – Українська греко-католицька церква

УНКДБ – Управління народного комісаріату державної безпеки

УПА – Українська повстанська армія

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УССД – Українська Самостійна Соборна Держава

ЦК – Центральний комітет

ЧСВВ – Чин Святого Василя Великого

Izdevniecība “Baltija Publishing”
Valdeķu iela 62 – 156, Rīga, LV-1058
E-mail: office@baltijapublishing.lv

Iespiests tipogrāfijā SIA “Izdevniecība “Baltija Publishing”
Parakstīts iespiešanai: 2023. gada 1. jūnijā.
Tirāža 50 eks.